

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Ukrainian National Academy of Sciences
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
M. Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristic and Ethnology
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОЛОГІВ
International Association of Ukrainian Ethnologists

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОЛОГІЯ

FOLK ART AND ETHNOLOGY

№ 5, 2015 (357)

вересень-жовтень

Київ – 2015

ISSN 01306936 Рік заснування 2010
Індекс 74328 Виходить раз на два місяці

Засновники журналу

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського

Головний редактор

Ганна СКРИПНИК

Заступник головного редактора

Анатолій ІВАНИЦЬКИЙ

Відповідальний секретар

Галина БОНДАРЕНКО

Редакційна колегія

Лідія АРТЮХ, Василь БАЛУШОК, Валентина БОРИСЕНКО, Олена БОРЯК, Леся ВАХНІНА, Олег ГРИНІВ, Софія ГРИЦА, Віктор ДАВИДЮК, Іван ДЗЮБА, Роман КИРЧІВ, Олександр КУРОЧКІН, Наталія МАЛИНСЬКА, Оксана МИКИТЕНКО, Микола МУШИНКА, Леся МУШКЕТИК, Всеволод НАУЛКО, Тетяна РУДА, Григорій СЕМЕНЮК, Мирослав СОПОЛИГА, Михайло ТИВОДАР

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
(протокол № 7 від 06.10.2015)*

*Включено до переліку фахових видань України з історичних дисциплін
(Наказ МОН України № 1609 від 21 листопада 2013 р.)*

Народна творчість та етнологія : № 5 (357) / [Голов. ред. Г. Скрипник] ;
НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2015. – 122 с.

Редактор-координатор

Олена ЩЕРБАК

Редактори

Надія ВАЩЕНКО, Наталя ДЖУМАЄВА, Лариса ЛІХНЬОВСЬКА, Олена ЯРИНЧИНА

Перекладач та редактор англomовних текстів

Павло РАФАЛЬСЬКИЙ

Оператори

Тетяна ЖУРАВЛЬОВА, Ірина МАТВЄЄВА, Тетяна МИКОЛАЙЧУК, Марина СИЧ

Комп'ютерна верстка

Людмила НАСТЕНКО

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4

тел. 279-45-22

E-mail: etnolog@etnolog.org.ua

http://www.etnolog.org.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія КВ. № 17404–6174Р від 24.12.2010

© Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Зміст

Contents

З історії та теорії науки From History and Theory of Science

- 7 **Майборода Олександр.** Імперії та етнічність: кризи взаємних впливів
Mayboroda Oleksandr. Empires and Ethnicity: the Crises of Mutual Influences
- 18 **Сушко Валентина.** Локальні варіації української традиційної культури Слобожанщини
Sushko Valentyna. Local Variations of Slobozhanshchyna's Ukrainian Traditional Culture
- 24 **Пономарьова Ірина.** Специфічні риси в системі харчування греків Приазов'я
Ponomariova Iryna. Specific Features in the Alimentary System of the Cis-Azov Greeks
- 38 **Кімакович Ірина.** «Життєвий світ» і «фольклор» («дотеоретичний досвід», «народне знання»): до питання про феноменологічний метод вивчення сучасної фольклорної свідомості різних субкультур
Kimakovich Iryna. Lebenswelt and Folklore (Pre-Theoretical Experience, Folk Knowledge): On the Issue of the Phenomenological Method of Studying Modern Folkloric Consciousness of Various Subcultures
- 48 **Артюх Аліна.** Міф і пізнання (маніфест когнітивної відносності)
Artiukh Alina. Myth and Cognition (A Manifesto of Cognitive Relativity)

Трибуна молодого дослідника A Rostrum for a Young Researcher

- 59 **Дедуш Олексій.** До питання про релятивістські теорії нації
Diedush Oleksiy. On the Issue of Relativistic Theories of Nation
- 64 **Пісклова Ірина.** Особливості обробки танцювального фольклору (на прикладі сучасних постановок)
Pisklova Iryna. Peculiarities of Dancing Folklore Treatment (By Way of Example of Modern Productions)

Архівні матеріали Archival Documents

- 71 **Прокопів Даниїла.** Спогади про Любов Суху
Prokopiv Danuyila. Reminiscences on Liubov Sukha
- 74 **Суха Любов.** Мисливство
Sukha Liubov. Hunting
- 86 **Іванчишен Віталій.** Невідома спадщина Андрія Ярошевича
Ivanchyshen Vitaliy. An Unknown Heritage of Andriy Yaroshevych
- 88 **Ярошевич Андрей.** Матеріали по истории каменотесного промысла на Украине
Yaroshevich Andriey. Materials on History of Ukrainian Stonecutting

З експедиційних досліджень From the Field Studies

- 96 *Бондаренко Галина, Бех Микола, Таран Олена*. Національна кухня в контексті запитів сучасного ринку
Bondarenko Halyna, Bekh Mykola, Taran Olena. National Cuisine in Context of Modern Market Requirements
- 104 *Боса Любов, Журавльова Анастасія, Перегінчук Тарас*. «Мамай-фест» як ритуал у просторі сучасного міста
Bosa Liubov, Zhuravliova Anastasiya, Perehinchuk Taras. *Mamay-Fest* as a Ritual in Modern Urban Space

Некролог Obituary

- 109 Вікторія Арсенівна Юзвенко
Viktoriya Arsenivna Yuzvenko

111

Резюме Summaries

Автори:

Артюх Аліна — молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Коло наукових зацікавлень: семіотика; антропологія; структурна психологія

Бех Микола — молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Коло наукових зацікавлень: матеріальна культура населення Полісся; трансформаційні процеси; етнологія

Бондаренко Галина — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Коло наукових зацікавлень: етнопсихологія; народна звичаєво-обрядова культура; етнологія; народне православ'я; ідентифікаційні процеси сучасної України

Боса Любов — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Коло наукових зацікавлень: етнологія; проблеми національної ідентичності

Дедуш Олексій — аспірант першого року навчання за спеціальністю «Етнологія» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Коло наукових зацікавлень: українська національна свідомість; етнопсихологія; націоналізм; урбаністика

Журавльова Анастасія — аспірантка другого року навчання за спеціальністю «Етнологія» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Коло наукових зацікавлень: екологічна культура; ментальність; традиційні світоглядні уявлення українців

Іванчишен Віталій — аспірант другого року навчання за спеціальністю «Етнологія» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Коло наукових зацікавлень: етнокультурні особливості розвитку промислів і ремесел Поділля; матеріальна і духовна культура українців

Кімакович Ірина — кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу фольклористики ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Коло наукових зацікавлень: традиційна культура; фольклорна свідомість етносу; сміховий дискурс; сміховий наратив; техніки маніпуляції масовою свідомістю

Майборода Олександр — доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Коло наукових зацікавлень: етнополітологія; всесвітня історія; міжнародні відносини

Перегінчук Тарас — аспірант першого року навчання за спеціальністю «Етнологія» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Коло наукових зацікавлень: мілітарна культура;

етнопедagogіка; бойові мистецтва України

Пісклова Ірина — аспірантка Харківської державної академії культури, викладач кафедри народної хореографії Харківської державної академії культури. Коло наукових зацікавлень: український народний танець та його регіональні особливості

Пономарьова Ірина — доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету. Коло наукових зацікавлень: проблеми ідентичності етнічної групи греків Приазов'я; трансформації в культурі греків двох мовних груп у міському та сільському середовищі; відмінне та спільне в культурі греків урумів і румеїв; історія переселення греків з Криму до Приазов'я

Сушко Валентина — кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Коло наукових зацікавлень: духовна та матеріальна культура українців; регіональні етнологічні студії; українське музеєзнавство

Таран Олена — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Коло наукових зацікавлень: історія української антропології та етнології; поховальна обрядовість українців; етнографія Тайваню

Authors:

Artiukh Alina — a junior research fellow at the Ukrainian NAS M. Rylskyi IASFE *Ukrainian Ethnological Centre* Department. *Scientific interests:* semiotics; anthropology; structural psychology

Bekh Mykola — a junior research fellow at the Ukrainian NAS M. Rylskyi IASFE *Ukrainian Ethnological Centre* Department. *Scientific interests:* tangible culture of the Polissia populace; transformational processes; ethno-ecology

Bondarenko Halyna — a Ph.D. in History, a chief research fellow at the Ukrainian NAS M. Rylskyi IASFE *Ukrainian Ethnological Centre* Department. *Scientific interests:* ethno-psychology, folk customary and ritual culture; ethno-ecology; folk Orthodoxy; identification processes of modern Ukraine

Bosa Liubov — a Ph.D. in History, a senior researcher at the Ukrainian NAS M. Rylskyi IASFE *Ukrainian Ethnological Centre* Department. *Scientific interests:* ethno-ecology; national identity issues

Diedush Oleksiy — a first-year postgraduate specializing in *Ethnology* at the Ukrainian NAS M. Rylskyi IASFE. *Scientific interests:* Ukrainian national consciousness, ethno-psychology, nation-building, urban studies

Zhuravliova Anastasiya — a second-year postgraduate specializing in *Ethnology* at the Ukrainian NAS M. Rylskyi IASFE. *Scientific interests:* ecological anthropology, mentality, Ukrainian traditional outlook

Ivanchyshen Vitaliy — a second-year postgraduate specializing in *Ethnology* at the Ukrainian NAS M. Rylskyi IASFE. *Scientific interests:* ethno-cultural peculiarities of the Podillia trade and craft development; Ukrainian tangible and intangible cultures

Kimakovych Iryna — a Ph.D. in Philology, a research fellow at the Ukrainian NAS M. Rylskyi IASFE *Folklore Studies* Department. *Scientific interests:* traditional culture; folkloric consciousness of ethnic group; risorial discourse; risorial narrative; crowd manipulation techniques

Mayboroda Oleksandr — a Doctor of History, a professor, a deputy director on research work at the NASU Ivan Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies. *Scientific interests:* ethno-political science; world history; international relations

Perehinchuk Taras — a first-year postgraduate specializing in *Ethnology* at the Ukrainian NAS M. Rylskyi IASFE. *Scientific interests:* military culture; ethno-pedagogy; Ukrainian martial arts

Pisklova Iryna — a postgraduate at the Kharkiv State Academy of Culture, a lecturer at the Folk Choreography Subdepartment of the Kharkiv State Academy of Culture. *Scientific interests:* Ukrainian folk dance and its regional peculiarities

Ponomariova Iryna — a Doctor of History, a professor at the International Relations and Foreign Policy Subdepartment of the Mariupol State University. *Scientific interests:* identity issues of the cis-Azov Greek ethnic group; transformations in the culture of two Greek linguistic groups in urban and rural environment; the different and the common in the culture of Urum Greeks and Rumaiic Greeks; history of the Greek migration from the Crimea to the Cis-Azov region

Sushko Valentyna — a Ph.D. in History, an associate professor at the Art Theory and History Subdepartment of the Kharkiv State Academy of Design and Arts. *Scientific interests:* Ukrainian intangible and tangible cultures; regional ethnological studies; Ukrainian museum studies

Taran Olena — a Ph.D. in History, a research fellow at the Ukrainian NAS M. Rylskyi IASFE *Ukrainian Ethnological Centre* Department. *Scientific interests:* history of Ukrainian anthropology and ethnology; Ukrainian funeral rites; ethnography of Taiwan

Вітаємо ювіляра

Колектив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України щиро вітає доктора історичних наук, професора, заступника директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України Олександра Майбороду з ювілеєм!

ІМПЕРІЇ ТА ЕТНІЧНІСТЬ: КРИЗИ ВЗАЄМНИХ ВПЛИВІВ *

Олександр Майборода

УДК 342.36+329.73

У статті проаналізовано механізм міжнародно-правового закріплення принципу національно-державного структурування європейської системи починаючи з XVI ст., яке формально мало б покласти край пануванню імперій і передати управління системою в руки національних держав. Однак у ході дослідження вдалося констатувати, що

* Стаття є розділом книги: *Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі* / О. М. Майборода. – Київ : ШІЕНД НАНУ, 2015. – 403 с.

насправді імперії не втратили здатності підпорядковувати собі окремі елементи системи. Крім того, з поглибленням капіталістичності простору конкуренція між імперіями дедалі зростала: чим вищим було місце імперії в структурі системи, тим підпорядкованішими їй ставали торгові потоки, найвигідніші з яких для конденсування потенціалу національного енергетизму проходили вздовж Великого шовкового шляху.

Як показав аналіз історичних джерел, найбільше матеріалів для оцінки взаємовпливів імперій та етнічності дають приклади з історії Великої Британії та Росії, механізми імперського правління яких мали як чесноти, так і вади, що й стало предметом цього дослідження.

Ключові слова: імперія, етнічність, колонія, взаємовпливи, Велика Британія, Росія, Дж. Гобсон, Н. Фергюсон.

В статье проанализирован механизм международно-правового закрепления принципа национально-государственного структурирования европейской системы начиная с XVI в., которое формально должно было бы положить конец господству империй и передать управление системой в руки национальных государств. Однако в процессе исследования удалось констатировать, что на самом деле империи не потеряли способность подчинять отдельные элементы системы. Кроме того, с усилением капиталистичности пространства конкуренция между империями возрастала: чем выше было место империи в структуре системы, тем более подчиненными ей становились торговые потоки, самые выгодные из которых для конденсирования потенциала национального энергетизма проходили вдоль Великого шелкового пути.

Как показал анализ исторических источников, наибольшее количество материалов для оценки взаимовлияний империй и этничности дают примеры из истории Великобритании и России, механизмы имперского правления которых имели как достоинства, так и недостатки, что и стало предметом этого исследования.

Ключевые слова: империя, этничность, колония, взаимовлияния, Великобритания, Россия, Дж. Гобсон, Н. Фергюсон.

The article analyzes the mechanism for international-law securing of the principle of nation-state structuring of the European system since the XVIth century, which would formally put an end to domination of empires and hand the system management over to national states. However, in course of the study we succeeded in ascertaining that in reality the empires had not lost their ability to subjugate separate elements of the system. In addition, with the deepening of capitalisticity of space, the interrelation of the empires became more and more competitive in view of their hierarchical arrangement: the higher was the ranking of an empire in the structure of the system, the more subordinate became the flows of trade, the most profitable of which, for the condensation of potential of national energy, passed along the Silk Road.

As the analysis of historical sources shows, most materials for assessment of mutual influences between empires and ethnicity are given by the histories of Great Britain and Russia, whose mechanisms of imperial rule had both virtues and vices that actually are the subject of the study submitted.

Keywords: empire, ethnicity, colony, mutual influences, Great Britain, Russia, John A. Hobson, Niall C. Ferguson.

Міжнародно-правове закріплення принципу національно-державного структування європейської системи, відповідно до Вестфальських угод, формально мало б покласти край пануванню імперій і передати управління системою в руки національних держав. Таке бачення стану системи можна спостерегти у твердженні, що «до кінця XVII ст. Європа із звичайної мозаїки держав перетворилася на «співтовариство держав», яке розвивалося і в основі якого були принципи суверенності і територіальності» [8, с. 42]. Однак насправді імперії не втратили здатності підпорядковувати собі окремі елементи системи. Крім того, з поглибленням капіталістичності простору міжнародної системи конкуренція

між імперіями дедалі зростала: чим вищим було місце імперії в структурі системи, тим підпорядкованішими їй ставали торгові потоки, найвигідніші з яких для конденсування потенціалу національного енергетизму проходили вздовж Великого шовкового шляху.

Контроль над його ділянкою, яка була безпосереднім переходом з Азії до Європи і навпаки, у XVI ст. належав Османській імперії. Вона не обмежувалася лише контролем за торговим транзитом, але намагалася максимально розширити свій простір, аби випередити зростання потенціалу можливих конкурентів. Після розгрому Візантії і підкорення Криму (1475), Туреччина повністю оволоділа Малою Азією і Близьким Сходом, а потім почала ру-

хатися на Балкани, які стали предметом тривалого конфлікту з Австрією та Росією, які, зі свого боку, намагалися опанувати вигідну ділянку міжнародного простору, при цьому конкуруючи між собою [5].

Існує думка, що в протистоянні з католицькою Австрією Туреччина мала намір опертися на протестантський рух і тим самим стала одним з чинників утвердження в Європі протестантської конфесії. На користь цього погляду наводиться той факт, що лють католиків до протестантів вилувалася у звинувачення останніх у «кальвінотуркізмі», і що саме страх перед ним, можливо, був одним із мотивів різанини французьких протестантів у Варфоломіївську ніч (1572), події якої, як оповідали очевидці, розлютили османський уряд [3, с. 47].

Іслам у середньовіччі і навіть пізніше був потужним двигуном історії, що вимагало від нього системоорганізуючих зусиль у просторі його домінування. Культурна і релігійна гетерогенність цього простору поставила ісламських правителів перед необхідністю залучати до управління людей з позаісламського соціального субстрату і навіть створювати в містах цілі квартали корисних для господарства й управління іновірців, силою завезених із чужих країв [1, с. 85].

Війна на два фронти — проти Австрії і Росії — вимагала від Порту гігантських ресурсів, які вона поповнювала визиском неісламських народів імперії. Опір останніх, у свою чергу, синергетично підсилював ентропію в державі і послаблював її зовнішньополітичні дії. Зрештою, ці дії завершилися провалом спроби розгромити Австрію при облозі Відня (1683).

Формально держава Габсбургів аж до ліквідації її в 1806 році вважалася Священною Римською імперією германської нації. Проте крім семіотичної наступності, з римською спадщиною її майже нічого не зв'язувало. По суті вона була імперією, у якій Австрія об'єднувала «внутрішні колонії»¹. Габсбурги постійно намагалися перевести назву Священної Римської імперії з політико-семіотичної в політико-реальну категорію, у чому наражали-

ся на протидію багатьох європейських держав, і не лише протестантських, але й католицької Франції. Вестфальський договір 1648 року, яким закріплено національно-державне структурування міжнародної системи, остаточно поклав край австрійським сподіванням зберегти свою легітимність як регулятора європейської міжнародної системи.

Зосередившись на внутрішніх проблемах, австрійський уряд виявив доволі високий, як для Нового часу, рівень лібералізму, і становище народів «внутрішніх колоній» Австрії було значно кращим за становище народів Османської чи Російської імперій і в економічній, і в релігійній або етнокультурній сферах.

Найширше коло матеріалів для оцінки взаємовпливів імперій та етнічності дають приклади з історії Великої Британії та Росії. Британська імперія була найбільшою за всю історію людства. Вона розвивалася шляхом приєднання як «внутрішніх» (Ірландія, Шотландія), так і «заморських» колоній, з яких найбільшою і найприбутковішою була Індія.

Наслідки британського (найчастіше кажуть про англійське, чим підтверджується етноядерний характер британської нації) правління в Індії не мають однозначної оцінки. Приміром, англійський економіст Дж. Гобсон, який виступив з аналізом імперіалістичної політики в 1902 році, тобто коли Британія сповна користувалася своїми колоніями, і тому автор книги мав би бути прихильником імперської політики, тим не менше виступив її непримиренним критиком і протогоністом консенсусної моделі світоустрою: «Без сумніву, існує третя альтернатива між політикою національної відокремленості, з одного боку, і політикою завоювань сильнішими народами слабших народів, — з другого. Ця альтернатива полягає у створенні експериментальної і прогресивної федерації, яка, розвиваючись по лінії найбільшого суспільного досвіду, створюватиме зовнішні узи політичної пов'язаності між “духовно спорідненими” народами. В міру того, як узагальнений досвід проникатиме до нових народів, він накладатиме свої узи і на них і, таким чином, буде встановлено дійсно політичну

федерацію, яка охоплює весь “цивілізаційний світ”, тобто всі ті народи, які встигли достатньо накопичити “узагальненого досвіду”, що зазвичай називається культурою» [2, с. 142].

Дж. Гобсон скептично ставився до заяв про культуртрегерські мотиви колоніальних загарбань, посилаючись на слова бельгійського короля Леопольда, якими той обґрунтував претензії на Конго: «Єдина наша мета — це моральне і матеріальне відродження країни». Дж. Гобсон прокоментував це твердження так: «Усі найбільш чесні й ідейні прихильники імперіалізму зустрічають підтримку в релігійних і філантропічних установах, і патріотизм закликає до народу, який прагне влади, він набуває з цією метою благородних манер, він висловлює готовність до самопожертви, приховуючи властолюбство і пристрасть до авантюри». Заперечуючи тим, хто доводив, що домінування Британії в Індії або Єгипті морально виправдовується вигодами, які ці країни отримують від імперії, Дж. Гобсон казав: «Саме в цій фальсифікації справжніх спонукальних причин і криється найбільший гріх і рокова небезпека імперіалізму. Коли із цілої купи найрізноманітніших мотивів вибирається для публіки найменш переконливий, але найбільш пишний, коли публіці подаються політичні завдання, повністю байдужі для тих, хто робить цю політику, коли ці завдання видаються за основну спонукальну причину, — тоді завдається образа моральним почуттям народу» [2, с. 162].

Як приклад Дж. Гобсон наводив Китай, де перші католицькі місіонери опікувалися лише духовними задачами у своїй діяльності, а тому здобули вплив серед місцевого населення і сприяли поширенню в країні здобутків європейської науки. «Однак, — писав Дж. Гобсон, — у XIX ст. почалося суперництво між різними національними і конфесійними місіями, причому кожна місія відверто користувалася дипломатичною і навіть військовою підтримкою якої-небудь європейської держави як для захисту, так і для пропаганди свого вчення, і з цієї миті припинився вільний обмін релігійних ідей, оскільки знову проявилася

підозріливість, яка мала на те чимало підстав і перетворила початкову сприйнятливість народів на фанатичну ненависть» [2, с. 166].

Мілітаризм, який є засобом розширення простору імперії, Дж. Гобсон оцінював як тваринну пристрасть до боротьби, яка з первісної необхідності перетворилася на потребу. Наприкінці Нового часу, вважав він, мілітаристський інстинкт набув у національних психологіях комплексу джингоїзму — звичайного сластолюбства глядача, який з насолодою спостерігає за вбивством людей, яких він особисто не знає, але тим не менше бажає їхньої загибелі [2, с. 174]. Фактично йдеться про спотворення психології панівної нації.

Своєю книгою Дж. Гобсон явно позиціонував себе лібералом з нахилом до соціал-демократії. Він щиро переймався фактом відсталості багатьох народів з етнопотестарним укладом або його реліктами, і тому зрозумілим є пошук ним засобів подолання такої відсталості. Розмірковуючи про втручання з цією метою сильних держав, дослідник ставив похідне від нього питання — за яких саме обставин можна виправдати примусову владу західних народів над тропічними країнами, яка встановлюється заради контролю над ними й розвитку промислових знань і політичної культури в туземців та інших, так званих нижчих, рас. Інше питання — характер цієї примусової влади. Відповідь, яку Дж. Гобсон дає сам собі, витримана в дусі соціал-дарвінізму, чим завжди користувалися колонізатори для моральної легітимації своїх дій: «В тому, що народи, які живуть у сприятливішій обстановці, краще розвинули деякі галузі промисловості, досягли кращих результатів у царині політики і моралі, передають свої навички іншим народам, які з різних причин виявилися відсталішими, що вони допомагають їм використовувати матеріальні ресурси їхніх країн і робочу силу їхнього населення, — рішуче немає нічого поганого, швидше навіть навпаки. Так само далеко неясно, чи дійсно так погано користуватися при цьому певним впливом, стимулом або тиском — одним словом, “примусом”. Насильство саме по собі не є, звісно, цілющим

засобом; примус не є виховним методом, але він може створити необхідні умови для подальших виховних заходів. В усякому разі, ті хто допускає застосування насильства в галузі виховання або політичного правління власною країною, навряд чи можуть заперечувати правомірність того ж самого засобу для цивілізації відсталих народів культурнішими» [2, с. 184].

Дж. Гобсон погоджувався з примусом, але переймався і тим, щоб застосовувати його так, аби «принести найбільшу користь світовій цивілізації, а не викликати жахливого “розгрому”, повстання уярмлених племен, які потопчуть ногами своїх паразитуючих і дегенеруючих білих владик» [2, с. 184].

Інша справа, що Гобсонів огляд реальної практики колоніалізму давав не багато підтверджень на користь благодетельного впливу імперіалістичного принципу організації простору, втягнутого в міжнародну систему, утворену західними країнами. Насамперед ідеться про трудову експлуатацію аборигенного населення, про насильницьке позбавлення його найкращих земель, про нерівноправну торгівлю, нав'язану погрозами. Так, пануванню Британії над Індією, яке він все ж таки характеризував як «уміле і доброзичливе», Дж. Гобсон давав у цілому нищівну оцінку: «Не можна також стверджувати, що новий індустріалізм заводів і фабрик, який ми запровадили в Індії, цивілізує або навіть сприяє її матеріальному добробуту. Усі, кому дороге своєрідне життя і мораль Сходу, жалкують про явний занепад його архітектури, ткацького і гончарного мистецтва, а також мистецтва металообробки, якими Індія була уславлена з давніх-давен. Архітектура, інженерне мистецтво, література гинуть, гинуть так швидко, що англійці Індії мають сумнів у тому, чи здатні індуси бути, загалом, архітекторами, хоча вони і збудували Бенарес², або інженерами, хоча вони і викопали штучні озера в Танжері, або поетами, хоча народ здатен сидіти годинами і слухати рапсодів, які співають поеми» [2, с. 232].

Вихід майже через століття, коли Британська імперія вже розпалася, згадуваної вище книги іншого британського вченого (родом із

«внутрішньої колонії» — Шотландії) Н. Фергюсона можна вважати певним «спогадом» імперії про себе — спогадом, спрямованим на зважування власних чеснот і вад.

Порівнюючи чесноти і вади Британської імперії, Н. Фергюсон стверджував, що вага перших була значно більшою: «жодне суспільство в історії не зробило більше для вільного пересування товарів, капіталу і праці, ніж Британська імперія у ХІХ — на початку ХХ ст. Жодне суспільство не зробило більше для поширення у світі західного права і державного управління. Якщо охарактеризувати все це як “джентльменський капіталізм”, ризикуємо применшити масштаб — і новизну — досягнень у сфері економіки, а якщо підкреслимо “декоративний” характер британського заморського правління, то втратимо із зору абсолютно вражаючу непідкупність адміністрації» [7, с. 27].

Серед основних британських інститутів, запровадження яких у колоніях благодетельно вплинуло на них, Н. Фергюсон називає англійську мову, англійські форми землеволодіння, банківську справу, загальне право, протестантизм, командні види спорту, концепт держави як «нічної варти», представницьке зібрання, нарешті головне — ідею свободи [7, с. 29]. При цьому ідею свободи Н. Фергюсон характеризує як іманентну, ідентифікуючу рису британського суспільства.

Водночас нарративний виклад колонізації Індії ілюструє протилежний бік цього процесу. Зокрема, як і в середні віки, потужніші і розвиненіші держави використовували політичну роздробленість соціальних субстратів, яких вони підпорядковували своєму правлінню. Джерело такої роздробленості — взаємна упередженість різних сегментів цього субстрату через мовні і культурні, часом і релігійні відмінності, що їх використовували місцеві володарі для консолідації і мобілізації підлеглих, але на шкоду національному конструктивізму. Власне, задача конструювання індійської нації в ті часи ніким не формулювалася. Індія, подібно до ранньосередньовічного Китаю, була «клубом» держав і протодержав, які перебу-

вали в постійних конфліктах між собою. Як це використовувалося англійцями, ілюструє епізод 1757 року, коли остаточно вирішувалася суперечка між англійцями і французами за право управління Індією. Французи воювали руками бенгальського набоба Сірадж-ад-Доула, а англійці — військом на чолі з Робертом Клайвом, яке на дві третини складалося з індусів. Вирішальну роль відіграв перехід на бік англійців частини бенгальського війська.

Н. Фергюсон наводить висловлювання учасників тієї епохи, які вказують на вади індійської етнічної психології, якими користувалися англійці. Сам переможець при Плессі Р. Клайв у 1764 році писав директорам Ост-Індійської компанії: «З певною часткою впевненості можу сказати, що це багате і процвітаюче королівство може бути повністю підпорядковане нам не більше ніж двома тисячами європейців <...> [Індуси. — О. М.] неймовірно ліниві, охочі до розкоші, невігласи і боягузи <...> [Вони. — О. М.] досягають всього зрадою, а не силою <...> Що, в такому разі, може дозволити нам захищати наші надбання або розширювати їх, як не сила, з якою не зрівняється влада зрадливості і невдячності?». Через тридцять років індійський історик Голам Хосейн Хан висловив схожу думку іншими словами: «Саме через розбрат [між індійськими правителями. — О. М.] більшість цитаделей, ні, майже весь Індостан перейшли у володіння англійців <...> Два правителі борються за одну й ту саму країну, і один звертається до англійців і повідомляє їм про те, якими шляхами і засобами ті можуть стати її господарями. Завдяки <...> їхній допомозі він залучає деяких впливових людей країни, які, будучи його друзями, швидко приєднуються до нього. Тим часом англійці укладають на своїх умовах певний договір з ним і впродовж певного часу дотримуються його умов, поки не зрозуміють способи правління й звичаї тієї країни, а також поки не познайомляться з партіями у ній. Потім вони навчають армію і, заручившись підтримкою однієї з партій, швидко долають іншу, поступово проникаючи у країну і захоплюючи її <...> Англійці, які видаються вельми пасивними, нібито

дозволяючи керувати собою, насправді приводять у рух цю машину» [цит. за: 7, с. 78—79].

Н. Фергюсон не тішить себе ілюзіями щодо повної бездоганності колоніального правління. Він чудово розуміє різницю між намірами, виплеканими етноцентричною самовпевненістю розвинутіших суспільств, і наслідками їхньої політики. Якнайкраще ці відмінності ілюструє цитування ним В. Черчіля. Перша із цитат: «Чи є для освіченого суспільства справа більш шляхетна і вигідна, ніж звільнення від варварства плодючих областей і великих народів? Дати мир ворогуючим племенам, чинити правосуддя там, де панувало насильство, збити ланцюги з рабів, примусити землю плодоносити, посіяти перші зерна торгівлі й освіти, збільшити шанси на досягнення щастя цілими народами і зменшити можливість страждань, — чи є ідеал прекрасніший, чи є нагорода ціннішою для людини?». І друга цитата: «І все ж, коли розум повертається від країни мрій і прагнень до спотвореного риштування спроб і результатів, виникає ряд інших думок <...> неминучий розрив між завоюванням і володінням заповнюється фігурами захланного торговця, недоречного місіонера, честолюбного солдата і брехуна-біржовика, які насторожують підкорених і викликають огидні бажання у завоювальників. І коли мислений погляд зупиняється на цих зловісних елементах, навряд чи можемо повірити, що такий брудний шлях приведе до чогось доброго» [цит. за: 7, с. 33—34].

Із книги Н. Фергюсона випливає, що «зіткнення цивілізацій» в Індії почалося в першій третині ХІХ ст., коли протестантські місіонери, керуючись світовою доктриною лібералізму, взялися до справи запровадження в індійське суспільство британських традицій, сподіваючись замінити ними ті місцеві, які, на їхню думку, заважали розвитку країни; вони вважали, до речі цілком справедливо, що економічне перетворення неєвропейського світу невіддільне від культурного перетворення. Місіонери почали кампанію, спрямовану проти тих звичаїв, які вважали особливо варварськими, приміром жіночий *інфантицид* (умертвлення щойно на-

родженої дівчинки, аби не нести витрат на весілля по досягненню нею повноліття) або *sati* (спалення живцем удови, за її згодою, аби нею було доведено вірність померлому чоловіку). Особливо розлютили індусів спроби нав'язати їм християнство, у якому вони бачили загрозу власній релігії, а відтак і всій культурі та національній ідентичності. Показово, що повстання сипаїв (солдатів-індусів англійської армії) у 1857 році почалося з суто релігійного приводу: нові набойки для рушниць видавалися в паперових пакетах, змащених жиром, аби вберегти порох від вологи, і ці пакети треба було розривати зубами; сипаї-мусульмани підозрювали, що пакети змащено свинячим жиром, торкання якого вустами і язиком було для них неприпустимим, а сипаї-індуїсти так само не могли дозволити собі цю операцію, якщо жир був яловичий, тобто від тварини для них священної. Безумовно, причин для повстання було значно більше, і вони мали насамперед статусно-престижний та економічний характер, але суто релігійний його привід був промовистим [7, с. 204–213].

На звірства, які вчинили повсталі до англійців, останні, попри засудження антилюдського варварства, відповіли звірствами, які аж ніяк не вкладалися в образ цивілізованої нації. До звірської помсти заохочували голоси з Батьківщини, як, приміром, проповідь священника Чарльза Сперджена: «Друзі мої, які злочини вони вчинили! <...> Індійський уряд взагалі не мав терпіти релігію індусів. Якби моя релігія складалася із скотства, дітовбивства та вбивства, я не мав би права ні на що інше, крім повішання. Релігія індусів — це не більше, ніж маса крайніх неподобств, які лише можна уявити. Божества, яким вони вклоняються, не мають права навіть на крихту поваги. Їхня віра вимагає всього, що є розпусним, і мораль вимагає припинити це. Щоб відмежувати наших співвітчизників від міриад індусів, меч має бути витягнутим з піхов» [цит. за: 7, с. 217–219]. Крім звичайних страт (розстрілів і повішання) було застосовано і традиційну страту для зрадників, запроваджену ще Великими Моголами, — розстріл гарматними ядрами сипаїв, прив'язаних до

гарматних жерл. Утім, щоб повніше зрозуміти складність взаємовідносин двох цивілізацій, слід пам'ятати, що військо, яке очищало Делі від повсталих, на три чверті складалося з індусів.

Загалом необхідно зважати, що англійська колонізація Індії була переважно економічною, і лише невеликою мірою політичною, що зумовило збереження етнічної і культурної різноманітності населення півострова. І, з іншого боку, не все, що збереглося, відповідає сучасному розумінню гуманізму. Так, досі актуальним залишається один з основних чинників суспільного застою — кастова система, і те, що вона існує в країні, зумовлене освяченням її канонами індуїзму.

Отже, твердження про позитивний вплив Британії на аборигенів її колоній не позбавлене підстав, і якщо позитив визнається в індійському випадку, то тим більше підстав він мав у колоніях, заселених етнопотестарними спільнотами. Тим паче, що Британія насправді виробила демократичні традиції і могла їх пропонувати іншим країнам.

Щодо здатності здійснювати цивілізаторську місію, Британській імперії суттєво поступалася Російська. «Русская» держава (яка згодом стала поліетнічною Російською імперією (Росією)) утворювалася на північно-східній периферії колишнього руського простору. Там вона розвивала свої властивості міксацією політичних традицій і практик аборигенного (доруська етнопостерна звичка збільшувати свій потенціал пограбуванням сусідів, яка так і не була остаточно витіснена кратократичним порядком часів Давньоруської держави) та імплантованого (абсолютна концентрація влади та встановлення згори її жорсткої вертикалі, за зразком Монгольської імперії) походження. Зважаючи на антизахідну орієнтованість Монгольської імперії, запозичення її моделі владного порядку не сприяло цивілізаційному поступу нової держави: за темпоритмом розвитку вона залишалася позаду головних учасників міжнародних відносин.

Найвиразнішим прикладом цього відставання стала претензія на семіотичну спадщину

Давнього Риму — крок, уже давно здійснений Священною Римською імперією та Візантією. Ідеться про ідеологема (термін «ідеологема» у застосуванні до коротенького висловлювання видається нам відповіднішим, ніж претензійний «теорія») «Москва — Третій Рим», яку віднесено до розряду політичної теорії, що нею керувалися правителі «Русскої» держави.

Ідея «Третього Риму» була висловлена в першій чверті XVI ст. псковським монахом Філофеем у посланні, адресованому дяку М. Місюрю-Мунехіну: «Яко вся христианская царства приидоша в конец и слодошася во едино царство нашего государя, по пророчьским книгам то есть Ромейское царство. Два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти». Оприлюднене лише в 60-х роках XIX ст., коли відначальна Росія вже давно розрослася від Московського царства до гігантської Російської імперії, послання Філофея і його слова про «Третій Рим» набули репутації ідеологічного підмурку всього успішно здійсненого ідеологічного проекту.

Сучасний огляд інтерпретацій змісту Філофеевого висловлювання в російській історіографії дозволяє виділити в цих інтерпретаціях такі основні традиції: 1) візантієцентристська — як претензія Росії на роль наступниці Візантії; 2) імперіалістична; 3) універсалістська³. Питання про переконливість кожної з трьох інтерпретацій, мабуть, буде темою нескінченної дискусії без консенсусного завершення. Для нас важить насамперед те, що кожна із цих інтерпретацій тим або іншим боком торкається змін у міжнародній системі внаслідок зміцнення середньовічної «Русскої» держави та її ієрархічного місця в цій системі. Безумовно, високе місце в міжнародній ієрархії не можна було здобути лише адресуючись до інших світових акторів, тобто посылаючи сигнали за межі національного середовища. Новий претендент мав бути внутрішньо консолідованим як за фізичними (економіка, відчуття соціальним субстратом комфортності, воєнна потуга), так і за психологічними (монорелігійність, одномовність, національна солідарність) параметрами. Присутність

ідеологеми «Третього Риму» в інформативному полі «русского» соціального субстрату впродовж тривалого історичного періоду мала наслідком те, що ідеологема стала компонентом етнічної свідомості, притаманним більшій його частині. Під впливом цієї ідеологеми не лише велися суспільні дискусії щодо місії «Русскої» держави (Росії) у міжнародних відносинах, але й здійснювалася зовнішньополітична практика держави.

Поява візантієцентристської інтерпретації пояснюється участю Росії в балканських справах у 80-х роках XIX ст. у ролі захисника християнських народів, для чого їй була потрібна легітимація втручання у справи Османської імперії, і претензія на роль спадкоємця Візантії підходила для цього якнайкраще [6]. У візантійській інтерпретації Філофеевої ідеологеми виявляли не лише суто релігійний (Росія як продовжувач справжнього, не зіпсованого православ'я), але й політико-релігійний зміст (відповідальність Росії за долю підкорених турками православних слов'янських народів, з чого випливає її право на територіальний спадок Візантійської імперії і на завершення її політичної і релігійної місії). Характерно, що і ті, хто оцінював Філофееву ідеологема негативно, однаково вбачали в ній політичний контекст — як задум абсолютистської держави на засадах цезарепапізму, національної винятковості, протиставленої Заходу.

Найпопулярнішою, через політизованість, є імперіалістична інтерпретація ідеологеми, яка зводиться до безперервності зазіхань Росії на статус імперії і до її права силою нав'язувати міжнародній системі власну модель внутрішньосистемних зв'язків. Імперіалістична інтерпретація дозволяє зв'язати у безперервний ланцюг Московське царство («Русскую» державу), Російську імперію і Радянський Союз як поетапне втілення Філофеевої ідеологеми.

Нарешті, за баченням прихильників універсалістської інтерпретації, ідеологема «Москва — Третій Рим» являє есхатологічне пророцтво, суть якого полягає в невід'ємності «русскої» історії від історії світового хрис-

тиянства. У цій інтерпретації Москва постає одним з етапних центрів у розвитку християнства, а надання їй статусу «Третього Риму» є не парадигмою завоювання або експансії, а моделлю християнського царства [6].

Незалежно від правильності тієї або іншої інтерпретації, усі вони різняться тлумаченнями Філофеевих мотивів, але усі вони подібні одна до одної визнанням нерозривного зв'язку між «русскою» національною свідомістю і релігією, між «Русскою» державою і церквою. Незалежно від міркувань Філофея, його ідеологема в будь-якій інтерпретації передбачає злиття держави і православної цивілізації — задачу, аналогічну якій намагалися безуспішно розв'язати і франки, і ромеї. Навіть семіотична функція концепту «Рим як столиця імперії» уже в часи Філофея втратила привабливість на Сході: остання спроба використати його була здійснена турками-сельджуками і проігнорована руйнівниками Ромейської імперії турками-османами.

Розуміння Філофеєм світопорядку як симбіозу релігії і влади підтверджується і аналізом концепцій, які передували появі його ідеологеми і не могли бути невідомими йому як церковнослужителю. Одним із таких джерел вважається старозавітна книга пророка Даниїла з пророцтвом про чотири царства, пов'язані узами наступності, з яких четверте має бути найміцнішим. До кола джерел відносять і «Християнську топографію» Козьми Індікоплова VI ст. з ідеєю непорушності «Ромейського царства». Ідея злиття держави і церкви у вигляді «симфонії» передувала Філофею в писаннях Григорія Богослова (IV ст.) і Григорія Палами (XIV ст.), у посланнях Константинопольського патріарха Антонія II московському князю Василію I (кінець XIV ст.), де візантійський імператор вважається правителем усіх християн і вселенської церкви. Звертається увага на очевидну присутність у Філофеевій ідеологемі концепту «блукаючої імперії» (*translatio imperii*) як передавання одним царством іншому історичної місії згуртування християн: «Констатувавши загибель (“падіння”) Першого і Другого Риму, і відмо-

вивши Священній Римській імперії бути носієм імені і функції непорушного “Ромейського царства”, Філофей створює православний варіант теорії *translatio imperii*, який спрямовує вектор руху “Ромейського царства” на північний схід, у напрямку “царства нашого государя”. Третьою і останньою спадкоємницею “непорушного Ромейського царства” проголошується Росія. Гарантія “вічності” царства, пошуками якої займалася історична думка XV ст., була винайдена Філофеєм, він підніс Росію безпосередньо до “Ромейського царства”, яке було давнішим за Візантію і виникло з народженням християнства» [6].

Епізод з появою Філофеевої ідеологеми ще раз підтверджує переконливість думки про здатність системи, у цьому випадку імперської, семіотично згадувати про себе і нагадувати навіть через великий проміжок часу. На відміну від романофільства остготського Теодоріха або імперського реконструювання франкського Карла Великого, Філофеева ідеологема виявилася надто запізною, аби відбувся органічний збіг семіотичних і політичних хвиль. Досягти їхньої інтерференції тепер можна було лише маніпулятивним шляхом, чим були зайняті російські правителі з різною мірою успішності, залежно від тієї частини простору міжнародної системи, де ці зусилля вони намагалися реалізувати.

Навіть якщо погодитися з тим, що від початку ідеологема «Третього Риму» не несла в собі імперського змісту, однаково важливо віднайти відповідь на запитання, чому вона здобула таку популярність серед соціального субстрату північно-східних земель колишньої Русі і не проявлялася навіть у зародковому стані на південному заході, який свого часу був джерелом поширення візантинізму на землях, інкорпорованих у Русь.

Безумовно, відповідь потрібно шукати у відмінностях суспільно-політичних умов (європейських, з одного боку, і ординських — з другого), але цілком виправданим є питання про етнічні витоки і культурні традиції соціальних субстратів обох просторів. Для відпо-

віді на це запитання допоки немає достатньої джерельної бази, однак вже сама його постановка має вважатися правомірною.

Політико-семіотичний крок до відновлення імперської моделі міжнародної структури Росія доповнила спробами подолати відставання від Європи за темпоритмом розвитку. Вона охоче користувалася матеріальними здобутками європейської цивілізації, але соціальні верхи, побоюючись переваг цієї цивілізації в політичній і духовній сфері, вирішили за краще максимально відгородити соціальний субстрат країни від широких контактів із зовнішнім світом, які могли б призвести до системного розходження в межах звичної і зручної для них моделі самодержавного правління. Традиційним сигналом, що його спрямовували в суспільство «симфонічно» поєднані «Русская» православна церква та уряд, стало запровадження упередженості до «інших» та «інакших», до яких належать усі не російськомовні і не підлеглі Московській православній патріархії.

Етична і конфесійна упередженість доповнювалися етноцентричною самоаполігізацією, яка, з одного боку, допомагала утримувати населення від виступів проти «русской» національної політичної моделі, але, з другого боку, формувала індивідуальність до європейських здобутків як таких, що поступаються «руським» (які мали стати загальноросійськими) зразкам.

Перетворення антизахідної упередженості на рису «русской» етнічної психології, якою зумовлювалося темпоральне відставання Росії, походило значною мірою з релігійної ситуації, що виникла на контрольованій ісламом батьківщині православ'я. Соціальні верхи православного населення Туреччини так комфортно почувалися під мусульманським правлінням, визискуючи єдиновірних, що стали симпатиками релігійного консерватизму, який допомагав упереджувати протести православного сегмента. Вони більше виявляли ворожість до християнських рухів у Європі і до їхнього можливого повторення серед православних, ніж до мусульманського правління. Унаслі-

док їхніх інтриг було спровоковано осудження і страту в 1638 році за султанським велінням патріарха Кирила, який замислював реформу православ'я. Ця подія в подальшому призвела до закріплення консервативної традиції православної церкви [див.: 4, с. 822], а зусиллями її «русского» відгалуження — до формування особливої «русской» етнічної психології.

Православ'я стало гальмівним чинником навіть там, де воно позитивно сприяло етногенезу нових спільнот. Крім Росії, воно проявило себе так само і в Україні — колишній південно-західній частині Русі. Політичний соціальний субстрат українських земель, з домінуванням слов'янського населення, опинився перед вибором — інтегруватися в польську національну ідентичність або стати окремим національним і політичним суб'єктом. Пріоритет отримав другий варіант, який мав легітимізуватися окремою етнотериторіальною ідентичністю цього населення. Формуючи етнічне «ми», це населення відмежовувало себе від польського «вони», особливо за релігійною ознакою, підкреслюючи православну належність. Щодо цього, православ'я в Україні відіграло позитивну етноконструктивістську роль. Проте одночасно воно продовжувало залишатися оплотом суспільного консерватизму, що суттєво зашкодило українцям під час вибору геополітичного і цивілізаційного вектора.

Звільнившись у 1648–1654 роках з-під влади Польської держави, українці розпочали громадянську війну саме через цей вибір. Українське православне духовенство, через близькість до «Русской» православної церкви, сприяло вибору на користь «прорусского» вектора, а відтак і закріпленню консервативної атмосфери, аналогічної «русской».

Протиставлення Росією себе західній цивілізації було одним із чинників її відставання. Як колись казали про Іспанію, порівнюючи її рівень розвитку з рівнем її заморських провінцій, що вона — «колонія своїх колоній», те саме можна було сказати про етнічну Росію, яка, аби купити лояльність провінцій, виснажува-

ла «русских», запроваджуючи в їхню етнічну свідомість комплекс некритичного, апологетичного етноцентризму і самозакоханості від здатності підкорювати інші народи, піддавати їх приниженню і привласнювати їхні природні ресурси, виправдовуючи це історичною місією «русского» народу об'єднувати інші народи, примушуючи їх до «дружби».

Місію «згуртування народів» «Русская» держава, а потім Російська імперія здійснювали шляхом привласнення «нерусских» етнічних територій, володіння якими збільшувало державні ресурси. Загальновідомо, що від XIV до кінця XVIII ст. територія Росії поширювалася із середньою швидкістю 500 км² на добу.

Серед найвідоміших загарбань — підкорення Казані (1552), Астрахані (1556), Сибі-

ру (1583–1593). Невдача в Лівонській війні (1558–1583) була компенсована приєднанням України (1654), а потім виходом на Балтійське узбережжя на початку XVIII ст. Однак цим російська експансія не завершилася: у 1772, 1791 і 1795 роках Росія взяла участь у поділах Польщі, обґрунтовуючи територіальні претензії етнічною спорідненістю «русских» з українцями і білорусами, землі яких відійшли до Російської імперії.

Значно легше відбувалася «русская» експансія в Сибіру й на Півночі. Тут «руссіє» користувалися значним відставанням місцевих етнопотестарних спільнот, яких приваблювали технологічні зразки, принесені загарбниками, не знаючи, що ці зразки переважно були запозичені із західної цивілізації.

¹ «Внутрішніми колоніями» вважаються залежні території, суходолом прилеглі до імперського ядра, на відміну від «заморських колоній».

² Англійована назва міста Варанасі – духовного центру індуїзму.

³ Доволі широко ці інтерпретації представлені в праці О. Тимошиної [див.: 6].

1. *Бродель Ф.* Грамматика цивилизаций / Фернан Бродель ; пер. с фр. – Москва : Весь мир, 2008. – 552 с.

2. *Гобсон Дж.* Империализм / Джон Гобсон ; пер. с англ. – Изд. 2-е. – Москва, 2010. – 288 с.

3. *Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / Галіль Иналджик ; пер. з англ. – Київ : Критика, 1998. – 286 с.

4. *Мак-Нил У.* Восхождение Запада. История человеческого сообщества / У. Мак-Нил ; пер. с англ. – Киев : Ника-Центр, 2013. – 1063 с.

5. *Наумов Е. П.* Основные направления османской внешней политики второй половины XV–XVI вв. / Е. П. Наумов // Османская империя

и страны Центральной Европы в XV–XVI вв. – Москва, 1984. – С. 24–42.

6. *Тимошина Е. В.* Теория «Третьего Рима» в сочинениях «Филофеева цикла» [Электронный ресурс] / Е. В. Тимошина // Правоведение. – 2005. – № 4. – С. 181–208. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1212037>.

7. *Фергюсон Н.* Империя : чем современный мир обязан Британии / Ниал Фергюсон ; пер. с англ. – Москва : АСТ CORPUS, 2013. – 360 с., ил.

8. *Хелд Д., Гольдблат Д., Макгрю Э., Перратон Дж.* Глобальные трансформации : Политика, экономика, культура / Д. Хелд, Д. Гольдблат, Э. Макгрю, Дж. Перратон ; пер. с англ. – Москва : Праксис, 2004. – XXIV, 576 с.

ЛОКАЛЬНІ ВАРІАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СЛОБОЖАНЩИНИ

Валентина Сушко

УДК 39(477.54/.62)

У статті йдеться про окремий слобідсько-український варіант традиційної української культури, що складається з кількох локальних варіацій, причиною появи яких є регіони походження предків сучасних українців-слобожан.

Ключові слова: Слобідська Україна, українці-слобожани, традиційна народна культура, народна архітектура, костюм, сімейна обрядовість, родильна обрядовість, весільна обрядовість, поховальна обрядовість.

В статье речь идет об отдельно слободско-украинском варианте традиционной украинской культуры, состоящего из нескольких локальных вариаций, причиной появления которых являются регионы происхождения предков современных украинцев-слобожан.

Ключевые слова: Слободская Украина, украинцы-слобожане, традиционная народная культура, народная архитектура, костюм, семейная обрядность, родильная обрядность, свадебная обрядность, похоронная обрядность.

The article exposes the presence of a separate Sloboda Ukrainian variant of traditional Ukrainian culture, which is composed of several local variations, the cause of whose emergencies are the regions of origin of the ancestors of modern Sloboda Ukrainians.

Keywords: Sloboda Ukraine, Sloboda Ukrainians, traditional folk culture, folk architecture, costume, family rites, natal rites, nuptial rites, exequies.

З постановням незалежної Української держави в українській етнологічній науці відновилися цікавість до тем, вивчати які за радянських часів було фактично неможливо з політичних міркувань. Серед таких було й вивчення української традиційної культури північно-східної частини України — Слобожанщини. Відсутність етнологічних студій у краї впродовж 1930—1990-х років спричинилася до того, що нерідко дослідники, подаючи огляд певної галузі народної культури, приєднували Слобожанщину до Полтавщини, описуючи центрально-українські реалії як притаманні всьому Лівобережжю.

Проте навіть наявні факти дають змогу говорити не лише про риси, властиві саме слобідсько-українському регіону, а й про наявність у регіональній традиції виразних локальних варіантів. Спробуємо охарактеризувати їх на матеріалах народної архітектури, яка для традиційної культури була відповідним етнічним, регіональним і локальним маркером громади, народного костюма — такого самого маркера не лише громади, а й особи і сімейної обрядовості, що також відіграє роль важливої ознаки народної культури.

Історико-етнографічний регіон Слобожанщина за сучасним адміністративним поділом охоплює майже всю Харківську область (без чотирьох південно-західних та південних районів: Красноградського та Зачепилівського — історична Полтавщина, Лозівського та Близнюківського — історичні землі Низового Війська Запорозького), південно-східні райони Сумської (до Липоводолинського району на сході та Буриня на півночі), кілька північних районів Донецької (Слов'янський район) та північні райони Луганської (по р. Сіверський Дінець) областей України, а також південь Курщини, Белгородщини та Воронежчини Російської Федерації [15].

Своєрідність Слобожанщини зумовили: 1) пізня остання колонізація краю — з другої половини XVII ст.; 2) багатонаціональний склад населення зі збереженням у межах одного етносу локальних рис регіону походження; 3) ранній і водночас інтенсивний промисловий розвиток регіону. Нині важливим фактором стала сучасна територіальна розірваність регіону між двома державами.

Українці є не лише титульним, а й найчисленнішим етносом регіону: за даними етнології, вони становили від понад 90 % населення краю на початку XVIII ст. до 80–50 % у XX ст. (Сумщина — понад 80 %, Харківщина — до 70 %, Донецщина та Луганщина — понад 50 %, дані щодо північної частини регіону відсутні) [18, с. 148–149]. У зв'язку із різноманітними хвилями міграцій до Слобідської України нащадки переселенців до початку XXI ст. зберігають особливості побутової культури, які дають змогу виділити в традиційній культурі краю кілька локальних зон.

Етнографічне вивчення Слобожанщини розпочалося з кінця XVIII ст., переживаючи як періоди значного піднесення (1830-ті рр., кінець XIX — 1930-ті рр.), так і майже цілковитого занепаду (1940–1980-ті рр.). Час цих наукових студій можна розподілити так:

- XVIII ст. — друга половина XIX ст. — накопичення наукових знань;
- друга половина XIX — перша половина XX ст. — постановня та діяльність місцевої наукової школи;
- 1930-ті роки — репресивне припинення етнографічних наукових студій;
- 1990-ті й донині — відновлення етнографічних студій.

Слід зауважити, що у XXI ст. етнографічні дослідження Слобожанщини не лише поновилися, а й вийшли на якісно новий рівень. Вони ведуться за основними розділами етнології (фольклор, народні ремесла, побут, обрядовість, світогляд, народне мистецтво) як силами місцевих фахівців, так і спеціалістами провідних наукових установ. Збирають не тільки оповіді інформантів, а й речі матеріальної культури, що стають частиною Музейного фонду України та вводяться в науковий обіг. Речі дають змогу відображати культуру нашого краю в експозиціях закладів різного типу та рівня (наприклад, виставка «Світ народного майстра» (2000–2004) Харківського історичного музею; виставки та етнографічна експозиція Донецького обласного краєзнавчого музею, частина ек-

позиції Луганського обласного краєзнавчого музею та ін.).

Одним з найважливіших чинників утворення регіональних рис народного будівництва Слобожанщини дослідник українського мистецтва й архітектури XX ст. С. Таранушенко визначав «первісний склад колонізаторів», адже туди «зійшлися виселенці з усіх кутків України — від Галичини до Полтавщини, від Холмщини до Поділля, а єсть вказівки, що заходили сюди також бойки й гуцули з гір Карпатських» [16, с. 1–2].

До середини XX ст. на Слобожанщині існувало кілька типів поселень: міста та містечка різного значення та підпорядкування; села, з яких деякі стали містами або, навпаки, — перетворилися на села із сотенних містечок, та хутори.

Забудова поселень була здебільшого хаотичною, пристосованою до особливостей ландшафту. Центром поселення або окремої його частини ставала церква й церковний майдан, від якого у вільному плануванні розходилися вулиці та провулки.

У «Топографічному описі Харківського намісництва» автор розповідає, що садиба українського селянина мала хату, яка стояла окремо, та «підварок» — господарські будівлі двору, об'єднані одним дахом.

Кілька типів планування української садиби на Слобожанщині можна звести до двох основних:

— Хата і господарські будівлі розташовані паралельно. Хата причілковою стіною («около») виходить на вулицю, перед цією стіною з вулиці можуть розбивати квітник і висаджувати плодові дерева. У такому разі курник та саж здебільшого розташовуються за сараями, біля виходу на город — не на чистій частині двору. Господарські будівлі нерідко розташовуються під одним дахом, навіть погріб (Сумщина, смт Липова Долина; РФ, Белгородщина, сс. Максимівка, Большетроїця).

— Хата і господарські будівлі розташовані П-подібно і паркан з воротами завершує композицію. Тоді хата може або виходити однією

з причілкових стін на вулицю (переважний варіант), або розташовуватися в глибині двору. Господарські будівлі розташовуються під одним дахом або частково розкидані по господарському двору (основний тип регіону).

Житло належить до компонентів культури, розвиток яких особливо залежить від навколишнього природно-географічного середовища і відбиває соціально-економічні умови життя. У згаданому «Топографічному описі Харківського намісництва» докладно описана слобожанська хата кінця XVIII ст., указано на її два основні конструктивні типи (рублена та каркасна), планування внутрішнього простору та декорування, які стали домінуючими до початку XX ст. [10, с. 66–68]. Ці типи житла домінували до 1970-х років.

Найдавнішим видом було зрубне житло, яке було характерним від початку останньої колонізації краю до межі XIX–XX ст., особливо в його північних районах. Стіни такої хати зводилися з дубових колод, покладених горизонтально. Поверх колод набивалася «дранка» / «клинцьевка» — планки для кращого прилягання глини. Після цього стіни уліплювали кількома шарами «чорної» глини та білили.

У XX ст. на всій території Слобожанщини основним типом стало каркасне житло, коли стіни зводили з колод дерева, поставлених вертикально, які після клинцювання обмазували глиною та білили.

На півдні Слобожанщини, вірогідно, від самого початку заселення основним типом житла були саманні (з глиняної цегли) хати та з топтаними стінами (глина вилівалася між двома рядами опалубки та застигала, утворюючи стіни помешкання).

Донині хатою на Слобожанщині вважається будівля з чотирискатним дахом [польові матеріали автора]. Покриття дахів у XVIII ст. було гонтовим, відтоді й до середини XX ст. було солом'яне або очеретяне. Дахи хат на Слобожанщині мали характерні навіси-«піддашки» — виноси даху по фасадній стіні, що спиралися на стовпи. Згодом ці піддашки стали закритими, утворюючи додаткове госпо-

дарське приміщення — «галерею», «коридор». Нерідко по глухій стіні хати робили невеличку комірчину — «прихалабок».

Зведення каркасних хат, поширення солом'яних дахів, очевидно, було пов'язано з поступовою вирубкою лісу. У XIX ст. рідкісними стали «хати на помості» (з дерев'яною підлогою). Зазвичай селянські та міщанські хати мали лише земляну долівку.

У XVII — першій половині XVIII ст. житла простих козаків та козацької старшини розрізнялися дуже мало [1, с. 163]. Тільки після зрівняння у правах російського та українського дворянства українське панство відійшло від традиційного побуту.

Отже, навіть побіжний огляд житлового будівництва Слобожанщини свідчить про те, що від XVII ст. до останньої чверті XX ст. українці-слобожанці зберігали українські будівельні традиції, принесені з місць переселення. Зміни, що відбувалися, були викликані переважно соціальними умовами.

Костюм у традиційній культурі слугував своєрідним паспортом особи.

Традиційний костюм українців Слобожанщини мав чітку вікову стратифікацію: дитяче вбрання (льоля); молодіжне вбрання (дівочий та парубочий варіант); убрання дорослих — одружених — людей різного віку (жіноче та чоловіче). Убрання розрізнялося як за складовими, так і за матеріалом виготовлення та орнаментикою.

Для дітей наймолодшого віку вбрання перешивалося з одягу (сорочок) батьків. Дослідниця української культури початку XX ст. В. Білецька як приклад хлопчачої сорочки наводить «стрілкову» (перед та спинка з'єднані між собою кольоровими вставками з тканини іншого гатунку — «стрілками») [4, с. 64–65] з Богодухівщини (Північно-Західна Слобожанщина), яка нині зберігається в Харківському історичному музеї. Стрілкові сорочки В. Білецька вважає підвидом уставкових і припускає, що вони були розповсюджені по всій Україні. Однак уже в часи Віри Юхимівни ця сорочка була єдиним зразком у музейних колекціях України.

Жіночі сорочки тунікоподібного крою були поширені наприкінці XIX — на початку XX ст. слабо і збереглися як натільне або повсякденне вбрання на Сумщині. Основним типом були уставкові сорочки, пошиті з трьох полотнищ (стан), з ласткою та вишитим рукавом на облямівці. Такою самою облямівкою оздоблена і горловина.

До основного жіночого вбрання XIX ст. належали: сорочка, плахта, фартух, пояс, керсетка, а також взуття (чоботи, черевики) та головні убори (дівочі — кісники, вінки; жіночі — очіпок. Узимку — різні види платових головних уборів: платочок, платок, хустка, шаль, підшалник). Верхнім жіночим вбранням була юпка, дівочим — біла свита, а взимку — кожушанки [19, табл. 36]. У XX ст. до переліку додалися «кохти-ватянки», які на південному сході могли називатися «кираса».

На сході регіону як поясне вбрання носили «охвоти» [17, с. 133], а на півночі (сучасна Белгородська область РФ) — розпашну спідницю «фартух», подібну до галицького шорца [польові матеріали автора]. На Східній Слобожанщині плахту іноді називали «запаскою» [17, с. 133].

З кінця XIX ст. плахту змінюють різні види спідниць, які спочатку виготовляли з доморобної вовняної фарбованої тканини, а згодом почали шити з різних видів купованих тканин — так звані кубові спідниці (з вибіячаного ситцю), які ще через велику ширину називалися «рясними». Якщо спочатку такі спідниці були лише «вихідними», то вже в першій половині XX ст. вони стають і повсякденним вбранням. Їх могли носити з такою самою кубовою «кохтою», складаючи «парочку» — це вбрання як старече проіснувало до середини 1970-х років.

Серед поясного вбрання на кшталт спідниць окреме місце займають «шарахвани» («шарахвани», «саяни»), які згадуються навіть у слобожанських весняних обрядах «водіння козла»: «А в нас на базарі — козел в шарахвані...» [11, с. 61 — записано харківським етномузикологом Л. І. Новиковою 1984 р. в

с. Новоселівка Шебекінського р-ну Белгородської обл. (РФ) від гурту]. Це вбрання «складається зі спідниці, скроєної з декількох прямих полотнищ, призбираних та пришитих до облягаючого ліфу без рукавів» [20, с. 176]. Такий одяг із дорогих тканин (спідниця «саян» та безрукавка «бострог», яка могла бути як пришита до саяна, так і окремим елементом вбрання) носили в XVII — на початку XVIII ст. під жіночий кунтуш. Він був описаний у реєстрах секвестрованого майна охтирських полковників Івана та Данила Перехрестових [13, с. 174]. Білоруська дослідниця М. М. Віннікова, подаючи досить змістовний огляд білоруського жіночого безрукавного одягу, наводить декілька прикладів подібного вбрання Східної та Південно-Східної Білорусі: а) «андарак з кабатам» [5, с. 21–22, 58–59], одна з місцевих назв якого — «саян»; б) «спадніца з нагруднікам» [5, с. 22–23, 60–61]. Зразки, які повністю відповідають білоруській «спадніце з нагруднікам» [5, мал. 25 та 26], до середини XX ст. побутували на Сумщині та в сусідній Белгородщині саме в українському середовищі. Схожі предмети, помилково атрибутовані як російський сарафан, зберігаються в колекції Харківського історичного музею. Погоджуємося з думкою Б. Куфтіна щодо можливості генетичного зв'язку «шарахвана» із західно-європейським костюмом [20, с. 177], однак походження слобідсько-українського вбрання від білоруського «саяна» («андарака») потребує ґрунтовнішого доведення: про таке походження можливо й доречно говорити стосовно розвитку російського сарафана з ліфом.

Особливістю літнього одягу слобожанок є наявність зйомної кишені — «кармана».

Чоловіче вбрання складалося із сорочки, штанів, пояса, чобіт та головного убора (брить, картуз або шапка) [2, с. 57, 62]. До початку XX ст. основним типом чоловічого поясного вбрання на Слобожанщині були штани «з матнею до очкура» з доморобного нефарбованого полотна. Це академік М. Сумцов звертав увагу на швидші зміни в чоловічому костюмі,

на відміну від консервативнішого жіночого, через більшу задіяність чоловіків у виробництві та громадському житті [14, с. 130].

Для виготовлення кожухів існувало кілька ремісничих кушнірських центрів, головними з яких були Охтирка, Красний Кут та Богодухів (Північно-Західна Слобожанщина).

Костюм був своєрідною знаковою системою і позначав щаблі переходу особи: від небуття до появи (дитяче вбрання), підвищення громадської ваги (наближення до вбрання дорослих), набуття громадського статусу (одруження та дорослий вік), зниження статусності (літній вік), перехід до небуття («смертна справа»).

Сімейна обрядовість українців-слобожан складається з родильної, весільної та поховальної. Характерною ознакою всіх видів є трискладовість обрядовості: докульмінаційні дії (передродові, передвесільні та до факту смерті), кульмінація (народина, саме весілля, смерть) та посткульмінаційні дії, що вводять усіх дійових осіб у новий статус та якість (обряди до року дитини, повесільні обряди, поминальні обряди річного циклу).

Регіональний інваріант кожного з видів сімейної обрядовості загалом тяжіє до центрально-українського. Локальні особливості увиразнюються в атрибутиці: обрядових стравах («бабина каша» — на хрестинах чи пострижинах; весільні шишки (північна та центральна частина краю), різки (південний схід); обрядова поминальна страва — каша з ячменю, мед, солодка вода — кутя, коливо, канун (від півночі та заходу краю до південного сходу), орішки (північ Слобожанщини)) тощо, декоративних тканинах, які використовуються як сакральні коди обрядодій (наприклад, намітка баби пупової, рушники на причілку на похороні — на півночі Слобожанщини). Відрізняються пісенні складові обрядовості, у якій аж до середини ХХ ст. етномузикологи вважають найвиразніше представленими дві традиції: поліську — північ Слобожанщини та подільську — південь

регіону. Меншою мірою це стосується сценарного перебігу дійств.

Накопичений масив відомостей дає змогу виокремити в українському етносі краю три основні локальні групи:

— Населення південно-західних районів Сумщини, більшої частини Богодухівського, Золочівського, півночі Харківського (колишня Липецька округа), Вовчанського районів Харківської області та південних українських сіл Шебекінського району РФ ми зараховуємо до північної групи, а регіоном його походження, користуючись даними поховальної обрядовості, визначаємо Волинь та Східну Галичину.

— Чугуївський, Шевченківський, Дворічанський, Ізюмський, Борівський, Куп'янський райони Харківської області, а також північ Луганської області складають окремих спільний різновид традиційної культури, який позначаємо як південно-східний. Регіоном походження основної маси сучасних старожилів краю, на нашу думку, є Поділля.

— Третю групу становлять західні райони Харківщини (південь Богодухівського, Краснокутський, Коломацький, Валківський та Нововодолазький, а також частково Зміївський), оскільки регіоном походження українського населення є Середня Наддніпрянина.

Незаперечним фактом є карпатська, зокрема бойківська, колонізація земель сучасного Лебединського району Сумської області. Дані підтверджуються відомостями з народної та церковної архітектури цих місцевостей як середини ХХ ст., так і 1990-х років.

Ступінь наукової вивченості традиційної культури Слобожанщини показово свідчить про її самобутність, рівень розвитку, розмаїття та багатство. Саме вивчення культури переселенців з різних місцевостей своєї прабатьківщини, порівняння цих даних зі змінами культури в регіонах походження дають науковцям широке поле для досліджень динаміки та особливостей процесів трансформації народної культури взагалі.

1. Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини : альбом / О. В. Астахова, Т. М. Крупа, В. А. Сушко. – Харків : Колорит, 2004. – 125 с. : іл. – (Серія «Українська колекція»).
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій ; передм., ком. В. В. Кравченка. – Харків : Основа, 1991. – 256 с. : іл.
3. Білецька В. Ю. Вишиті кожухи в Богодухівському окрузі на Харківщині // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. Чис. 7. Етнологічно-краєзнавча секція. Вип. 1 / за ред. О. В. Ветухова. – Харків : Державне видавництво України, 1927. – С. 63–70, іл. на вклейці.
4. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация // Матеріали до етнології й антропології / Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Т. 21–22. Ч. 1. Збірник праць, присвячений пам'яті В. Гнатюка ; [впорядкував Ф. Колесса]. – Львів : З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1929. – С. 43–109.
5. Віннікава М. М. Гарсэт, кабат, шнуроўка: безрукаўка ў беларускім народным адзенні : практ. дапам. / М. М. Віннікава. – Мінск: Медысонт, 2010. – 64 с. : іл. – («Майстроўня»).
6. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. – Харьков : Изд. губ. стат. комитета, 1898. – Т. 1. – 1012 с.
7. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии // Харьковский сборник : Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1893 год. Вып. 7 / издание Харьковского губернского статистического комитета ; [под ред. члена-секретаря комитета В. В. Иванова]. – Харьков : Типография губернского правления, 1893. – С. 1–28.
8. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1907. – С. 74–109.
9. Муравський шлях–97 : матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / упоряд. М. Красиков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова. – Харків : ХДІК, 1998. – 360 с.
10. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. : описово-статистичні джерела / АН УРСР, Археограф. Комісія та ін. ; упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – Київ : Наукова думка, 1991. – 220, /3/ с., [24] л. іл. : іл.
11. Пісні Слобідської України. Фонографічна збірка. Пісні Харківщини. Вип. 1. / збирацька робота, розшифровка нотних текстів та упорядкув. Л. Новикової. – Харків : Майдан, 1996. – 188 с.
12. Скубак М. Одежда крестьян слободы Араповки Купянского уезда, приметы и поверья, относящиеся к ней и к материалам, из которых она сделана // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1890 год. Вып. 4 : Отд. II. Литературно-научный / издание Губернского статистического комитета ; под ред. члена-секретаря комитета В. И. Касперова. – Харьков : Типография губернского правления, 1890. – С. 49–56.
13. Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 г. Вып. 1. / под ред. П. С. Ефименко. – Харьков : издание Харьковского Губернского статистического комитета, 1887. – С. 171–181.
14. Сумцов М. Ф. Слобожане : историко-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов ; підготовка тексту й мовна редакція Л. Ушкалова ; слово до читача, примітки та післямова В. Фрадкіна. – Харків : Акта, 2002. – 282 с.
15. Сушко В. А. До питання про визначення територіальних меж Слобідської України // Десяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Музей і сучасність». – Харків, 2005. – С. 15–16.
16. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. / С. А. Таранушенко. – Харків : Музей українського мистецтва, 1928. – 9 с., XXXVI табл., іл.
17. Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області / упоряд. М. Семенова. – Харків : Регіон-інформ, 2001. – 160 с.
18. Українці. Історико-етнографічна монографія : у 2 кн. Кн. 1. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – 528 с. : іл.
19. Українське народне мистецтво : вбрання / під заг. ред. К. Г. Гуслистого ; упоряд. С. Г. Колос (кер.), І. В. Гургула, Б. Б. Лобановський, О. Т. Полоскевич. – Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. – 328 с. (XXXVI+248 табл. іл.+анот.).
20. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Н. Чижикова. – Москва : Наука, 1988. – 256 с.

СПЕЦИФІЧНІ РИСИ В СИСТЕМІ ХАРЧУВАННЯ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я

Ірина Пономарьова

УДК 392.8(=14)(477.7)

У статті проаналізовано стан збереженості традицій приготування їжі у греків Приазов'я, з'ясовано ступінь етнокультурних взаємовпливів, що виникли з огляду на їхнє переселення на українську територію з Криму після російсько-турецької війни 1768–1774 років. Під час досліджень було зафіксовано та введено в науковий обіг низку локальних назв і рецептів місцевих страв. Завдяки використанню польових матеріалів, авторка простежила зміни в традиційній кухні греків Приазов'я та охарактеризувала її сучасний стан.

Ключові слова: етнічні меншини, етнокультурні взаємовпливи, греки України, традиційні страви, Приазов'я.

В статье проанализировано состояние сохранности традиций приготовления еды у греков Приазовья, обозначена степень этнокультурных взаимодействий, образовавшихся в результате их переселения на украинскую территорию из Крыма после русско-турецкой войны 1768–1774 годов. В процессе исследований было зафиксировано и введено в научный обиход ряд локальных названий и рецептов местных блюд. Благодаря использованию полевых материалов, автор проследила изменения в традиционной кухне греков Приазовья и охарактеризовала ее нынешнее состояние.

Ключевые слова: этнические меньшинства, этнокультурные взаимодействия, греки Украины, традиционные блюда, Приазовье.

The article analyses the state of conservation of the cooking traditions of the cis-Azov Greeks and ascertains the extent of ethno-cultural interplays which have arisen in consequence of their migration from the Crimea to the Ukrainian lands during the 1768–1774 Russian-Turkish war. While researching, a number of local names and recipes of local dishes have been recorded and put into scientific circulation. Due to making use of the field materials, the authoress succeeded in tracing changes in cis-Azov Greek traditional cuisine and in describing its current state.

Keywords: ethnic minorities, ethno-cultural interactions, cis-Azov Greeks, traditional dishes, Cis-Azov region.

Поява греків на території українського Приазов'я пов'язана з їхнім переселенням із Криму після російсько-турецької війни 1768–1774 років. Навесні 1778 року відбулося найбільш масове переселення греків на територію України в район сучасного м. Новомосковська Дніпропетровської області. Однак грецький митрополит Ігнатій, який очолював цю міграцію, був невдоволений близьким сусідством із російською єпархією, і, на його прохання, греків переселили на узбережжя Азовського моря. Там вони заснували місто Маріуполь з навколишніми селами. Певний час греки жили дещо ізольовано, оскільки добилися, щоб до них не підселяли інших мігрантів.

За мовною ознакою грецькі поселенці ще тоді розмежовувалися на дві групи: греки-елліни і греки-татари. Самоназва — греки-уруми та греки-румеї. Хоча мовознавці виділяють ще декілька мовних підгруп. На по-

чатку ХІХ ст. мова греків ще зберігала чимало архаїзмів, переважно на позначення побутових предметів. Унаслідок проведеної царським і радянським урядами жорсткої асимілятивної політики, сучасні греки України здебільшого зросійщені. За Всеукраїнським переписом населення 2001 року в Україні греків нараховувалося 91 548 осіб, хоча рідною мову своєї національності назвали лише 6,4 %. У часи незалежності новогрецьку мову почали викладати в школах України.

Харчування етнічних спільнот Приазовського регіону з господарсько-культурним типом орного землеробства й домашнього скотарства формує регіональний характер моделі споживання. Загальнорегіональні традиції співіснують з елементами, властивими грекам. Тому при з'ясуванні специфіки харчування необхідно враховувати ступінь етнокультурних взаємовпливів.

Система харчування — це складне явище, що історично розвивається в певних природно-географічних умовах. Страви греків-переселенців увібрали в себе й елементи, властиві кочівникам-скотарям, що вказує на етнокультурні зв'язки з середньовічним тюркським світом.

Описи деяких традиційних страв маріупольських греків ХІХ — початку ХХ ст. здійснені А. Анторіновим ¹ [5], В. Алексеевою [4], М. Араджіоні [6; 7]. Наші польові дослідження дають можливість простежити зміни в традиційній кухні і проаналізувати її сучасний стан.

У кухні греків Приазов'я традиційними стравами є м'ясні, круп'яні, молочні і борошняні, а способами обробки продуктів — переважно випікання, смаження, тушкування, рідше — варіння. Продукти до тривалого зберігання готували різними способами: в'ялення, сушіння, квашення, соління.

Широко споживалися зернові культури. Хліб і хлібні вироби вважалися священними. Вироби з тіста — *зімарка* (рум. ² Велика Янісоль ³), *змарка* (рум. Сартана, Чердаклі), *хамур* (урум. ⁴ Велика Янісоль < тюрк. *hatur* — тісто) — побутували в маріупольських греків ще з доприазовських часів, але на нових місцях проживання вони, зберігаючи традиційні страви, примножили різновиди виробів з борошна за рахунок етнокультурних зв'язків і нових господарських умов. Серед приазовських греків поширені страви з дріжджового тіста — *майалих амур* (урум. Бешеве < тюрк. *тауа* — дріжджі), *минден амур* (урум. Камар), *мінд'ен хамур* (урум. Мангуш), прісного тіста — *суван амур* (урум. Ласпа) і слоїстого — *філутто* (рум. Мала Янісоль, Сартана).

Хліб — *екмек* (урум. Гнатівка, Карань, Старий Крим), *етмек* (урум. Ласпа), *окмет* (урум. Велика Янісоль), *отмет* (урум. < тюрк. *ектек* — хліб), *йемек* (урум. Велика Янісоль < тюрк. *уетек* — їжа, страва), *узмек* (урум. Мангуш), *псумі* (рум. < грец. *то ψωμί* — хліб) — повсякденна страва на столі

у греків. У ХІХ — на початку ХХ ст. основними зерновими культурами в Приазов'ї були пшениця, ячмінь і просо, але престижним і водночас традиційним у харчуванні греків був пшеничний хліб з кислого тіста — *екмек*, що випікався на основі пшеничної опари і дріжджів з хмелю у хлібній формі у звичайній печі. Для великої родини кожного тижня пекли близько 18 хлібів [1, арк. 27]. Рецепт хліба зберігся, і деякі господині печуть його і зараз.

До архаїчних видів хліба відносяться і прісні коржі. Однією з найдавніших страв є *пита* (рум., урум. < грец. *πίτα* — пиріг) — прісний пшеничний корж, пиріг без начинки або з начинкою з баранини [2, арк. 10]. Ця страва побутує в маріупольських греків протягом усього часу їхнього проживання в Приазов'ї. У ХІХ ст. дослідниця В. Алексеева вказує на «святкову страву *пита* — пиріг з начинкою з баранини або курки з рисом, приправлений перцем і сіллю» [4, с. 213]. Наші польові дослідження підтверджують збереження цієї страви дотепер [1, арк. 34, 77, 112]. В урумських селах розповсюджені *хатмер пепейті* (урум. Бешеве) — печені коржі з прісного тіста, які заливають вершками і складають купкою, та прісні рогаики — *ахчачорек* (урум. Богатир, Карань).

Загалом слід зазначити, що пиріг *пита* був поширений як ритуальна страва серед християнських народів Середземномор'я: болгар [11, с. 146], греків [24, с. 165], а також серед тюркських народів Передньої і Середньої Азії ⁵, але має локальні відмінності у приготуванні. На сьогодні *пита* популярна в Греції, де ця страва вважається як ритуальною, так і повсякденною [36, Σ. 30–35].

Серед греків Приазов'я широко розповсюджені страви зі слоїстих коржів — *хатлама* (урум. Бешеве, Мангуш), *фулутто* (рум. Каракуба, Сартана, Чердаклі). Ці страви мають різні назви, але однаковою мірою поширені, з деякими змінами в рецептурі, як серед урумів, так і серед румеїв. Під час польових досліджень ми зафіксували такі різновиди випічки. *Турта* (рум. Ялта, Велика Янісоль, Констан-

Великодні писанки із с. Сартана. 1930 р.
Маріупольський краєзнавчий музей
(№ 569-573, 577-580, 892, 893-ПР)

тинополь) — листковий пиріг круглої форми з начинкою з рису, гарбуза і м'яса. *Көбете* (урум. Бешеве, Карань, Керменчик), *кйбете* (урум. Велика Янісоль, Мангуш) — круглий пиріг з м'ясним фаршем або гарбузом, іноді з додаванням рису⁶. Це у 30-х роках ХХ ст. страву готували з сирим баранячим м'ясом. Ця традиція пов'язана з кримськими народами⁷. У румейських селах готується листковий пиріг з сиром під назвою *кубете* (Сартана, Каракуба), *шумуш* (урум. Богатир) — пиріг з гарбузом або вишнями у вигляді кошика [15, с. 606], *шмуш*, *шумуш* (< рум. Сартана, Чердаклі *шмос*, *шумос* — зима) — слоїстий пиріг, начинений гарбузом і рисом або рисом з м'ясом. Назва його пов'язана з тим, що це переважно зимова страва.

У ХІХ — першій половині ХХ ст. зазначену страву готували лише після закінчення польових робіт. Тому що гарбуз зріє восени, і приготування цієї страви потребує багато часу. Щодо рецептури, то традиційно використовували виключно баранячий жир і лише в другій половині ХХ ст. — змішаний жир з баранини, яловичини і свинини, іноді тільки жир зі свинини⁸. На цьому прикладі можна

простежити вплив української традиційної кухні на грецьку страву.

Слоїсті пироги є найулюбленішими серед греків Приазов'я, що віддзеркалено у прислів'ї: «*Трой янт турта*» (з румейської — «їсть, як турту») [33, с. 157]. Листковий пиріг, калач, рулет — *хатлама* (урум. Велика Янісоль, Мангуш, Богатир, Камар < тюрк. *kallamak* — складати прошарками), *беч хатлама* (урум. Велика Янісоль, Бешеве), *хатламачих* (урум. Велика Янісоль) — готується у всіх грецьких селах, але кожна грекinya має свої кулінарні секрети. *Плаценті* — листковий пиріг восьмикутної форми з начинкою з гарбуза (Велика Янісоль, Константинополь), *плічинта* — різновид кубіте [6, с. 190]. Також випікається листковий пиріг тюркського походження — *пахлава* (урум. Карань), *баклава* (тур. *baklava*) — дуже солодке листкове тісто з горіхами (до 18 коржів в один аршин заввишки) [2, арк. 10; 4, с. 214]. Існує багато видів баклави, деякі з них прийшли ще з часів селджуків [41, с. 457]. *Чахаймахпите* (урум. *чахаймах* — сметана) — листкове тісто, змазане сметаною і солодким сиром, яке смажиться на сковороді, розповсюджене серед урумів.

У наш час у грецьких селах печуть слоїсті пироги з різноманітними начинками: з м'ясом — *етнен* (урум.), *ан ту крєяс* (рум.); з повидлом — *пестильнен* (урум.), *ан ту бакмаз* (рум.); пиріг з варенням — *подомпані* [2, арк. 10]; з гарбузом — *хабахнан* (урум.), *ан ту кулундит* (рум.); з маком — *макнан* (урум.), *ан ту мак* (рум.); рідше з рибою — *балинан* (урум.), *ан ту псар* (рум.). Святкові пироги — *каландеши* (рум.), *йорту-перогу* (урум.) — зараз можуть бути з різними начинками [1, арк. 33]. Крім пирогів, у грецького населення улюбленими є пиріжки зі слоїстого тіста: *янтих* — з гарбузом і печінкою, з м'ясом — *хурма-янтих* (Старий Крим), *шмушича* (Сартана), з фаршем — *кюбети*, з сиром — *хатмери*, з м'ясом — *янтихи* (Старий Крим). Під назвою *хат-лама* існує багато солодоців — калач або рулет зі слоїстого тіста, оладки, пончики.

Протягом тривалого часу до першої страви подавали пампушки або пишки зі слоїстого тіста — *цїрахто, цїрихто* (рум.), *лохма, лохум, лухум, лухма екмек, улхма* (урум. < тюрк. *lokta* — шматок). На сьогодні їх заміняють хлібом⁹. Щодо термінології, то страви під назвою *лухум* у різних селах можуть бути, як прісними, так і солодкими, зазначимо, що вони широко побутували в середньовічному Криму. Дослідниця М. Араджіоні вказує, що *лухум* готували з прісного дріжджового тіста, яке розкачували в лист, закручували в трубку і фігурно нарізали. Ці шматочки тіста випікали як пиріжки і обливали готові вироби соусом з тертого часнику, солі і рослинної олії [6, с. 190].

Практично в кожному грецькому селі мають місце різноманітні локальні назви локшини і страв з локшиною: *лавша, лахша* (рум. Сартана), *маєрма* (рум. Урзуф, Ялта), *тутмац* (рум. Велика Янісоль, Каракуба), *тутмач, хамур аш* (урум. Бешеве, Керменчик), *юрюште, ахчажик, ахчачик* (урум. Старий Крим), *ахчачих* (урум. Гнатівка), *еріште* (урум. Гнатівка < тюрк. *erişte* — домашня локшина < перс. *rişte*). Локшину роблять із прісного тіста, як і *алушки* (урум. Гнатівка). Існує багато способів її нарізання. Найчастіше тісто подрібнюють на качалці або згортають у трубку, трикутник, прямокутник і ріжуть на тоненькі смужки.

Різнманітні й рецепти приготування локшини: з маслом і сиром — *салма* (рум. Велика Янісоль), молочна юшка з яйцем і тістом — *тирма* (урум. Старий Крим), солодка юшка з родзинками і горіхами — *татлаш* (рум. Ялта). Страву *маєрма* (рум.) у грецьких селах готують з яйцем, сиром і цибулею. Розповсюджені серед елінофонів також суха локшина з сиром — *стегно маєрма* (рум. Ялта), смажена локшина для юшки — *лахшаджіх* (урум. Старий Крим), локшина квадратиками — *ахчачих* (урум. Бешеве), різного виду локшина, засипка та затірка з тіста до юшки — *тутмач* (урум. Бешеве, Керменчик), *амур-аш* (урум. Камар), *омач* (урум. Гнатівка), *трима, тирма* (урум.), дрібна локшина — *тіріфті* (урум.

Бешеве). Локшина у вигляді бантиків, приправлена хатихом і смаженою цибулею, — *макарна* (урум. Карань, Гнатівка). *Макарна* ріжуться на качалці.

Локшина є частовживаною стравою: куряча юшка з локшиною — *хамур-аш* (урум. Велика Янісоль), локшина з фаршем — *хіймали еріште* (урум. Карань < тюрк. *kiymali* — з фаршем, *erişte* — локшина), коржик, варяничка — *йапрачих* (урум. Бешеве, Богатир < тюрк. *yaprak* — маленький листочок), солодка локшина на вишневому відварі — *гліко маєрма ме та вишня* (рум. Сартана, Ялта), яка готується переважно влітку. У с. Ялта готують локшинник (у кипляче молоко кладуть домашню локшину, цукор. Окремо збивають 25 яєць, потім разом з вершковим маслом і родзинками запікають у духовці). Запіканки з локшини розповсюджені у багатьох народів, як тюркських, так і слов'янських [18, с. 322–323; 32, с. 91]. Локшину вживали в повсякденні, а також її використовували для приготування святкових, ритуальних страв і ласощів.

Під час польових досліджень нами було зафіксовано різновид маленьких пельменів — *хашистья, хашихья* (рум.), *хаш-х-аши, хаш-хаш* (урум. Богатир < тюрк. *haşlamak* — варити, готувати), *хашихаш* (урум.), *ет аш* (урум. Мангуш < тюрк. *et* — м'ясо), *амур-долма* (урум. Гнатівка < тюрк. *dolma*). Їх ще називають *вушка*. До нашого часу ця страва традиційно готується з прісного тіста, яке нарізають квадратиками. Дрібно нарізане м'ясо кладуть усередину, потім защіпають із трьох боків (як вушка) у формі трикутника. Вариться страва в підсоленій воді, яка вживається разом з пельменями з додаванням смаженої цибулі та ар'яну¹⁰. У смт Старий Крим ця страва називається *хаш-хаш* і вариться на бульйоні. Пельмені — *хамур аш* (урум. Мангуш). *Амур-долма* (урум. Карань) на сьогодні є також досить розповсюдженою стравою серед грецького населення.

Страви, подібні до зазначених, є у багатьох народів. Однак вони різняться між собою назвою, формою, розміром, технологією при-

готування. Таку страву українці називають *вареники*, росіяни — *пельмені*, узбеки — *манти*, караїми — *хамур-долма*. *Хахаши* маріупольських греків вирізнявся маленькими розмірами. Інформатор М. Хорош з смт Велика Новосілка розповіла, що на початку ХХ ст. майбутня наречена цієї стравою обов'язково пригощала гостей під час сватання. Вона повинна була довести, що є доброю господинею. Для цього тонко розкачувала тісто й робила маленькі кружальця¹¹.

Традиційно до сніданку господині і нині подають бантики з борошна та сиру — *салмайд'а нду тири* (урум.), *стегно маєрма* (< рум. *маєрма* — варений), вареники з сиром — *тайгалах* (урум. Карань), ліниві вареники — *бошбіййірі* (урум. Бешеве), галушки з м'ясом у сметані — *йумалах* (урум. Бешеве), бантики з тіста з варенням і маком — *салма* (рум. Ялта), бантики з тіста — *макарна* (урум. Гнатівка, Мангуш). Щодо останньої страви, то вона вживається зі смаженою цибулею, часником та аряном — *хатихнем* (урум. *ауран* — айран), розведеним водою чи молоком. Також часто до сніданку печуть пироги. У с. Старогнатівка з покоління в покоління готують пиріг — *малай* (урум.). Для цього використовують у рівних пропорціях пшеничне, просяне та кукурудзяне борошно¹². У с. Ялта часто вживаним є кукурудзяний пиріг — *тихорнеца* (рум. Урзуф, Ялта).

Найпопулярнішою стравою в маріупольських греків є *пундія* (рум.) [21, с. 51], *чебурек*, *чірчир*, (рум., урум.), *йантих* (урум. Бешеве), *йантух* (Мангуш), *таваши* (урум. Старий Крим < тур. *tava* — смажений на сковороді), *чирлама* (урум. Велика Янісоль, Бешеве, Керменчик, Карань, Гнатівка). Це прісне, тонко розкачане тісто з м'ясним фаршем. Традиційно для його приготування використовувалася виключно баранина, яка дрібно сіклася двома ножами навхрест. Смажилося воно тільки на баранячому жирі. Назву *чір-чір* у с. Велика Новосілка пояснюють таким чином: коли чебурек кладуть у киплячий жир, він тоне і при цьому видає звук, схожий на «чір-чір»¹³.

Страва *чебурек* (< тур. *börek* — пиріжок) була поширена у багатьох завойованих Османською імперією державах, а також у Кримському Ханстві, звідки маріупольські греки привезли її до Приазов'я. Серед татар Криму на початку ХХ ст. вона називалася *чирбурек* [13, с. 120]. Технології приготування цієї страви були запозичені з турецької кухні, зокрема, широке використання січеного м'яса, яке вживалося також народами Криму (кр.-тат. ¹⁴ *чірчир-бурек*)¹⁵, а у народів Алжиру, Тунісу, Лівії така страва називається *брік*, *бурек* і *бриут* [18, с. 10, 142–146]. На сьогодні чебуреки поширені серед народів Криму [23, с. 182–184; 31, с. 103, 261, 393], Малої Азії, Північної Африки (арабський Магриб). В етносів, що проживають в Анатолії, однією з найпоширеніших страв із тіста є *börek* — традиційна тюркська їжа, яка готується на свята й у повсякденні. Зазвичай вживається з айраном або чаєм і містить різноманітні начинки, а саме: м'ясо, бринзу, картоплю та інші овочі, зелень.

У наш час у Приазов'ї ця страва розповсюджена в усіх грецьких селах і є обов'язковою на святах. На відміну від кримського варіанта, зараз для *чирчирів* використовується фарш з будь-якого м'яса (частіше яловичини та свинини), а смажать їх на рослинній олії. Поширені чебуреки з сиром, особливо в селах румеїв (Сартана, Ялта, Чермалик)¹⁶.

Крім перелічених страв, побутує ще багато інших виробів з борошна. Вергуни різних видів — *салма гезлеме* (< урум. Велика Янісоль *салма* — варяниці, *гезлеме* < тюрк. *gözleme* — різновид млинців), *чірчир* (рум. Ялта), а також *хийчих* (урум. Мангуш), останні готують з додаванням горілки в солодке тісто на яйці. Все це свідчить, що борошняні страви приазовських греків мають багато різновидів і віддзеркалюють етнокультурні зв'язки з балканськими, тюркськими і слов'янськими народами.

Слід зазначити, що м'ясо було і є основою харчування маріупольських греків. Його в'ялили, варили і смажили. До найдавніших у раціоні греків відносяться страви з сушеного і

в'яленого м'яса. Протягом XVIII — до початку XX ст. найпоширенішою формою заготовівлі їжі про запас була *хаурма* [2, арк. 10], *хоурма* [10, с. 397] — різновид дуже солоної ковбаси з дрібно рубаної баранини, обсмаженої в чавунному казані в баранячому салі та в'яленої на сонці. Страву заготовляли на зиму і на весну, заливаючи обсмажене м'ясо гарячим курдючним жиром. На початку XX ст. мариупольські греки змінили спосіб зберігання м'яса — його складали в луджений посуд, а з 1950-х років — в емальовану каструлю або відро. Після остидження ставили в прохолодне місце. Таке м'ясо мариупольські греки постійно використовували для приготування перших і других страв ще в 1980-х роках.

Етимологія назви *хаурма* (< грец. *καβουρμάς* — обсмажене м'ясо, залите салом < тур. *kavurma* < *kavurtak* — піджарка, сушка) пов'язана як з тюрками, так і греками. Відомий етнолог С. Арутюнов зазначає, що технологія приготування цієї страви сягає своїм корінням у кочовий побут багатьох народів, зокрема тюрків, як найбільш раціональний спосіб зберігання м'яса [8, с. 26]. Такий спосіб був розповсюдженим також у Бессарабії, серед болгар і гагаузів. Щодо назви *kavurma*, то в давні часи тюрки означували цим терміном підсмажену розмелену пшеницю, але з часом почали вживати його на позначення смаженого рубаного м'яса, яке ретельно прожарювалося в олії в спеціальній посудині, і частину приготованого м'яса зберігали на зиму [37, с. 230—235]. Ця страва поширена серед народів Малої Азії [41, с. 206], Балкан і Криму — караїмів (*кой кавурма*), татарів (*къавурма*), кримчаків (*кавурма*) [31, с. 258, 392; 23, с. 54] — і відома туркам, ногайцям, туркменам, гагаузам.

Традиційною стравою також є солоне м'ясо, ароматизоване корицею та в'ялене на відкритому повітрі, — *хахач* (< тюрк. *kakaç*, *kak et* — засолене, в'ялене м'ясо), *перан* (урум. Мангуш). Солонина готувалася з баранини і яловичини у великих кадовбах з використанням гніта [5, с. 44]. В'ялене м'ясо й до сьогодні користується популярністю серед сільських

жителів грецьких населених пунктів¹⁷, але має відмінності в назвах. У с. Ялта ця страва називається *какаци*, у с. Малоянисоль — *хачачь*, у с. Роздольне — *хачац*, у смт Сарта-на — *какац*. Етимологічний аналіз дозволяє дійти висновку, що термін *kakaç* дуже давній. Підтвердженням тому є матеріали «Давньотюркського словника» [17, с. 240], а також дослідження сучасного турецького етнографа Б. Огела (B. Ögel) [39, s. 379].

М'ясна страва ковбик — *хурсахих* (< урум. Велика Янісоль *хурсах* — шлунок < тюрк. *kursak* — шлунок) — є давньотюркською за походженням, але набула популярності серед мариупольських греків лише з впровадженням шлюбів греків з українцями (20—30-ті рр. XX ст.). Страву готують, коли колють свиню. Шлунок свині начиняють солоним, з гострим перцем, фаршем. Опісля кладуть його під гніт і коптять¹⁸. Аналогічна страва розповсюджена серед українців, але в них *ковбик* обварюють і тушкують у печі, перевертаючи з боку на бік, поки не підсмажиться шкуринка [32, с. 89]. Ця страва є делікатесом.

Греки мають багато різних страв з м'яса, але значно менше з риби. Одними з найрозповсюдженіших є печені й тушковані страви з м'яса — *кебаб*, *т'єбан* (урум. Велика Янісоль, Керменчик < тюрк. *kebab* < араб. *kebab*), з риби — *балих кебаби* (урум. < тюрк. *balık* — риба). Значення терміна *т'єбан*, *кебаб* варіюється залежно від села. Він позначає ягня або поросля, засмажене на рожні чи начинене рисом зі спеціями і засмажене цілком, а також фаршировану птицю, яка смажиться в глибокій сковорідці, щільно закритій і обліпленій товстим шаром тіста [21, с. 51]. Традиційно на святковий стіл румеї подавали тушковану баранину з чорносливом — *ерікліет* (рум.) [12, с. 77]. У наш час уже є забутою страва *картоплет* (рум. — м'ясний птах) з індики або качки, що фарширується крупною і загортається в тісто, а потім запікається з картоплею в чавунній сковороді.

Існував сезонний забій худоби, який залежав від календарного циклу. Наприклад,

ягня кололи навесні на день Святого Георгія, барана чи молодого бичка — восени або під час Панаїру, свиню — на Різдво й Великдень¹⁹. У наш час м'ясо без термічної обробки практично не використовується, а в'ялене — дуже рідко. Нині в раціоні харчування широкоживаним є м'ясо птиці, особливо курей. Повсякденні страви готують з усіх видів м'яса.

Рибні страви увійшли в раціон мариупольських греків після їхнього переселення до Приазов'я. Наприкінці XIX ст. рибу варили в морській воді і смажили в олії [5, с. 45]. У наш час рибу запікають з овочами цілою, роблять рибні котлети, начиняють «товченицею» — фаршем із хліба, яєць, м'яса (Велика Янісоль), а потім запікають у тісті. Маловідомими стравами є *плаки* — камбала з прованської олією і шпинатом [4, с. 214], *салами* — рибне філе по-грецьки (Ялта) [1, арк. 16]. До сьогодні рибу солять і в'ялять. Однак рецепти засолювання риби мариупольські греки запозичили у слов'янського населення Приазов'я. До солоної риби часто подавали *скардалью* — кашку з горіхів з м'якушем булки, яка заливається прованською олією, додавали часник і лимон [4, с. 213]. На сьогодні ця страва вийшла з ужитку [1, арк. 13].

Невід'ємною стравою святкового столу та щоденного харчування з кримських часів є юшка [2, арк. 10] — *сюрпа*, *шорба*, *шорбаси*, *чорба* (< тюрк. *çorba* — юшка), для якої баранину варять шматками у великому котлі, зі значною кількістю спецій. Причому м'ясо подається у великих тарілках, а бульйон — у чашках. Дотепер серед урумів і румеїв її готують як на свята, так і в будні, але обов'язково на день народження та подають першою стравою на другий день весілля²⁰. Юшки — *сюрпа*, *шорба*, *çorba* — характерна їжа для народів Кримсько-Малоазійського та Кавказького регіонів [30, с. 30]. У раціоні харчування етносів тюркського світу ця страва має важливе значення. Аналогічна страва — *çorba* — розповсюджена у ногайців (*шорпа*), куманів (*шорва*), казахів (*сюрпа*), узбеків (*шурво*), турків (*çorba*) [41, с. 113–511], болгар (*чорба*),

румунів (*ciorba*) [14, с. 151], а також у народів Афганістану, Ірану, Туреччини. В арабській кухні юшка — *шорба* — готується з баранини чи яловичини [18, с. 47]. У народів Передньої Азії подібна страва — *абгаиш* — це густа юшка з червоним перцем [8, с. 25; 17, с. 51]. Дослідники мають підстави вважати, що ця традиція сягає корінням у скотарсько-кочовий період Євразійського степу, бо така страва була відома кочовим огузьким племенам Середньої Азії [3, с. 184].

Слід зазначити, що перші страви були і є обов'язковими для сімейного обіду: м'ясні, круп'яні, з локшиною, з галушками, молочні та солодкі. Однією з давніх страв мариупольських греків є куліш з протертого прокислого пшона — *баламух* (урум. Бешеве). У наш час широке розповсюдження отримав український борщ [1, арк. 15, 40].

Чільне місце в харчуванні греків посідали крупи — *курпе*, *кърпе* (урум.), *курпа* (рум.), з яких готували різні наїдки: каші, голубці. У XIX — на початку XX ст. переважала крупа грубого помелу з твердих сортів яриці, названої в народі «арнаутка». Із цілих зерен пшениці цього сорту варили й обрядову кутю. Рис був купованою крупною, а страви, приготовані з нього на різні свята сімейного й календарного циклів, були престижними. Гречка, яка була улюбленою крупною сусідів-слов'ян, у грецьких селах майже не вживалася.

У наш час стало місце в харчовому раціоні мариупольських греків посідають страви з рису. У процесі польових досліджень нами зафіксовано наступні страви: рисова молочна каша — *різогала* (рум. < грец. *ρυζόγαλο* — рисова молочна каша), рисова юшка з родзинками — *файан ту принцки ан та стапиджа* (рум.), рисова молочна запіканка з додаванням родзинок і ванілі — *зерде*, *зарди*, *стлюаш* (урум. Старий Крим < тюрк. *sütlü* — молочний). Мають розповсюдження молочні юшки з локшини — *сютлуаш* (урум. Бешеве). В урочистих випадках готували манну кашу з родзинками [2, арк. 10].

Під час свят зазвичай вживають *зерде* (тюрк. *zerde* — солодка страва з рису з дода-

ванням шафрану < перс. *zerde* [42, s. 2506]). На традиційному весіллі гостей обов'язково пригощають пловом, а після того, у якості десерту, подають *зерде*. Шафран забезпечує гарний настрій [38, s. 218–219], але мариупольські греки не акцентують на цьому свою увагу і готують страву виключно для урочистих подій. Щодо етнокультурних зв'язків, то страва *зерде* розповсюджена серед тюркського населення Малої Азії та Криму [19, с. 89].

У наш час з рису греки готують *пілаф*, *піляв*, *плов* (рум., урум. < тюрк. *pilav*), *т'єбан* (урум. Мангуш) із додаванням курятини. Ця тюркська страва має широкий ареал, але на відміну від мариупольських греків, тюркські народи Середземномор'я вживають плов з додаванням баранини або з фруктами майже кожного дня. Тюркська страва *піляв* (*pilav*) зустрічається як м'ясна, так і солодка. У с. Ялта під такою назвою розповсюджена рисова молочна каша з родзинками і ваніллю [1, арк. 14].

Чільне місце в раціоні греків посідала страва *кіш-кек* — каша з пшона або пшениці з м'ясом ягняти, яке обов'язково перед уживанням мариновалося протягом декількох годин. Споживали цю страву здебільшого взимку. Можливо, звідти і походить назва (тур. *kış* — зима).

Зі страв з фаршированих овочів найпопулярнішою є *долма* (< тур. *dolma içi* — фарширований; грец. *ντολμάς*). Подібні страви, які були розповсюджені в Кримсько-Малозайському регіоні, мають турецькі корені [19, с. 89]. Найпоширенішими є *юмату пипер* (рум.), *долмуш бибер*, *долма пипер*, *толу пипер* (урум. Карань, Керменчик, Старий Крим < тюрк. *dolmak* — наповнювати, *biber* — перець) — фарширований перець, *тилжан долмаси* (урум. Богатир, Улакли) — фаршировані помідори, а також *долма* (рум.), *долмаси*, *сарма* (урум. Богатир, Карань < тюрк. *sarma* — різновид голубців < тюрк. *sarmak* — загортати) — голубці з м'ясним фаршем. Для приготування голубців у ХІХ — на початку ХХ ст. греки використовували пшеничну крупу грубого помелу.

У Криму, звідки була завезена ця страва, вона готувалася з виноградного листя, а в Приазов'ї греки замінили його на листя капусти. З 30-х років ХХ ст. у долму мариупольські греки почали додавати рис. На сьогодні голубці-долма в грецького і слов'янського населення майже не відрізняються. Проте *массака* (< тюрк. *musakka* — овочі, тушковані з фаршем або дрібно порубаним м'ясом) — фаршировані помідори з солоним м'ясом і рисом, підсмажені в олії [4, с. 214], поширена здебільшого серед румеїв. Ця традиційна страва набула особливої популярності в часи, коли греки повсюдно почали займатися городництвом. Дослідник П. Піневич у 1920-х роках визначав його як одне з найпопулярніших занять [2, арк. 10]. Аналогічна страва побутує у балканських греків і нині.

Також традиційно використовуються бобові, особливо квасоля, яка широко представлена в раціоні греків. Квасоля в томаті до 1950-х років була ритуальною стравою, але останнім часом стала повсякденною. Дотепер поширена квасоляна юшка — *бахлалі аш* (урум. Бешеве). Більшість овочевих страв також мають локальні особливості. Так, наприклад, рецепти ікри з баклажанів — *патліжан долмаси* (урум. Велика Янісоль) — передбачають вживання різних компонентів і способів приготування.

У стравах мариупольських греків часто використовуються мед та горіхи: смажене борошно з медом — *алва льве* (урум. Ласпа < тюрк. *bal* — мед, *helva* — халва), *халва* (рум., урум. < *χαλβάς* — халва), халва з горіхами — *хозалва* (урум. Камар), солодощі у вигляді локшини з борошна, смаженого з медом — *тельалва*, *тельхалва* (урум. Карань).

Фруктово-овочевий компонент, широко поширений у харчуванні греків у Криму, зберігся на території Приазов'я. Капусту, перець, моркву, помідори, огірки, баклажани, цибулю вживають як свіжими, так і тушкованими, квашеними, фаршированими. Основним способом заготівлі овочів було і є засолування — *трусулух* (рум. Велика Янісоль < тюрк. *turşu* —

соління), *аликума* (рум. Каракуба, Сартана, Чердаклі), *тузлав* (урум. < тур. *tuz* — сіль). У приготуванні солінь греки надають перевагу гострішому, перченому компоненту, що зближує їхні традиції з кримськими і відрізняє від слов'янського населення, яке не захоплюється гострими стравами. Важливе місце в системі харчування греків посідають різні ароматичні трави та прянощі. Багато представлена балканська традиція вживання незамінної приправи — товченого червоного перцю або пастки з червоного перцю — *дуіма бібер* (урум.), кропу, петрушки, любистку, перцевої м'яти, суміші із сушених подрібнених трав, уживаної з хлібом.

Однією з найпопулярніших страв був *бекмес*, *бетмез*, *бакмез*, *бетмес* (урум. Бешеве, Камар < тюрк. *pekmez* — варений до густоти мед, виноградний сік) — патока, солодка їжа, яку варили з м'якоті кавунів і динь й густого яблучного та грушевого сиропу [2, арк. 10], її зазвичай вживали на сніданок. Найпоширеніший спосіб приготування полягав у наступному: у мідному або латунному тазі — *бетмес тава* (урум. Бешеве), у якому лежить «дикий камінь» (найчастіше граніт), розбивали кавуни або дині. Потім м'якуш терли руками, відділяючи його від шкірки, проціджували сік і варили в казані до темно-коричневого кольору й дуже солодкого смаку [1, арк. 22]. У смт Мангуш кавуни нарізали кубиками, варили, а потім діставали і сушили. Виходили своєрідні цукати — *речель*. На сьогодні ця страва практично не готується і не вживається через трудомісткість процесу [1, арк. 23–31]. Сироп, виготовлений із фруктів і баштанних, був відомий напівосілим племенам огузів Середньої Азії. Як відзначав відомий тюрколог-сходознавець С. Агаджанов, він вживається у вигляді патоки.

Фрукти та виноград їли у свіжому вигляді. Традиційним способом заготівлі фруктів на зиму було сушіння, а також приготування солодкого сиропу. Із сухофруктів варили компот, який так само, як і кисле молоко, їли з тарілки, накришивши в нього хліб. При-

азовські греки готували *малай* — кисіль з кукурудзяної муки (Мангуш), на відміну від сусідів-українців, які готували кисіль з картопляного крохмалю [32, с. 88].

Молочні продукти були широкоживаними у греків. Це насамперед кисле молоко — *ксіно гала* (рум.), *майгуш сїт* (урум. Камар), *екші сїт* (урум. Бешеве), вершки, сметана — *каймак* (рум., урум. < грец. *καϊμάκι* < тур. *kaymak* — пінка), *хаймах* (урум. Велика Янісоль, Карань), *чій хаймах* (урум. Камар), *мо, умо* (рум. Урзуф, Ялта), *чїхаймах* (рум. Велика Янісоль, Керменчик). Молочні продукти — *сїйир берет'єр* (урум. Бешеве) — є найдавнішими в харчуванні як греків, так і кочівників, які оточували їх протягом тривалого часу. Нині маріупольські греки вживають і традиційні етнічні страви, і загальнопоширені — молоко, сир, «татарський каймак, арьян, кисле молоко» [2, арк. 10]. Проте раніше свіже молоко практично не використовувалося. Це з кримського періоду етнічної історії до сьогодні серед греків дуже популярними є кисломолочні продукти. Вони входили в повсякденний раціон харчування, були самостійною стравою, тому що вгамовували не тільки спрагу, але й голод, як продукти, що містять білковий компонент. Слід зазначити, що греки кисле молоко (тюрк. *yoğurt* — одна з найдавніших тюркських страв) зазвичай їли ложками з накришеним у миску хлібом. Ця звичка зближує їх з болгарами, гагаузами і кримськими народами. Обробка молока й виготовлення молочних продуктів також зберегли свої архаїчні риси. Як і кочівники, греки застосовували спосіб сичугової ферментації під час виготовлення бринзи. Аналогії простежуються й у способах отримання кислого молока, сметани і вторинних продуктів — солодкого сирю.

Збиті вершки з цукром — *каймак* (рум.), *чахаймах* (рум. Мала Янісоль, Чердаклі), *хаймах* (рум., урум. < тюрк. *kaymak*) — були найпопулярнішою стравою серед греків до 1930-х років. Її традиційно готували з молока вівці або корови, рідше кози, як і народи Анатолії [37, с. 234]. Страва готувалася у спеці-

альному широкому котлі — *лопач* [4, с. 214]. Зберігали її у великих бочках і використовували в період польових робіт [5, с. 45]. Знявши *каймак*, робили *арьян*, *арнан* [27, с. 92]. Особливо полюбляли цей напій люди зрілого віку [1, арк. 21]. Серед урумів був розповсюджений *хатих* — згущена ряжанка для довгого зберігання, яка робилася за допомогою закваски — *майя* (урум. Велика Янісоль). *Хатих айран* — рідка ряжанка. Вживалася й сироватка — *хатих сув* (урум. Богатир, Камар). Улітку, у спеку, *хатих* розбавляли водою і отримували напій — *айязма*, *йазма* (урум.), який вгамовує спрагу. Страва *тишкен хаймах* (урум. Гнатівка) побутує до сьогодні, готується з одного відра киплячого молока з додаванням сметани. Вершки збивають за допомогою шумівки — *хатлап* (урум. Гнатівка) ²¹. На основі молока готують молочні юшки й кисіль, юшку *сйтлі айш* (урум. Бешеве, Карань) з крупою або локшиною. Ці страви є давнім різновидом їжі й мають аналоги у всіх народів Передньої Азії [8, с. 27].

З сиром — *тирі* (рум. < грец. *τυρί* — сир), *пемр* (урум. Старий Крим), *пенір* (урум. Велика Янісоль), *смайя* (урум. Мангуш — солодкий сир з молока, що згорнулося) — готують багато борошняних виробів, особливо сирні пироги — *тіроніта* (рум. < грец. *τιρόνιτα* — сирний пиріг). *Тіроніта* є однією з найпопулярніших страв не тільки в маріупольських греків, але й у сучасній грецькій кухні [див.: 40, р. 64; 36, С. 16–21]. У с. Ялта поширена страва *пмаконья* — солоні сирники з зеленою цибулею ²², солодкі сирники — *тиритун пита* (рум. Ялта), *татли шій* (урум. Керменчик). До 1950-х років для приготування солодкої страви *татлиск тирі* брали висушений пташиний шлунок, подрібнений у порошок, і запускали ним парене молоко, з якого отримували сир. Цей рецепт зберігся тільки у с. Велика Новосілка ²³. Як начинку для борошняних виробів використовують усі різновиди сиру.

У минулому, як і зараз, для греків була характерна неабияка різноманітність молочних

продуктів, обробка яких зберегла свої архаїчні риси, властиві традиціям тюркських народів з кочовим минулим (*piinir*, *yurt*, *pur*).

На початку ХХ ст., у жнива, навіть заможні люди в обід споживали *місімірнешу фаи* (рум. Каракуба), *фаіто* (рум. Мала Янісоль), *йле* (урум. Богатир, Бешеве, Карань), харчувалися хлібом з сіллю, часником, перцем, кавунами, динями. Гарячих страв не варили, бо поспішали закінчити польові роботи. Лише наприкінці осені починали переходити до ситнішої м'ясної їжі [34, с. 164].

Стосовно алкоголю, то необхідно зазначити, що маріупольські греки у всі часи знали міру в його споживанні, здебільшого вживали слабоалкогольні напої. До хмільних, поширених серед маріупольських греків, належать *буза*, *лапу*, *шарап*, *тримон* і *раки*. Усі вони були характерні для народів Криму [9, с. 155].

У ХІХ — на початку ХХ ст. вживали як безалкогольні (виноградний і фруктовий соки — *зумі* (рум.)), так і алкогольні (вино та горілка) напої. Без вина не обходилася жодна повсякденна, святкова й обрядова трапези. З одного боку, сакральні функції вина обумовили його широке використання в ритуалах похоронно-поминального циклу. З другого боку, віра у сприятливий вплив вина на здоров'я людини зумовила його застосування у весільних обрядах і ритуалах, пов'язаних з народженням дитини.

Наявність традиційних алкогольних напоїв визначається специфікою місцевої сировини. Для маріупольських греків характерними є два способи виготовлення напоїв: шляхом збродження натурального соку або спеціально приготованого сусла і перегонки його в горілку. За нашими польовими дослідженнями, традиційний напій — *буза* — готувався з грубої просіяної муки пшона, пшениці чи проса, у яку доливали воду і вміщували в піч, де ця маса варилася. Потім отримане вариво змішували з теплою водою та висівками, давали прокиснути протягом дня. Наприкінці додавали цукор, просмажений на вогні. Іноді як закваску використовували проросле зерно ячменю.

Світлини до статті І. Пономарьової

1

2

3

4

1. Освячення хліба під час Панаїру. с. Стила Донецької обл. 2004 р. Світлина О. Рибалка

2. Традиційні грецькі страви. с. Стила Донецької обл. 2004 р. Світлина О. Рибалка

3. Святкова страва. смт Велика Новосілка Донецької обл. 2004 р. Світлина І. Пономарьової

4. *Флуто*. Святковий пиріг. смт Сартана Донецької обл. 2005 р. Світлина І. Пономарьової

Свято Арту. с. Роздольне Донецької обл. 2004 р.
Світлина О. Рибалка

Грецька родина Стамбулжи під час свята з традиційними стравами *шмуш* і *хураб'є*. 2003 р.
Світлина І. Пономарьової

Зберігали *бузу* у великих бочках. Греки підкреслюють, що напій вирізнявся поживністю та був корисним для здоров'я. До 30-х років ХХ ст. у кожному селі були чоловіки, які займалися виготовленням *бузи*. У наш час вона практично не вживається, за винятком престольного свята *Панаїр*²⁴. Під час наших польових досліджень, у 2004 році ми зафіксували приготування напою *боза* (урум.) для спільної трапези до храмового свята *Панаїр* у с. Старогнатівка. На відміну від вищеописаного способу, використовувалася опара з пшеничної, кукурудзяної та просяної муки і невеликі шматки пирога — *малай*, які склалися у глиняний горщик — *бардах* (урум.). Усю масу заливали водою з колодязя і ставили в тепле місце. Через день її проціджували та додавали цукор за смаком²⁵.

Технологія приготування грецької *бузи* має аналогії у багатьох тюркських народів під назвою *boza* (тюрк.), що з незапам'ятних часів вважається напоєм як кочівників, так і хліборобів [25, с. 367; 29, с. 62]. Стосовно докримської *бузи*, то вона не відрізняється від однойменного напою, розповсюдженого в народів Кавказу й Малої Азії [7, с. 274]. *Boza* — донині один з найулюбленіших турецьких напоїв. Під такою назвою він відомий також арабам, болгарам, гагаузам. Маріупольські греки протягом тривалого часу не знали пива, вживаючи традиційні слабоалкогольні напої.

На святах греки Приазов'я пили вино — *ша-рап* (тур. *şarap* — вино) та горілку — *арахі* (рум. Урзуф, Ялта), *рахі* (рум. Каракуба, Сартана), *рах*, *ирахи* (урум. Мангуш < тур. *raki* — анісова горілка). До середини ХХ ст. горілка використовувалася під час завершення весільного обряду «солodka горілка» — *tatlı raki* (урум.), як свідчення цнотливості нареченої. Подібні звичаї мали місце у багатьох народів, як тюркських, так і нетюркських [20, с. 337; 26, с. 280].

Предки маріупольських греків привезли з Криму традицію готувати ячмінну каву та чай. До сьогодні популярним повсякденним напоєм є квас — *кувась* (рум. Урзуф), *ксідь* (рум.), *сен* (урум. Карань).

Протягом ХХ ст. одним з найпоширеніших традиційних напоїв був узвар — *еміш* (рум. Ялта). Сушені на сонці або в печі фрукти (абрикоси, яблука, груші) — *хуру йеміш* (урум. Бешеве, Карань) — використовували для приготування напою, який вживали протягом усього року, особливо під час посту.

Дотепер, коли греки йдуть у гості до родичів і близьких на свята, традиційно приносять гостинець — *сѣкутел*, *скутеля* (рум. Каракуба), що складається з пирога та інших страв, які розміщують на підносі²⁶. Подарунком і різні страви зав'язують у клунок — *бохчала* (урум. Бешеве, Карань, Гнатівка), *бухчад'іц* (рум. Велика Янісоль), у спеціальну білу квадратну скатертину з мереживом — *бохча йавлух* (урум. Бешеве). Загалом слід зазначити, що терміном *бохча* (рум., урум. < тур. *воһса* — квадратна хустка) називають як клунок з подарунком або гостинцем, так і пожертву на поминки. У свою чергу господиня повертала *бохчу* з почастунком для гостей — *сий* (урум. Камар). Традиційне використання *бохчі* поширене у народів Малої Азії [35, с. 129].

Маріупольські греки вважають, що гості, як звані, так і незвані, приносять добробут і щастя в родину, тому кожна грекinya, яка влаштовує гостину, ставить на стіл багато страв і напоїв. Господині завжди із задоволенням і повагою ставляться до гостей, які добре їдять. Приготування їжі в маріупольських греків вважається суто жіночою справою. Прерогативою чоловіків було готування алкогольних напоїв і подача їх учасникам трапези.

Набір страв був майже завжди однаковий, незалежно від виду трапези. Наприклад, голубці й картоплю з м'ясом готували як на весілля, хрестини й інші свята, так і на похорони й поминки. Виняток становили лише ті страви, які мали певний символічний зміст і були ритуальними: кутя, вино, різдвяний пиріг із сиром, призначений для ворожіння, весільний калач тощо. Соціальна й статева диференціація в їжі найяскравіше виявляється у весільній трапезі та під час храмового свята Панаїр. У цьому випадку за весільним столом жінки й чоловіки

сидять по різні боки столу, а неодружена молодь разом з молодими не бере участі в загальному застіллі. Суто жіночими вважалися застілля з нагоди народження дитини і трапеза, пов'язана з обрядом викликання дощу, у якій брали участь тільки дівчата. Похоронно-поминальна трапеза є винятком, оскільки не припускає поділу за будь-якою ознакою.

Під час посту – *апукрея*, *ністія* (рум. Урзуф, Ялта), *джу* (рум. Мала Янісоль), *ністія* (рум. Сартана < грец. *η νηστεία* – піст), *суванлих* (урум.), *сванних* (урум. Камар), *оруж* (урум. Велика Янісоль), *оруч* (урум. Бешеве, Карань, Камар < тур. *огиç* – піст), особливо протягом семи тижнів перед Великоднем, обов'язково варили локшину і подавали її з *бекмесом* та *екши* (урум.) – сиропом з кислих яблук і груш [2, арк. 10]. Постійними стравами в цей період були пісна юшка – *суван аш* (урум. Велика Янісоль, Бешеве), *сван аш* (урум. Камар), *лапу* (рум. Мала Янісоль, Чердаклі), юшка з квашеної капусти – *капстад'ї юшки* (рум. Сартана), *капустад'ї юшки* (рум. Константинополь), пшоняна юшка – *т'ї шорба* (урум. Богатир, Керменчик), які їли з житнім хлібом – *чавдар өкмек* (урум. Бешеве) або прісними хлібцями – *чөрөк* (урум. Бешеве), *ахчачөрөк* (урум.). Випікання прісних коржів на вугіллі в печі засвідчує факт зв'язків з кочівниками, серед яких це явище було надзвичайно поширеним.

¹ Прізвище дослідника було записано неправильно (Анторінов замість Аттарінов). Тут і далі подано за першим варіантом.

² Тут і далі «рум.» – румейський.

³ Оскільки назви грецьких поселень у Приазов'ї протягом 225 років змінювалися, ми, позначаючи румейські та урумські терміни, подані в дужках, використовували уніфіковані назви населених пунктів: Бешеве (нині – смт Старобешеве), Богатир (нині – с. Багатир), Велика Янісоль (нині – смт Велика Новосілка), Гнатівка (нині – с. Старогнатівка), Камар (нині – с. Комар), Каракуба (нині – с. Роздольне), Карань (нині – с. Гранітне), Керменчик (нині – с. Старомлинівка), Константинополь (нині – с. Костянтинопіль),

У процесі еволюції в часі й просторі вищезазначені архаїчні елементи, що становлять докримський і кримський прошарки традицій народного харчування греків, органічно перетікають у наступний, приазовський, і зберігаються в побуті греків донині, але вже в реліктовій або видозміненій формі.

Загалом зміна харчових традицій греків у приазовський період позначається українським впливом, що є результатом етнокультурних контактів. Наприклад, у раціоні повсякденного харчування греків з'являється борщ з капустою, гречана каша.

У свою чергу українська кухня збагатилася за рахунок грецьких запозичень. Українці та росіяни, які проживають у етноконтактній зоні Приазов'я, перейняли від сусіднього грецького населення *чебуреки* (укр., рос.).

Виявлення своєрідних елементів у системі харчування греків засвідчило, що його специфіка – явище неоднозначне, складне у безлічі взаємодіючих факторів. Серед них можна виділити природно-географічні, демографічні, професійні, історичні чинники. Останні пов'язані з етногенетичною пам'яттю народу й містять глибокі архаїчні риси. Залежно від конкретних умов і їхньої взаємодії, у ході еволюції традицій харчування з'являлися нові елементи, кожний з яких ніс на собі відбиток історичного часу свого виникнення.

Ласпа (нині – с. Староласпа), Мангуш (нині – смт Мангуш), Мала Янісоль (нині – с. Малоянісоль), Сартана (нині – смт Сартана), Старий Крим (нині – смт Старий Крим), Стила (нині – с. Стила), Улакли (нині – с. Улакли), Урзуф (нині – с. Урзуф), Чердаклі (нині – с. Кременівка), Чермалик (нині – с. Чермалик), Ялта (нині – с. Ялта), а в тексті – сучасні.

⁴ Тут і далі «урум.» – урумський.

⁵ *Піта (nuta)* – прісні пшеничні коржі, які своїм корінням сягають біблійних джерел. Християни та іудеї готували цю страву у зв'язку із заборонаю вживати квасний хліб, оскільки він належав до категорії нечистого, опоганеного. Однак подібне протиставлення прісного / квасному не

прослідковується в обрядовості східних слов'ян, у яких їжа з прісного тіста не поширена. Очевидно, *пита* походить з балканського та малоазійського етнокультурних регіонів [див.: 16].

⁶ Інформатори у с. Старий Крим з гордістю підкреслюють, що вони – уруми – готують слоїстий пиріг з м'ясом, а румеї додають у фарш ще гарбуз [1, арк. 34, 365, 987].

⁷ Страва *кобете* поширена серед караїмів Криму [див.: 28, с. 109].

⁸ Записала Ірина Пономарьова у 2004 р. від В. С. Татар у с. Малоянисоль [1, арк. 987].

⁹ Записала Ірина Пономарьова у 2003 р. від А. В. Шамлі у с. Малоянисоль [1, арк. 787].

¹⁰ Записала Ірина Пономарьова у 2004 р. від Р. В. Сашинської, 1947 р. н., у с. Старогнатівка [1, арк. 902].

¹¹ Записала Ірина Пономарьова в 1990 р. від М. Д. Хорош, 1905 р. н., у смт Велика Новосілка [1, арк. 45].

¹² Записала Ірина Пономарьова у 2004 р. від Р. В. Сашинської, 1947 р. н., у с. Старогнатівка [1, арк. 1132].

¹³ Записала Ірина Пономарьова у 2000 р. від С. К. Темір, 1918 р. н., у с. Старомлинівка [1, арк. 999].

¹⁴ Тут і далі «кр.-тат.» – кримсько-татарський.

¹⁵ Ця назва була поширена серед кримських татарів у XIX ст. [див.: 22, с. 284].

¹⁶ Записала Ірина Пономарьова у 2003 р. від С. І. Кудокоцева в с. Урзуф [1, арк. 876].

¹⁷ Записала Ірина Пономарьова у 2003 р. від М. Г. Кумуржи, 1930 р. н., у с. Малоянисоль [1, арк. 223].

¹⁸ Записала Ірина Пономарьова в 1990 р. від М. Д. Хорош, 1905 р. н., у смт Велика Новосілка [1, арк. 122].

¹⁹ Записала Ірина Пономарьова в 1996 р. від Ф. Болі, 1910 р. н., у с. Староласпа [1, арк. 342].

²⁰ Записала Ірина Пономарьова у 2004 р. від А. П. Муцула у с. Малоянисоль [1, арк. 223].

²¹ Записала Ірина Пономарьова у 2004 р. від Р. В. Сашинської, 1947 р. н., у с. Старогнатівка [1, арк. 902].

²² Записала Ірина Пономарьова в 1990 р. від М. Д. Хорош, 1905 р. н., у смт Велика Новосілка [1, арк. 33].

²³ Записала Ірина Пономарьова в 1990 р. від М. Д. Хорош, 1905 р. н., у смт Велика Новосілка [1, арк. 3].

²⁴ Записала Ірина Пономарьова у 2004 р. від М. К. Тасхопоран у с. Малоянисоль [1, арк. 982].

²⁵ Записала Ірина Пономарьова у 2004 р. від Р. В. Сашинської, 1947 р. н., у с. Старогнатівка [1, арк. 821].

²⁶ Записала Ірина Пономарьова в 1996 р. від Е. І. Тотузової, О. Єнакієвої, Х. І. Саламбаш, Е. Л. Шагнувої у с. Ялта [1, арк. 26].

1. Архів Маріупольського державного гуманітарного університету, ф. 1, оп. 1, спр. 06-3, арк. 1–2567. Матеріали польових етнографічних досліджень (МПЕД) за 1990–2005 рр.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. Х. Архів Академії наук УРСР (ВУАН), спр. 4488–4489, 11725, 14773.

3. Агаджанов С. Г. Огузские племена Средней Азии IX–XIII вв. (Историко-этнографический очерк) // Страны и народы мира. – Москва : Наука, 1971. – Вып. X. – С. 179–193.

4. Алексеева В. В. Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура // Россия. Полное географическое описание нашего отечества / под ред. П. П. Семенова-Тян-Шанского. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 14. – С. 172–228.

5. Анторин А. Домашний быт мариупольских греков // Императорское общество любителей естествознания, антропологии и этнографии (при Московском университете). – Москва, 1874. –

Т. 13. – Вып. 1. Труды этнографического отдела. – Кн. 3. – Вып. 1. – С. 44–47.

6. Араджиони М. А. К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения горного Крыма // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь : Таврия, 1993. – Вып. 3. – С. 184–193.

7. Араджиони М. А. Кухня старожильческих народов Крыма: традиции и инновации (к постановке проблемы) // Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса : Друк, 2002. – Т. 3. – С. 274–276.

8. Арутюнов С. А. Этнография питания народов зарубежной Азии. – Москва : Наука, 1981. – 276 с.

9. Ачкинази И. В. Крымчаки. Историко-этнографический очерк. – Симферополь : Дар, 2000. – 155 с.

10. Богадица Т. К., Саенко Р. И. Традиционная народная пища мариупольских греков: история и современность // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва, Маріуполь, 27–29 травня 1999 року [Текст] : зб. наук. пр.

- міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 397–399.
11. Болгары // Брак у народів Центральної і Юго-Восточної Європи. – Москва : Наука, 1988. – С. 135–159.
12. *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я // Під одним небом. Фольклор етносів України. – Київ, 1996. – С. 69–78.
13. *Васюков С. И.* Крым и горные татары. – Санкт-Петербург, 1904. – 124 с.
14. *Гаджиева С. Ш.* Кумыки. – Москва : Издательство АН СССР, 1961. – 387 с.
15. *Гаркавец О.* Урумський словник. – Алмати : Баур, 2000. – 631 с.
16. *Диханов В. Я.* Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2001. – 20 с.
17. Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969. – 541 с.
18. *Егошкин В. Е.* Кухня народов арабского Магриба. – Москва : Агропромиздат, 1989. – 384 с.
19. *Еремеев Д. Е.* На стыке Азии и Европы. – Москва : Наука, 1980. – 362 с.
20. *Зеленин Д. К.* Восточно-славянская этнография. – Москва : Наука, 1991. – 511 с.
21. *Караманица Х. А.* Греки в Донбассе // Рукопись. – Макеевка, 1959. – 112 с.
22. Крымские татары // Народы России. Живописный альбом. – Санкт-Петербург, 1878. – Вып. 3. – С. 277–303.
23. *Лебедева Э. И.* Рецепты караимской кухни. – Симферополь, 1992. – 272 с.
24. *Листова Н. М.* Пища в обрядах и обычаях // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – Москва : Наука, 1983. – С. 161–173.
25. *Мамбетов С. Х.* Материальная культура населения Кабардино-Балкарии. – Нальчик : Эльбрус, 1971. – 400 с.
26. Молдоване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения. – Кишенев : Штиинца, 1977. – 459 с.
27. Народы Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). – Запоріжжя, 1997. – 175 с.
28. *Полканов Ю. А., Полканова А. Ю., Богославская Т. А.* Культура питания крымских караимов (караев) // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 26. – С. 107–113.
29. *Потанов Л. П.* Очерки народного быта тувинцев. – Москва, 1969. – 402 с.
30. *Сергеева Г. А.* Цахуры: этнокультурный облик в XX веке // Расы и народы. – Москва : Наука, 2001. – Вып. 26. – С. 15–46.
31. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / отв. ред. С. Я. Козлов, Л. В. Чицова. – Москва : Наука, 2003. – 459 с.
32. Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – Київ : Либідь, 1994. – 256 с.
33. *Хорош Н. А.* Поговорки и пословицы греков Приазовья // Материалы науч.-практ. конф. «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры» 9–19 февраля 1991 г. – Донецк, 1991. – С. 155–158.
34. *Ялі С. Г.* Греки в УРСР. – Харків : Центр-издат народів СРСР, 1931. – 216 с.
35. *Barışta H. Örcün.* Türk el sanatları. – Ankara, 1998.
36. *Βουτσίνα Εύη Α.* Όσες γεύσεις φέρνει ο χρόνος. – ΑΘΗΝΑ, 2000. – 287 σ.
37. *Duvarcı A.* Türklerde yiyecek kültürü // Türkler. – Cilt 4.
38. *Kut G.* Türklerde yemek Kültürü // Türkler. – Cilt 4.
39. *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. Türklerde yemek kültürü; Göktürklerde osmanlılara. – Ankara, 1991.
40. The best traditional recipes of Greek Cooking. – Athens : Editions D. Haitalis, 2001. – 124 p.
41. Türk ansiklopedisi / Başedaktör H. Eren. – Ankara, 1988–1993. – Cilt 16–32.
42. Türkçe sözlük. – Cilt 2.

«ЖИТТЄВИЙ СВІТ» І «ФОЛЬКЛОР» («дотеоретичний досвід», «народне знання»): ДО ПИТАННЯ ПРО ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ МЕТОД ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ ФОЛЬКЛОРНОЇ СВІДОМОСТІ РІЗНИХ СУБКУЛЬТУР

Ірина Кімакович

УДК 398:[130.2+165.823]

Стаття присвячена розгляду одного із центральних понять феноменології — «життєвий світ», його взаємозв'язків із фольклористичними поняттями «фольклор», «народне знання», «народний досвід», «фольклорна свідомість етносу». Авторка стверджує, що, з одного боку, сучасна позитивістська наука, засвоївши термін «життєвий світ», розширила сферу вживання цього поняття, однак зігнувала первісним його значенням, яке сформував і ввів до наукового обігу Е. Гуссерль. З другого боку, з погляду фольклористики, первісне значення терміна «життєвий світ» потрібно розширити, оскільки «дотеоретична свідомість» фіксує не тільки «очевидності» християнського, але й дохристиянського досвіду. Розмежування дотеоретичного і теоретичного досвіду, фольклорної (народної) і наукової свідомості й сьогодні залишається важливим, адже архаїчні моделі фольклорної реальності й наукова (фізикалістська) модель світу фіксують почасти різні уявлення щодо структури світу та місця в ньому людини.

Ключові слова: фольклорна свідомість етносу, фольклор, народне знання, народний досвід, життєвий світ, феноменологічний метод.

Статья посвящена рассмотрению одного из центральных понятий феноменологии — «жизненный мир», его взаимосвязей с фольклористическими понятиями «фольклор», «народное знание», «народный опыт», «фольклорное сознание этноса». Автор утверждает, что, с одной стороны, современная позитивистская наука, усвоив термин «жизненный мир», расширила сферу этого понятия, но проигнорировала его первичное значение, сформулированное и введенное в научный обиход Э. Гуссерлем. С другой стороны, с точки зрения фольклористики, первичное значение термина «жизненный мир» должно быть уточнено, поскольку «дотеоретическое сознание» фиксирует не только «очевидности» христианского, но и дохристианского опыта. Разграничение дотеоретического и теоретического опыта, фольклорного (народного) и научного сознания и сегодня важно, ведь архаические модели фольклорной реальности и научная (физикалистская) модель мира фиксируют отчасти разные представления относительно структуры мира и места в нем человека.

Ключевые слова: фольклорное сознание этноса, фольклор, народное знание, народный опыт, жизненный мир, феноменологический метод.

The paper deals with the consideration of one of the central universals of phenomenology — *living world* (*Lebenswelt*), as well as its interrelations to the folkloristic concepts — *folklore*, *folk knowledge*, *folk experience*, and *folkloric consciousness of ethnic group*. The authoress asserts that the modern positivistic science, having acquired the term *living world*, extended the sphere of usage of this notion while disregarding its initial meaning formed and introduced into scientific practice by Edmund Husserl. On the other hand, from a perspective of the study of folklore, it is necessary to expand the primary sense of the term *living world* since the *pre-theoretical consciousness* records the evidences not only of the Christian but also the pre-Christian experiences. The demarcation of pre-theoretical and theoretical experiences, between folkloric (popular) and scientific consciousness still remains important since the archaic models of folkloric reality and the scientific (physicalistic) world model record partly different conceptions on world structure and a place of man in it.

Keywords: folkloric consciousness of ethnic group, folklore, folk knowledge, folk experience, living world, phenomenological method.

Трансформація класичного стилю філософування в постмодерні зумовлює переосмислення категоріального апарату гуманітарних і суспільних дисциплін, формування нової парадигми розуміння понять «народ», «народне знання», «фольклор», «фольклорна

свідомість» (далі — ФС). Якщо в класичному раціоналізмі їхнє тлумачення мало гносеологічне навантаження, то сучасна аналітична філософія відкриває нові перспективи їхньої інтерпретації. Від позитивізму вона почерпнула антиметафізичну спрямованість, критикую-

чи філософські «псевдопроблеми», сцієнтизм і ґрунтування на дослідному знанні, а від праґматизму — здоровий глузд. Саме цей напрям філософії засвідчує ідеали чіткого й логічного мислення, а логіку ще Аристотель назвав аналітикою. Феноменологічна традиція філософування, відштовхуючись від критики натуралізму і психологізму попередньої філософії, постулює інтенційну природу свідомості, а динамічні вияви і виміри людського буття в ній набули сутнісних ознак людського існування.

Фольклористика активно засвоює ідеї феноменології, оскільки спрямовує свої зусилля на вивчення «народного досвіду», а «досвід, — за Б. Вальденфельсем, — передусім означає подію, в якій виявляються “самі речі”, про які відповідно йдеться. Досвід означає процес, у якому утворюється і артикулюється смисл, і в якому речі набувають структури та образу» [3, с. 13–14]. Такий феноменологічний погляд на досвід однозначно стверджує і специфіку побутування фольклору як культурального процесу трансляції певних смислів буття в усталених формах.

Мета нашого повідомлення — розглянути «життєвий світ» як одне із центральних понять феноменології та унаочнити його співвіднесеність з універсальними «свідомість» і «фольклорна свідомість».

«Життєвий світ», «життєсвіт» (Lebenswelt, Life-world), (далі — ЖС) — це поняття-філософема, яким на сучасному етапі означають *світ повсякдення*. Ним у науці кваліфікують ціннісну основу всіх ідеальних утворень людської психіки: 1) світ наукової об'єктивності; 2) різноманітні світи, обумовлені специфічними професійними інтересами (світ бізнесмена, світ селянина і т. п.); 3) світ безпосередніх переживань та інтуїтивно вибудованих орієнтирів, які формують майбутній досвід; 4) сукупність апріорних структур, які передбачають взірць будь-якого досвіду; “архетипи” просторовості та часу» * [10].

* Тут і далі переклад з російської авторки статті. — Ред.

Сучасна наука, використовуючи термін «ЖС», розширила його вживання, зігнорувавши розмежуванням між дотеоретичним і теоретичним досвідом, між народною і науковою свідомістю. Однак таке протиставлення для фольклористичних досліджень важливе, тому ми спеціально й розглянемо первісне значення терміна «ЖС», зокрема те проблемне поле науки, завдяки якому Е. Гуссерль увів його до наукового обігу.

Поняття «ЖС» займає центральне місце в пізній феноменології Е. Гуссерля (особливо в «Кризі європейських наук» (останній рукопис — 1935–1936 рр.)), де ним учений означив сферу донаукового і позанаукового пізнання, або, точніше, первинних допредикативних очевидностей, що конститууються в діяльності чистої трансцендентальної суб'єктивності. Саме це поняття використав філософ для обґрунтування ідеї європейського людства (чи «європейської культури»), з погляду її телеологічно-історичних витоків. При цьому він розглядав кризу філософії та інших наук, яка почалася наприкінці ХІХ ст., як наслідок їхньої нездатності виконати свою телеологічну функцію — надати нормативну програму для формування більш високого типу людства, який як ідея повинен був розвиватися у Європі історично.

Винесення філософема «ЖС» у заголовок нашого повідомлення стверджує методологічну установку, за якою вивчення свідомості та мислення індивіда не можна зводити виключно до констатації їхньої зумовленості працею чи задоволенням природних інстинктів, адже сенс життя цивілізації — не тільки в забезпеченні її матеріальними потребами, але й в досягненні Суцього в його цілісності, і це, на наш погляд, — основна потреба давньої і сучасної людини. Лише така претензія на тотальність усвідомлення буття, яку репрезентують життєві світи представників різних культур, і могла спровокувати появу ідей Сакрального, Святого і Прекрасного, а також тих способів оприявлення цих ідей, які й тепер вирішальні для людства.

У ХХ ст. ЖС та його онтологічні смисли вивчали Л. Вітгенштайн, Ф.-В. фон Германи, Ж.-П. Сартр, Г. Фігал та інші. Проблему цінностей культури актуалізували і російські філософи: П. Гайдено, З. Какабадзе, М. Мамардашвілі, Г. Маргвелашвілі, В. Молчанов, Н. Мотрошилова, А. Шльогеріс. У вітчизняній філософії феноменологічний метод розробляли Є. Бистрицький, О. Білокобильський, А. Єрмоленко, С. Кошарний, Є. Причепій.

Завданням запропонованого повідомлення є обґрунтування того факту, що феноменологічний метод (з певними заувагами) потрібно застосовувати і для вивчення сучасних типів ФС різних субкультур, для аналізу онтологічних установок життєвих світів носіїв фольклору.

Поворот у науці Нового часу, який, за Е. Гуссерлем, спричинив раціоналізацію психічного та подолання міфічного, зумовив можливість виникнення європейських наук, але останні перестали усвідомлювати свій зв'язок з філософією. Дослідник писав, що «в історичному аспекті позитивістське поняття науки в наш час становить залишкове поняття [Restbegriff]. З нього “випали” всі ті питання, які раніше охоплювало то вужче, то більш широке поняття метафізики, і серед них — усі питання, які недостатньо чітко маркували як “вищі й останні”. За прискіпливого аналізу вони, як і загалом усі виключені питання, виявляють свою нерозривну єдність у тому, що явно або імпліцитно, у своєму смислі, містять у собі *проблеми розуму* — розуму в усіх його особливих формах» [7, с. 23].

Визначаючи «розум як тему дисциплін про пізнання (саме про істинне і справжнє, розумне пізнання), про істинну і справжню оцінку (справжні цінності як цінності розуму), про етичний учинок (істинно добрий учинок, дію практичного розуму)», Е. Гуссерль стверджував, що «розум» виступає як титульне позначення “абсолютних”, “вічних”, “надчасових”, “безумовно” значимих ідей та ідеалів» [7, с. 23]. Тому він розглядав розум, відтак і ФС та мислення, з позицій так званої естетичної феноменології (одним з фундаторів

якої був І. Кант). Означений погляд певною мірою ідеалізує «абсолютність ідей та ідеалів». Ці «первинні допредикативні очевидності» — не первісне, а сучасне досліднику «народне знання». Його смисли, причини існування саме в таких, а не інакших, формах дослідник не обговорює, а ми змушені констатувати, з одного боку, що сучасне народне знання певною мірою і сьогодні фіксує не тільки християнські ідеали, але й дохристиянські уявлення про світ, а тому їх важко співвіднести і з трансцендентальним ідеалізмом, і з позитивістською естетикою, оскільки як історичні форми наукового знання ХVIII—ХХ ст. ці теорії розглядають естетичне як етичне, а етичне в народній культурі нерідко фіксує «досвід», сформований на зорі цивілізації, «розумність» і практичність якого обидві аналізовані нами наукові теорії табуізують чи піддають критиці (зокрема, ідеться про сучасну народну традицію (культ мертвих, у тому числі голосильну традицію та «ігри при мерці»)). З другого боку, проблема «розумності» безпосередньо пов'язана з раціональними і практичними установками не тільки народної культури, але й сучасної науки.

«Якщо людина стає “метафізичною”, специфічно філософською проблемою, — писав Е. Гуссерль, — ми її розглядаємо як *розумну істоту*, а якщо постає питання про її історію, то мову ведемо про “смысл”, про *розум в історії* [курсив наш. — І. К.]. Проблема Бога явно містить у собі проблему Абсолютного Розуму як телеологічного джерела будь-якої розумності у світі “смыслу” світу. Природно, що і питання про безсмертя — це також питання розуму, так само, як і питання про свободу. Усі ці (у широкому сенсі — “метафізичні”, а у звичайному слововживанні — специфічно філософські) питання виходять за межі світу як універсуму апріорних фактів. Вони перевершують його саме як питання, у смислі яких криється ідея розуму. І всі вони претендують на більш високу достойність, у порівнянні з питаннями про факти, які й у порядку запитання розміщені рівнем нижче. Позитивізм,

так би мовити, обезголовив філософію» [7, с. 23–24] та народну культуру.

Таким чином, наголошуючи на першочерговості вивчення метафізичних смислів життя, дослідник писав, що вони апріорі містяться в ЖС, оскільки «життя свідомості в усіх відношеннях є інтенційне звернення», «у ній частково знову отримує, частково завжди має свій смисл і значення життєвий світ з усіма мінливими змістами його уявлень. Конституційований результат звернення в цьому смислі — уся реальна, світська [*mundane*] об'єктивність, у тому числі об'єктивність людей і тварин, тобто об'єктивність “душ”. Тому психічне буття, і будь-якого виду об'єктивна духовність (наприклад, людські спільності, культури), у тому числі і сама психологія, належать до трансцендентальних проблем. Намагатися обговорювати такі проблеми на наївно-об'єктивному ґрунті і методом об'єктивних наук означає потрапити до замкненого кола абсурдності» [7, с. 272–273].

Оскільки ЖС як такий ми безпосередньо не усвідомлюємо, він зберігає статус повної анонімності. Тому ми підмінюємо його науковою картиною світу і виходимо не з доксихного (грец. *doxa* — вірування) досвіду чистих інтуїцій, а з предикативного досвіду наукових конструктів, наївно вважаючи, що ці, останні, й утворюють автентичне уявлення про світ. Саме тут, за Е. Гуссерлем, потрібно шукати радикальну причину кризи європейського духовного життя. Наукові моделі і поняття ми проектуємо на світ, а потім їм і приписуємо об'єктивну сутність самого світу, «начебто він на початках становив ланцюг квантифікацій, формалізацій і протокольних тез. У підсумку маємо таке: якщо наука, відірвавшись від життєвого світу, утратить життєве значення, то у свою чергу світ, створений за образом і подобою науки, виявиться дегуманізованим світом, де місце першостворених і першонароджених речей посідатимуть сурогати формалізованих предметностей» [11]. Ми наголошуємо, що орієнтація науки на раціоналізацію уявлень про світ певною мірою викривляє його розуміння.

«У своїй предметній сфері сила науки, що змушує [брати до уваги тільки факти. — І. К.], знищила всі речі як речі, задовго до того, як вона підірвала атомну бомбу» [цит. за: 11].

Подолання кризи Е. Гуссерль убачав у радикальному повороті науки до «очевидностей життєвого світу», тобто до вивчення сфери свідомості, її буттєвих смислів: «Повернення до допредикативного досвіду і проникнення в найглибші та первинні пласти допредикативного досвіду є виправдання докси, яка становить царство первинних очевидностей, що не досягли ще точності та математично-фізичної ідеалізації. Тим самим це упрозорує те, що доксихні очевидності за значимістю не поступаються епістемічним очевидностям, тобто пізнанню, що протікає в судженнях, але є власне царством первинності, у якому осмислено вкорінене будь-яке точне пізнання» [цит. за: 11].

Пізнання світу та місце в ньому людини стверджує така властивість свідомості, як інтенційність — спрямованість *на щось* (з лат. «інтенція» — «прагнення»). Щоправда, у смисловій структурі інтенційності, як її розуміє та тлумачить феноменологія, є два суперечливі плани. Перший — це прагнення інтенційної рефлексії зосередити свою увагу на внутрішньому плані буття речей, другий — визнання того, що будь-яке явище перебуває в полі свого *intentio*, яке відповідним чином детермінує його. Е. Гуссерль із цього приводу писав, що «від сутності будь-якого актуального *cogito* невід'ємне те, що воно є свідомість чогось <...> модифіковане *cogitatio* — це також свідомість, причому свідомість того ж самого, що й відповідна немодифікована свідомість. Отже, загальна сутнісна властивість свідомості зберігається і в її модифікації. Усі переживання з такими визначеними властивостями називають також “інтенційними переживаннями” <...>; оскільки вони є свідомість чогось, кажуть, що вони “інтенційно поєднані” із цим чимось <...> живучи в *cogito*, ми самою *cogitatio* не володіємо як інтенційним об'єктом, — однак вона завжди готова ста-

ти такою, від її сутності не можна відділити принципову можливість “рефлексивного” повороту погляду, причому, природно, у формі нової *cogitatio* <...> Іншими словами, будь-яка когитація може ставати предметом так званого “внутрішнього сприйняття”, а надалі — її об’єктом рефлексивного оцінювання, схвалення чи несхвалення і т. п.» [6, с. 110–111, 115]. Зауважимо, що інтенційність дослідник розглядає як властивість (власної) свідомості, що здійснює рефлексивну процедуру, однак стверджує, що будь-яке сучасне індивідуальне пізнання світу детерміноване засвоєним (т. зв. колективним, традиційним) способом мислення, його конструктами й конструкціями, які тією чи іншою мірою фіксують антропологічні (не тільки сучасні, але й архаїчні оцінкові та прагматичні) смисли мовної практики та життєдіяльності спільноти, таким чином, — ФС народу, яку опредмечує його знання і досвід — народного знання і народного досвіду.

Поняття «ЖС» Е. Гуссерль тлумачив, з одного боку, як світ, у якому «ми живемо як історичні істоти», як сукупність тих очевидностей, на які спирається весь масив теоретичного знання, а з другого, — як «проекції назовні життя трансцендентального Еґо» [див.: 5], як «первинну реальність» і «її трансцендентальні підстави» [див.: 2]. Відтак трансценденталістська традиція в усвідомленні та тлумаченні ЖС як, так би мовити, індивідуально-колективно-індивідуальної практики осягнення буття додає як метафізичний містицизм кантівської «речі в собі», так й онтологічний історизм доктрин Ф.-В. Шеллінґа та Г.-В.-Ф. Гегеля [2].

О. Білокобильський аналізує ЖС у межах аналітичної філософії, при цьому він стверджує не тільки його історичну мінливість, але й варіативність у різних культурах: «Життєвий світ, безумовно, містить у собі первинну даність, яка стає вихідним пунктом будь-якої діяльності, у тому числі й філософської. Проте історичну мінливість подоби життєвого світу, так само як і його варіативність у різних культурах, можна вважати певною проблемою. Висновок про трансцендентальний статус

життєвого світу, що породжується життєвою активністю трансцендентального «Я», є теоретичним узагальненням на основі очевидностей первинного досвіду, тобто самого життєвого світу, який надає матеріал, у тому числі й для філософських побудов» [2].

Однак редукцію первинних очевидностей ЖС до його трансцендентальних структур позитивісти не вважають самоочевидною дією, адже інші представники трансценденталізму, здійснюючи подібні процедури, отримували абсолютно інші результати. Наприклад, Р. Декарт зводив різноманіття первинного досвіду до необхідності Божественного буття, І. Кант — до апіорних структур пізнавальної здатності, Г.-В.-Ф. Гегель — до логічної структури універсуму [2]. Тим-то і виокремлення трансцендентальної структури ЖС, а відповідно, і такої ж структури свідомості (ФС), засвідчує різні наукові установки щодо мети та завдань пізнання світу навіть у межах спільної методології.

Поняття «ЖС» Е. Гуссерль увів для того, аби засвідчити наявність «очевидностей» трансцендентального досвіду, які й досі не визнає офіційна наука. Якщо йти за його логікою, це означає, що наука повинна не критикувати чи ігнорувати форми так званого традиційного народного досвіду, а розтлумачити, чому він є такий, а не інакший. Іншими словами, якщо ФС народу існує у формах уявлень про трансцендентальне і трансцендентні світи, критика останніх не знімає питання про їхню значущість: уявлення про «них» і сьогодні надзвичайно поширені, при цьому у формах сакрального знання (фольклор, художня література, театр, кінематограф і т. п.).

Самих моделей трансцендентних світів, які репрезентують уявлення про «цей» і «той» («ті», «потойбічні») світи, у фольклорі налічується декілька. (Фактично кожен традиційний жанр, за сучасними науковими уявленнями, засвідчує власну картину світу. Питання динаміки уявлень про «поцейбічне» і «потойбічне» потребує окремого розгляду, воно до завдання нашого повідомлення не

входить.) Фольклорні моделі світу здебільшого є конгломератом різностадіальних уявлень про світ, тому «сфера доннаукового досвіду — не щось однорідне, у ній, так би мовити, багато різних “світів”: галузі перцептивного і мовного досвіду, різні соціальні та професійні “підсвіти” тощо» [12]. І саме це викликає справедливую критику поняття «ЖС»: «Усе це змішалось в Гуссерля під одним терміном, хоча первісний його мотив абсолютно чіткий: повернутися до світу доннаукового, дологічного, допредикативного досвіду» [12].

Сумнів щодо універсальності поняття «ЖС» (таким чином, і до понять, які з ним пов'язані (ФС, суспільна свідомість, народний світогляд, етнічна ментальність) та демонструють аналогічний тип наукового абстрагування) висловив і А. Гурвич: «Серед множинності культурних світів постає проблема, чи існує “світ”, загальний для всіх соціально-історичних груп, однаковий для них усіх, універсальний життєвий світ. Щоб отримати його, ми відкидаємо всі акти осмислення й інтерпретації, нехтуємо всім, що вони дають. Те, що залишається, є перцепційний світ, або, іншими словами, світ, даний в абсолютно чистому перцепційному досвіді» [цит. за: 12].

«ЖС» — це поняття, яким Е. Гуссерль означав, так званий колективний досвід, який засвоює індивід у процесі культуризації та який здебільшого не рефлексує: «первинні очевидності» тому і є для нього «первинними очевидностями», що він їх не ревізує і не критикує. Водночас і у фольклорній традиції існує переосмислення знання на «очевидність» і доцільність, формальне удосконалення та адаптацію в процесі засвоєння нових ідеологічних систем. Так, з одного боку, казка про тварин фіксує, за сучасними науковими поглядами, уявлення, сформовані в доземлеробську добу. Безумовно, тваринний епос змінювався протягом тисячоліть, однак примітно те, що спільноти транслювали його навіть у десакралізованих формах, певним чином адаптуючи до нових викликів часу. З другого боку, практика повсякдення, яку сьогодні дослідники також

починають поцінювати як «народне знання», «народний досвід», «народну ментальність» і яку співвідносять з мовленням та фольклором, спрямована на перегляд традиційних уявлень про світ, а тому їхня раціоналізація — це не лише установка позитивістської науки, але й так званої традиційної культури.

Питання про універсальну світоглядну сутність ЖС, як його сформулював і тлумачить А. Гурвич, засвідчує розуміння ЖС не як надіндивідуального світу, не як сукупності традиційних моделей суб'єктивної реальності з їхніми «первісними очевидностями», які засвоює індивід, а як наукової рефлексії, що фіксує в специфічний спосіб феномен, сутність якого змінна в його історичних модифікаціях. А. Гурвич позбавляє поняття «ЖС» універсальної сутності тому, що розглядає його не стільки як узагальнене та збірне поняття, яке передбачає його конкретизацію, скільки як такий спосіб наукового абстрагування, при якому нівелюються і «множинність культурних світів», і причини цієї «множинності» (які він убачає в співіснуванні різних соціально-історичних груп). Однак подібні претензії можна висловити і щодо понять «свідомість», «культура», «цивілізація», «мова», «соціум», «соціальна група», «фольклор», «народ» тощо. Дослідник має рацію в тому, що конкретизація обсягу поняття «ЖС» змінює його значення, тому варто означати ту субкультуру чи культуру, ту малу соціальну групу чи етнос, про специфіку ЖС якої / якого ідеться, тим-то потрібно вести мову про різні типи ЖС, про різні ідеології та форми буття в соціумі, про різні типи ФС та різні моделі дійсності, які репрезентують різні субкультури, культури, етноси.

Інша річ, що сучасні наукові поняття «народна» / «професійна» культура, «духовна» / «матеріальна» культура, «офіційна» / «неофіційна» свідомість лише певною мірою засвідчують той факт, що в основі сучасної культури України значною мірою лежить досвід, який сформувала і сьогодні транслює селянська субкультура.

Таким чином, інтенційність свідомості (як індивідуальної, так і групової) — це не тільки первинна сенсоутворююча *спрямованість свідомості до світу* і сенсоформуєче *відношення свідомості до предмета*, предметне тлумачення відчуттів (за Е. Гуссерлем), а **спрямованість конкретного суб'єкта** (певного індивіда чи певної субкультури) на **об'єкт**. Безумовно, що поняття «свідомість», «ФС», «мала соціальна група», «субкультура», «суспільна свідомість», «культура» фіксують сукупності індивідів, які мають почасти різні уявлення про життя; у межах наукової систематизації знання втілений антропологічний (узвичаєний мовою, ідеальний та ідеалізуючий) спосіб типизації дійсності та її членування. Тим-то і наукові універсали як абстрактні феномени засвідчують такий спосіб мислення, який сформувався в міфічну добу. Разом з тим учені можуть раціоналізувати наукові уявлення про світ та значною мірою позбавити терміни-ідеологеми їхнього міфічного характеру, якщо розглядатимуть наукові універсали та культуральні (і суспільні) процеси, які стоять за ними, не тільки під поглядом того, що фіксують наукові конструкти, але й те, які суспільні міфи та суспільні завдання стоять за ними¹.

Інтенційність свідомості означає, що само-свідомість (**свідомість когось**) розпадається на **«щось»**, на те, що в ній існує (її предметність, зміст ЖС, «план змісту»), і на те, **як це «щось» у ній репрезентоване** (її форми, «плани вираження змісту»). При цьому і в позитивістській теорії свідомості її тлумачать як таку, що фіксує зміст життєвого досвіду та його оцінку. При аналізі ФС етносу вивчення змісту фольклорних уявлень обов'язкове, однак потрібно розрізняти оцінки носія ФС, які явно чи іманентно фіксують тексти (у семіотичному розумінні), що її репрезентують, і наукові оцінки.

Виокремлення двох типів інтенції ФС народу: первинної, спрямованої на «зовнішній космос», і вторинної, спрямованої на «внутрішній космос», — засвідчує певною мірою сучасна теорія фольклористики, за якою казку

про тварин і народні молитви часто тлумачать як такі, поява яких зумовлена прагматичними потребами освоєнням зовнішнього світу. Таке пояснення причин їхнього постання поверхове, а розмежування «зовнішнього» і «внутрішнього» світів засвідчує антропоцентристський і позитивістський наукові погляди, за якими «знання» (у тому числі й науковому), в основу якого закладено рефлексію (спрямованість на «Я», «внутрішній світ»), надається перевага.

Свідомість навіть архаїчного індивіда без самосвідомості не існує, а зовнішній світ (так звану об'єктивну дійсність) він освоює поступально, і не «поза собою», а «собою», «для себе», «разом із собою», так би мовити, антропологічно, модально, оцінно. Інша річ, що ця «модальність» закорінена в його мисленні, і він її не усвідомлює. Тому динаміка ФС як моделі антропологічної (суб'єктивної) реальності фіксує, з одного боку, не постання вторинної інтенції (самопізнання), що згодом стає основною при осягненні світу, а обидві інтенції пізнання реалізують фундаментальну властивість ФС — розмежування світу на «Я» та «Інший», при цьому «Інший» мислиться таким, як «Я», і таким, яким «Інший» є стосовно «Я». З другого боку, протиставлення Суб'єкта об'єкту (світу речей, які існують (навколо «Я»)) стверджує, що «Я існую» та «існує світ», а тому він для мене реальний, і буття надособистісного, імперсонального, духовного світу — реальне, і світ Божественний існує, коли я його мислю.

Таким чином, поняття «ЖС» у сучасній науці засвідчує, по-перше, те, що кожна культура і субкультура формують власний ЖС, власну ідеологію, власну систему цінностей, в основі яких лежить спільна онтологічна інтенція — формування буття через пізнання сутнього; по-друге, моделі ЖС завжди є результатом не лише перцепційного, але й операційного досвіду спільнот. Тим-то ЖС дієвців — це не тільки їхній перцепційний світ (*Merkwelt*) — світ сприйняття, світ, який вони відчують відповідно до мовної та концептуальної картин світу своєї субкультури, але й операційний світ

(*Wirkwelt*), світ дій, світ діяльності, світ, що орієнтований на вчинок.

До того ж ЖС усіх субкультур, які сформувалися в межах так званого традиційного і посттрадиційного суспільства, тією чи іншою мірою фіксують ментальний досвід селянської субкультури. Тому розуміння ЖС як такого, який селяни транслюють у премодерні й модерні, та який значною мірою успадковують всі сучасні малі соціальні групи, дає право ставити питання про традиційний (селянський) ЖС та його трансформації в сучасних умовах.

Питання про детрансценденталізацію проблеми свідомості в аналітичній філософії кінця ХХ ст. сьогодні піднімає Ф. Ажимов [1, с. 84]. Дослідник, зокрема, твердить, що аналітична філософія, яку рухають антиметафізичні тенденції, повністю відмовитися від метафізичного пафосу не може. Тому вчений вірить, що синтез метафізичної проблематики з дискурсом соціогуманітарних та природничих наук у майбутньому вибудують нову метафізику, яка буде підкріплена фактичними даними.

Ф. Ажимов справедливо зауважив, що в наукових розвідках та учбових посібниках, написаних у руслі аналітичної традиції, онтолого-метафізичну проблематику розглядають як системне знання, при цьому набір метафізичних проблем є стандартний (предмет і функції метафізики, проблема загального і часткового, явище і дійсність, істина, значення і смисл, існування Бога, свобода і необхідність тощо). Дослідники завжди піднімають проблему дуалізму, співвідношення духовного і фізичного, хоча проблему свідомості і надалі тлумачать як психофізіологічну.

Водночас проблема взаємодії свідомості / мозку з об'єктивною дійсністю зумовила перехід сучасної аналітики до онтології, тому що відмова від безпосереднього контакту суб'єкта зі світом, опосередкування взаємодії зі світом мовою сформувала нову установку науки, за якою «філософія мови є відгалуження філософії свідомості» [цит. за: 1, с. 85]. Розглядаючи питання слововживання, філософія залишається на позиціях субстанціона-

лізму, у той час, коли головна характеристика свідомості, інтенційність, за Дж. Серлем, — невід'ємна риса не нашого мислення, а людської поведінки, тобто діяльності, тому інтенційність можлива, на його думку, у межах «основи», яка міститься в непередставлених мисленнєвих здібностях, які можна вивчати за допомогою засобів логічного пізнання. Ці здібності, твердить філософ, як і будь-які інші феномени свідомості, існують у свідомості, а не в деякому світі ідей, а тому свідомість — не абстрактна властивість людини. Зміст свідомості дослідник тлумачить як цілком біологічний, а її феномени він розглядає як такі, що містяться в мозку людини [див.: 1, с. 85].

Існує й інша думка. Д. Чалмерз хоча й визнає феноменальний (такий, що стосується феноменів) і психологічний зміст свідомості, наполягає на тому, що мозок — не єдине джерело свідомості [див.: 1, с. 85].

Ф. Ажимов дійшов висновку, що онтологізація аналітичної філософії означає не стільки ріст матеріалістичних настроїв, скільки засвідчує продовження аналітичної лінії знищення (а не лише простого елімінування) метафор і абстракцій у мові, у тому числі й філософській. Так, Р. Чізолм, зокрема, пропонуючи власну систему онтологічних категорій та сутностей, прагне викоринити з наукового мислення категорію часу як виключно абстрактну, за якою стоять лише конкретні прояви властивостей речей, їхня «часовість», а тому він запропонував відношення між речами представляти через посередництво інших властивостей [див.: 1, с. 85].

Усвідомлення важливості метафізики та її відродження пов'язане з гуманітарною проблематикою, із впливом постмодерністської філософії на аналітичну. Тим-то і ЖС дослідники усвідомлюють як корелят трансцендентальної суб'єктивності, яка має рефлексивну сутність: «життєвий світ як такий [за Е. Гуссерлем. — І. К.] становить справжній корелят трансцендентальної суб'єктивності, її систематичне і суто внутрішнє самовиявлення і самотлумачення. В основу його хаотичності закладені апіорні структури, що передують

усім логічним апіорі. Гуссерль відхиляє як найвні всі спроби, що приписують логіці характер фундаментальної науки щодо інших об'єктивних наук. Наукового обґрунтування потребує сама логіка, яка корениться у фундаментальному апіорі життєвого світу, і тому радикальною основною наукою може бути, на його думку, тільки феноменологічне дослідження структур життєвого світу, без яких логіка й усі інші науки “безпідставно зависають в повітрі”. Життєвий світ — первинне лоно будь-якої проблематики і рефлексії, такий собі “матковий розчин”, що обумовлює кристалізацію всіх, без виключення, наук і філософських учень» [11].

Висновки. Філософське, соціологічне і психологічне поняття «ЖС» можна співвідносити з поняттями «народна свідомість», «ФС», «народний світогляд», «ментальність», кожне з яких певною мірою спрямоване на означення «народного знання» і «народного досвіду», комунікативного інтелекту попередніх епох, сформованого поза науковим знанням, поза естетичним і феноменологічним ревізуванням його природи та доцільності.

Наукова модель світу, яка формується в наш час, прагне асимілювати ідеї, в основі яких лежить неоплатонівська концепція розуміння світу. Тим-то «народне знання» дослідники прагнуть осмислити як репрезентацію глибинних, інтегруючих колективних ідеалів, що «відіграють головну роль у соціально-політичних процесах диференціації цінностей, які відбуваються сьогодні в планетарному масштабі й в українському соціумі. “Загальнолюдські цінності” нині — це в основному парадигмація стандартів науково-технічного прогресу і пов'язаних з ним уречевлених цінностей. Останні не мають нічого спільного з інтимним світом і духовними потребами природної, цілісної, психічно здорової людини, з одного боку, і з глибинним світом архетипів, архетип-

ним каноном, який у періоди доленосного пошуку соціуму визначає його справжні пріоритети — з іншого» [8, с. 108–109].

Поняття «ЖС» в українській науці розглядають відповідно до методологічних постулатів науки, орієнтованої на формування прагматичних «смыслів буття». Та якою б не була значимою суспільна роль індивіда в соціумі, без його усвідомлення своєї людської природи, без його щоденної самомотивації щодо самодосконалення досягти гармонії ні із собою, ні з природним та соціальним світом неможливо.

Ж.-П. Сартр уважав, що людина трансцендентальна, оскільки вона виходить за межі будь-якого можливого власного досвіду, оскільки вона може самостійно вивчати себе і навколишній світ з різних сторін, але так і не наблизитися до розуміння себе. Здатність людини до трансценденції — надання всім речам значущості та споглядання їх як чогось безмежного та вічного — найкраще засвідчена в духовних і матеріальних формах народної культури, носії якої традиційно усвідомлюють свої зв'язки не тільки із соціумом (сім'єю, родом, професійною групою, етносом), але й з Богом, а також природою та Космосом.

Ми погоджуємось із думкою В. Волковинської, що «феноменологія як метод цілком виправдовує себе. Необхідне лише чітке уявлення про сутність цього методу та точне дотримання його принципів. Феноменологія відкриває новий досвід свідомості — трансцендентальної свідомості, що конститує “світ, осяяний смыслом”, тобто дозволяє розуміти світ як результат людської смыслопороджуючої діяльності» [4, с. 91]. Таким чином, феноменологічний метод відкриває можливість усвідомити ЖС людини як такий, що існує завдяки наданню йому певного смыслу в інтерсуб'єктивному просторі, та по-новому подивитися на сутність носія ФС.

¹ Так, зокрема, поняття «суспільна свідомість» є ідеологією модерну, яка була покликана не тільки обґрунтувати домінування суспільно-

значимих ідей у бутті спільноти, але і ствердити існування нового типу спільноти («радянського народу»), об'єднаного спільною метою. Тим-то і

сьогодні це поняття певною мірою засвідчує так звану офіційну форму свідомості, спрямовану на об'єднання всіх громадян України. Водночас і офіційні, і неофіційні форми суспільної свідомості є конфліктними за означенням, оскільки фіксують різні ідеології малих соціальних груп,

зіткнення яких і програмує соціальну динаміку. Наукове визнання і вивчення неофіційних форм свідомості різних соціальних груп покликані не тільки врегулювати кризи, що назрівають у соціумі, але й забезпечувати саме існування держави на політичній мапі.

1. *Ажимов Ф. Е.* Детрансцендентализация проблемы сознания в аналитической философии конца XX в. / Ф. Е. Ажимов // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2008. – Вып. 9. – С. 84–87.

2. *Білокобильський О.* Життєвий світ як проблема трансцендентальної філософії [Електронний ресурс] / Олександр Білокобильський // Схід. – 2008. – Чис. 4 (88). – Режим доступу : http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=29042.

3. *Вальденфельс Б.* Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого [Текст] : посібник з філософських дисциплін / Б. Вальденфельс ; пер. В. І. Кебуладзе. – Київ : ППС-2002, 2004. – 206 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).

4. *Волковинська В.* Трансцендентальний суб'єкт під знаком питання / В. Волковинська // Філософські виміри сучасного світу. Вісник КНТЕУ. – 2010. – № 4. – С. 81–92.

5. *Гайденко П. П.* Научная рациональность и философский разум в интерпретации Эдмонда Гуссерля // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 116–135.

6. *Гуссерль Э.* Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга первая / Э. Гуссерль ; пер. с нем. А. В. Михайлова ; вступ. ст. В. А. Куренного. – Москва : Академический Проект, 2009. – 489 с. – (Философские технологии).

7. *Гуссерль Э.* Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию / Эдмунд Гус-

серль. – Москва : Владимир Даль, 2004. – 399 с. – (Классика философии).

8. *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика. (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія / Олена Донченко, Юрій Романенко. – Київ : Либідь, 2001. – 334 с.

9. *Молчанов В. И.* Понятие трансцендентальной субъективности в феноменологии Э. Гуссерля [Электронный ресурс] / В. И. Молчанов // Проблемы сознания в современной буржуазной философии. – Вильнюс : АН Литовской ССР, 1983. – С. 53–68. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000070/>.

10. *Некрасова Н. А., Некрасов С. И., Садикова О. Г.* Тематический философский словарь [Электронный ресурс] / Н. А. Некрасова, С. И. Некрасов, О. Г. Садикова. – Москва : МГУ ПС (МИИТ), 2008. – Режим доступа : http://thematic_philosophical.academic.ru/107.

11. *Свасьян К. А.* Феноменологическое познание [Электронный ресурс] / К. А. Свасьян // Пропедевтика и критика. – Ереван : Издательство АН Армянской ССР, 1987. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/svask01/txt04.htm>.

12. *Филатов В. П.* Естествознание и «жизненный мир»: проблемы феноменологической интерпретации точных наук [Электронный ресурс] / В. П. Филатов // Вопросы философии. – 1979. – № 4. – Режим доступа : http://spf.ff-ggu.ru/prepod/filatov_v_p/estestvozn_i_zhizn_mir/#sthash.qeu2fKDb.dpuf.

МІФ І ПІЗНАННЯ (маніфест когнітивної відносності)

Аліна Артюх

УДК 165.191

У статті визначено теоретичні засади для дослідження первинних когнітивних структур міфологічної доби. Порівнюються категорії міфу і категорії античної натурфілософії, що формуються схожим чином. Пропонується певне узагальнене уявлення про еволюцію когнітивного процесу, що розглядається крізь призму когнітивної відносності і починається з міфу.

Ключові слова: міф, тотем, спорідненість, когнітивні структури, посесивність, категорія, ознака, класифікація, елементарні логічні структури, категоріальний синтез.

В статье определены теоретические основы для исследования первичных когнитивных структур мифологической эпохи. Сравниваются категории мифа и категории античной натурфилософии, формируемые похожим образом. Предлагается определенное обобщенное представление об эволюции когнитивного процесса, который рассматривается сквозь призму когнитивной относительности и начинается с мифа.

Ключевые слова: миф, тотем, родство, когнитивные структуры, посесивность, категория, признак, классификация, элементарные логические структуры, категориальный синтез.

The task of the article is determining the theoretical principles for the research of primary cognitive structures of mythological epoch. The authoress compares the categories of myth with ones of ancient natural philosophy, which are similarly formed. She submits a certain extended notion on the evolution of cognitive process that is considered through the lenses of cognitive relativity and originates from myth.

Keywords: myth, totem, affinity, cognitive structures, possessiveness, category, feature, classification, elementary logical structures, categorical synthesis.

Якось людина-кенгуру і людина-собака пішли на полювання. Людина-собака запропонувала людині-кенгуру: «А давай-но ти мене розмалюєш, як собаку. І тоді я стану собакою». Людина-кенгуру розмалювала людину-собаку коричневою глиною. І сказала: «Ну, тепер ти зовсім, як собака. Ану, загавкай як собака? Якщо ти можеш загавкати, то ти — собака». Людина-собака загавкала. Тож вона стала собакою. Тоді людина-кенгуру попросила людину-собаку і її розмалювати, як кенгуру. Після того, як це сталося, людина-кенгуру стала кенгуру.

Дивна оповідь, чи не так? Відомий австралійський міф про походження собаки й кенгуру породжує багато запитань у носія сучасної європейської ментальності. Подив він викликає ще й тому, що в його тексті вжито певні подоби логічної імплікації, бінарної логічної зв'язки, що має форму «якщо А — то В». Коли люди-

ну розмалювати, як собаку, і вона загавкає як собака, то це означатиме, що вона — собака. Якщо людина з тотему собаки набуває сутнісних і візуальних ознак, притаманних усім собакам, то вона стає собакою.

Цікаво, що цей міф — етіологічний, тобто це міф про походження. Показово, що вислів, який має певні ознаки логічної форми, фактично ототожнюється з етіологічною схемою. Це означає, що імплікативний вислів для представників елементарних культур синкретично поєднаний із процесом походження виду. Фігура мови, своєрідний квазідоказ, прирівнюється до акту творення. По суті ознакове формулювання поняття собаки за уявленнями представників елементарних культур і є принципом походження виду.

Як і в пізніших, у тому числі й філософських, етіологічних схемах, творення світу розгортається від загального, логічного узагальнення до окремого: певна загальна сутність,

яка специфікується за допомогою надання їй тих або інших сутнісних ознак.

Подібним чином людина міфологічної доби пояснює шлях творення сутностей буття: шлях від єдиного до багатоманітного в міфології зображений як виокремлення із центральної сутності, що збігається з точкою відліку (точка відліку ще не мислиться окремо від людини; висловлюючись сучасною мовою, умовний спостерігач і дослідник-прагматик — нероздільні, синкретично поєднані, прагматичне «Я» поміщене в кожную точку спостереження), до множення її через надання тих або інших специфічних ознак. З цього погляду нам стає зрозумілим анімізм, антропоморфізм міфу. Людина-дослідник присутня в кожному об'єкті дослідження. Саме тому абстрактний концепт людини, що позиціонується як певна змінна, через надання йому додаткових особливих ознак (функцій) набуває сенсу іншої специфічної сутності. Таким є механізм змістоутворення. Утім, ядро — людина-дослідник-спостерігач — присутнє в кожній сутності. У потужній всеохоплюючій тотемічній класифікації, наприклад, родоначальником того або іншого племені (і відповідно висхідною точкою класифікації) виступає не власне тварина або рослина (чи природне явище), а людина-звір, людина-рослина, людина-природне явище (людина-буйвол, людина-змія, людина-папуга ара, людина-смоква, людина-маїс, людина-місяць тощо).

Я не дарма почала статтю з побіжного аналізу, на перший погляд, чудернацького австралійського міфу. Він є демонстрацією дуже простої речі: оповідь, що спершу видається нісенітницею, насправді є первісною логічною вправою, первинною спробою синтезувати поняття, первинним взірцем класифікації і серіації, первинною спробою скореспондувати єдність і багатоманітність світу, зрозуміти природу логічного узагальнення, дослідити, дати пояснення, як це узагальнення, визначене сукупністю сутнісних ознак реальних об'єктів, співвідноситься з кожним конкретним об'єктом. Наведений міф демонструє, як

у тотемічних культурах здійснюється синтез узагальненої категорії: представників елементарних культур вражала наявність узагальнених понять, що об'єднували множину конкретних предметів. Як зазначає Е. Дюркгайм, «тотемом є не якийсь індивідуум, а певний вид чи різновид: це не такий-то кенгуру чи ворон, а кенгуру чи ему взагалі» [3, с. 98].

Пропоную в основу дослідження міфу як явища покласти таку засадничу тезу: система міфотворення стародавніх культур — первинна когнітивна система, певний елементарний інструментарій пізнання світу. Уже давно настав час увести древній міф у контекст еволюції пізнання як рівноправний феномен. Слід проаналізувати ланцюжок *міф — філософія — наука* з позицій міфолога, з позицій, компліментарних для когнітивних досягнень міфологічної доби.

Антрополози давно й категорично відкинули погляд на міф як на невдалі спроби невігласа, не знайомого з механікою Ньютона й теорією відносності Ейнштейна, пояснити світобудову. До того ж жоден учений не спромігся б сформулювати закони природи, якби мислителі-міфотворці не заклали логічний фундамент для пізніших надбудов.

На мою думку, треба ревізувати міфологічні тексти, осмисливши їх як базові структури для пізнішого розвитку когнітивних структур і, зрештою, для поступу наукового знання. Не дослідивши витoki, ми ніколи не зрозуміємо, куди насправді спрямований вектор пізнавальної активності людини, якою мірою онтологічна картина світу зумовлена структурою свідомості суб'єкта дослідження. Когнітивні структури, хоч і еволюціонують, однак ґрунтуються на цілком визначеному фундаменті й ніколи остаточно не емансипуються від прагматичного аспекту, тобто від пізнавальних здібностей людини.

Досліджувати плін міфологічної когнітивності та її спадок у філософії й науці слід за трьома основними напрямками:

- еволюція категоріального синтезу;
- принципи розвитку знакутворення;

— еволюція класифікаційних структур, розвиток елементарних логічних структур.

Стародавня міфологія — це насамперед лабораторія синтезу перших категорій, першокатегорій, узагальнень, абстракцій. Це — перший крок людства від об'єктної мови до метамови. І хоча метамова древніх мала метафорично-образну форму, на противагу сучасним метамовам, побудованим на ґрунті гранично абстрагованих символів, утім персоніфіковані символи міфологічних когнітивних структур так само, як у філософії і науці, призначені в тому числі й для опису світобудови: міф пропонує свою космогонію, власну топологію, соціологію, першокласифікацію всіх значущих для людини міфологічної доби об'єктів буття. І якщо в науці принципи й закони згаданих досліджуваних сфер описуються за допомогою символів, то міф використовує знаки-індекси (за суміжністю) та іконічні знаки (за подобою, метафори). У статті неодноразово вживатиметься термін «логіка». Зрозуміло, ідеться не про логічні побудови у звичному сенсі слова: К. Леві-Строс називає це явище «логікою чуттєвих якостей» [6, с. 11]. Тому вважаю за коректне наслідувати започатковану видатним ученим традицію.

Сумнівною є теза, що міфологічна картина світу зумовлена суто практичними потребами життєдіяльності людини. Щоб вижити й прохарчуватися, зовсім не обов'язково створювати надскладну тотемічну класифікацію. Навпаки, життєдіяльність суспільства зазвичай регламентується системою поглядів на світобудову. Утім, міфологічну свідомість вирізняє те, що осмислення світу й діяльність колективу в ньому нерозривно пов'язані, синкретично переплетені. Наслідком феномену нерозривного злиття прагматичного «Я» дослідника та об'єкта дослідження є впевненість архаїчного дослідника в тому, що його «логічні» побудови можуть чинити певний вплив на довколишній світ. Саме такого висновку можна дійти, враховуючи тотожність імплікативного вислову та етіологічної схеми.

Треба одразу визначитися, що заявка на вивчення міфологічної когнітивності — певна

умовність, адже розвиток культур, що ґрунтуються на міфологічному світосприйнятті, має кількатисячолітню історію. І засади класичного міфологічного сприйняття в найвищих точках еволюції не принципово відрізняються від ранніх натурфілософських поглядів на світ.

Міф і філософія. «Батькові філософії», Фалесу Мілетському, традиція приписує думку, що першоелемент усього суцього — вода. З неї все виникає і туди повертається. Сучасні дослідники ранньофілософських концепцій, не знайомі з міфологічними витками, тобто з дослідженнями міфологічного способу осмислення довколишнього світу, у своїх тлумаченнях мимовільно модернізують погляди перших філософів. Слід зауважити, що Фалес жив у часи, коли міф був основою світосприйняття людської спільноти: він навчався в єгипетських жерців, був тісно пов'язаний з храмом Аполлона Дідімського. Сучасне тлумачення поглядів античних натурфілософів деформоване впливом наукових досягнень, що нині формують картину світу людини (хімічні елементи, сучасні теорії мікросвіту). Однак перед Фалесом та іншими античними натурфілософами НЕ стояли питання, яким є склад макроодиноць світу, співвідношення макро- і мікросвіту, навіть питання про взаємозв'язок матерії і форми в сучасному розумінні. Така постановка питання уможливилася на доволі зрілій стадії еволюції логічних класифікацій: коли домінуючою стала класифікаційна модель, яка не містить невідповідностей між об'ємом і змістом поняття.

Питання, що стояли перед Фалесом, Гераклітом та іншими античними мудрецьми древності, які шукали першоначало, власне, нічим не відрізняються від основного предмета осмислення міфологічних когнітивних систем: яким є граничне узагальнення, що абстрагує та об'єднує всі різновиди суцього; чи є така загальна сутність, що об'єднує все суще і, таким чином, є чуттєво-логічною першопричиною множинних сутностей? Існують ознаки, що об'єднують предмети в поняття, фактично

творять предмет, тож логічно припустити, що має бути щось, здатне об'єднати всі предмети в певне універсальне поняття. Взірцем для ментальних побудов рефлексуючих філософів були мова й образотворче мистецтво, де слово й образ об'єднували цілий клас об'єктів, що визначаються однаковими сутнісними ознаками. Це спонукало до пошуку загальної, однак уже не персоніфікованої, як у міфологіях, категорії.

Принципова відмінність між міфом і філософією полягає в тому, що вперше в історії розвитку когнітивних структур починає функціонувати принцип відносності, звісно, своєрідний, обмежений можливостями тогочасних когнітивних структур. Так, спостерігач перестає бути частиною об'єкта спостереження-пізнання. Об'єднання-узагальнення множинних об'єктів світу відбувається не через антропоморфізацію класу цих об'єктів, що фактично є наслідком неможливості відділити спостерігача від об'єкта спостереження, наділення кожного предмета, мислимого узагальнено (а не як окремий певний предмет), шкалою сприйняття, яку задає людина. Фактично міфологічна класифікація *n*-вимірна, тому багатовимірним є і міфологічний космос, оскільки кожний клас у міфологічній першокласифікації невіддільний від шкали вимірів, тобто стає точкою відліку.

Уже в перших філософських моделях шкала виміру разом з людиною-дослідником виноситься за межі предмета дослідження. До речі, така зміна позицій спостерігача-дослідника, виникнення певного погляду збоку, дає можливість здійснювати індивідуальне дослідження, на противагу регламентованим жорсткою традицією взірцям, ритуалам, що творяться й консервуються колективом. Філософ вільний створювати власний міф, він є автором думок. Чинником когнітивних побудов стає індивідуальна свідомість.

Принцип тотожності мислення й буття, декларований першими філософами античності, є красномовним доказом того, що мотивацією античних концепцій першосутності буття (вода, повітря, вогонь, земля, атоми) є радикально осмислений пошук універсального

узагальнення (якщо існують окремі узагальнення, і вони реальні — має бути й універсальне узагальнення). Логос Геракліта тотожний світовому вогню, який у нього є початком і кінцем усього суцього. Мислення в Діогена Аполлонійського тотожне повітрю — першопричині суцього. Усі першосутності мисляться як одушевлені. І саме це психічне начало, від якого ще не вдалося емансипуватися повністю, дозволяє першосутностям творити множинний світ: своєрідна «імплікація» першосутності. Як бачимо, міф австралійців про людину-собаку не така вже й нісенітниця, якщо поглянути на принцип, закладений у ньому, і проаналізувати, який розвиток такий спосіб мислення отримав у пізніші часи зародження філософських ідей.

Постає питання, чому саме вода, вогонь, повітря є тими узагальненими концептами-субстанціями, кожна з яких мислиться філософом як певна змінна *X*, яка, специфікуючись, набуваючи певних ознак, слугує началом тієї чи іншої одиниці множинного предметного світу. Слушною видається відповідь О. Лосева: річ у тім, що все це — чуттєво дані субстанції [7]. До цієї думки варто додати дві ремарки. По-перше, вогонь, вода, повітря, земля, хоч і сприймаються органами чуття, утім вони певною мірою є й абстракціями. Вода, наприклад, може мислитися як загальне поняття або сприйматися як конкретний предмет: вода у глеку, вода в ріці, у джерелі, у морі. Вода не сприймається чуттєво без завданої їй іншими предметами форми. Вона може мислитися і як неоформлена субстанція. Вогонь сприймається у вигляді вогнища, багаття, світильника, сонця або абстраговано, поза формою. Така двоїста природа цих начал допомагає зробити перший крок до абстракції: вони — демонстрація абстрагованого й конкретного вияву цієї абстракції одночасно. По-друге, чуттєва наповненість цих субстанцій — поступовий відхід від персоніфікації, антропоморфізації, яка, як уже було зазначено, є наївним злиттям точки відліку, точки зору спостерігача-дослідника з об'єктом дослідження. Цікава паралель: ком-

позиція ранніх творів мистецтва, створених за законами перцептивної перспективи, побудована так, що спостерігач, глядач ніби вводиться в контекст зображення.

Ознака як сенсоутворювальний чинник. Шлях від єдиного до багатоманітного, як з одного вийшли двоє, як з єдиного зробилося багато — одне зі стрижневих питань міфології. Певною універсальною метафорою, формальним модусом відповіді на це питання, є міф про близнюків. Міфологічні близнюки не мисляться однаковими, вони — носії різних ознак. Так, наприклад, один з них молодий, другий — старий, один — корисний для колективу, другий — шкідливий. Їхні відносини — опозиційно-конфронтаційні. Існує також міф про близнюків брата й сестру, які вступають у кровозмішувальні стосунки.

Міф про близнюків можна вважати міфологічною універсалією, призначення якої — абстрагування ознак, які визначають зміст тієї або іншої категорії. Людина міфологічної доби помітила, що саме наявність спільних ознак у різних предметів одного й того самого виду надає можливість звести над реальним розмаїттям подібних предметів, об'єднаних спільною ознакою, єдине загальне поняття. Для представників міфологічної доби така єдність видавалася сакральною, таємничою, такою, що робить мову та логічні структури інструментарієм впливу на структуру світу. Розуміючи поняття, людина володіла множинними предметами, що становлять зміст поняття.

Тут доречно зробити невеличкий відступ і визначитися з терміном «міфологічна універсалія». Міфологічна універсалія — сюжет, наявний у міфологіях різних народів, що не мали безпосередніх культурних контактів. Так, наприклад, кожен етнолог-славист ознайомлений з мотивом райдуги-змія, що п'є воду з річки (або іншої водойми), після чого має початися (припинитися) дощ. Цікаво, що цей звичний для нас міфологічний мотив веселки-змія, поширений також серед народів Південно-Східної, Південної та Східної Азії, Африки, Австралії, у індіанських народів. У народів

Африки змії-райдуга бореться із сином Сонця. Згадаймо сюжет основного міфу індоєвропейців про боротьбу верховного божества зі змієм за володіння водами. Водночас існує перуанський міф про убитого трьома синами першолюдини Змія, який потому зригнув воду, що затопила світ. Порівняймо єгипетський міф про змія Апопа, якого вражає Сонце-Ра. Згадаймо також сюжет численних легенд і казок (у тому числі й «Чудо Георгія о Змії») про змія, що живе біля водойми й вимагає принести йому в жертву дівчат. Сюжети про змія, охоронителя водойм, характерні для народів Австралії і Океанії, Африки, Південної й Середньої Азії, Південної Туркменії та інших народів. Звісно, цей феномен не можна пояснити лише культурними запозиченнями (вони можливі лише в тому разі, якщо культура-рецепієнт здатна адаптувати їх). Вірогідніше припустити, що такі універсалії виникають як архетипова відповідь на виклики когнітивного процесу на певних стадіях розвитку, як найдоречніша метафора для вирішення того або іншого завдання.

Чому сюжети про змія стали універсалією, а його образ таким значущим у різних міфологіях? Імовірно, річ у тім, що змії якнайкраще символізує «нижній світ» (*земля + вода*), є втіленням «нижнього світу». У слов'янських мовах первинна основа *oz залишається в назві виду змії (вужа), а власне слово «змія» має евфемічне походження і сходиться до первинного 'той, що повзає по землі', 'той, що належить до Нижнього світу' [1, с. 527]. Етимологія назви змія включає семантичний компонент 'земля' не лише в індоєвропейських народів.

Змії справді видається вдалим символом «нижнього світу» в контексті уявлень древніх, оскільки поєднує земну й водну стихії, мислиться як фалічний символ і, таким чином, символізує родючість (див. численні фольклорні оповідання слов'ян про змія-коханця, що співвідноситься з індоєвропейським сюжетом про викрадену змієподібним суперником наречену верховного божества, яку верховне божество індоєвропейського пантеону звіль-

няє разом з водами, також викраденими зміє-подібним суперником). Ланцюжок асоціацій, що зумовили міфологічний образ змія: «нижній світ», земля, вода, родючість, веселка, міст. Образ змія слугує виокремленню цих понять, символів «нижнього світу» і, зрештою, координати міфологічного «низу». В. Пропп пов'язує змієборство з мотивом поглинання, що відповідає символіці обряду ініціації, який імітує тимчасове поринання тих, хто проходить обряд, у потойбічний світ [10, с. 323].

Кожна з універсалій метафорично «формалізує» спосіб вирішення тієї або іншої логічної (чуттєво-логічної) задачі, слугує поясненням облаштування світопорядку, структурує світ, задаючи головні координати світосприйняття. Приклади універсалій: Світове дерево, близнюковий міф, змії та змієборство, громовержець, міф про умираючого й воскресаючого бога, шлюб землі і неба, небесне весілля тощо.

Повернімося до аналізу близнюкового мотиву. У дуалістичних близнюкових міфах близнюки — культурні герої, творці всього корисного й шкідливого, які асоціюються з добром і злом, днем і ніччю, життям та смертю тощо. З цим мотивом пов'язана тема першої людини, першого смертного, який пішов у царство мертвих і з якого починається відлік соціального часу, розгортаються координати простору. Яку ж функціональну роль виконує сюжет про близнюків? Мотив протиставлення близнюків, носіїв протилежних ознак, кодує базову когнітивну структуру — бінарну символічну класифікацію, що дозволяла мислителю міфологічної доби абстрагувати смисли. Протиставлення, альтерація смислів, носіями яких були міфологічні близнюки (Ахура Мазда та Ангра Манью, Ромул і Рем, Діоскури, Осіріс і Ізіда, Ашвіни, Кабінана і Карвуву, Іоскеха і Тавіскарон та ін.), було першим кроком до абстрагування цих смислів. Показово, що близнюкова пара стає певною точкою відліку, розгортає систему класифікації: це — перша пара, що вступає у шлюбні стосунки, це — культурні герої, які вперше приносять колективу певні знання та навички, це — перший смертний,

перший цар, це — деміурги, що створюють ті або інші сутності світу.

Що означає теза про сенсоутворення через ознаку? Зрозуміти, як діє цей механізм, можна через аналогію з роллю фонем в лінгвістиці. Так само, як пучок фонем, де кожна з них задає новий сенс, тобто є сенсоутворювальним чинником, така ж роль і в ознаки в міфологічних класифікаціях: ознака виокремлює певний клас з інших сутностей, протиставляючи йому альтернативний клас, що відповідає протилежній ознаці. Ознака мислиться невіддільно від її носія. Саме вона є головною у зв'язці *ознака + носій*. Власне, решта в цій першокатегорії не має значення. Сутнісною ознакою визначається персонаж міфу та його місце в цілісній світоглядній моделі.

Як приклад варто згадати роль епітетів у назві божеств. Епітети (що позначають ознаку) виокремлюються, і далі епітет божества починає самостійне життя як окремий персонаж, епітет породжує самостійну міфологічну одиницю. Він вказує на те, носієм якої ознаки стало новостворене божество, яке по суті є окремим випадком загальнішого, універсального божества, що є носієм більшої кількості ознак, у тому числі й ознаки новоствореного божества, що відпочувалося від нього. Так, наприклад, на думку В. Іванова, імена богів Яровіт, Даждьбог, Стрибог, Свентовид — атрибути, що визначали ознаки (якості, функції) інших богів, які посідали вище місце в пантеоні, а потім почали жити самостійним життям як окремі персонажі [5].

Іноді загальне божество, носій універсальної ознаки, навпаки, мислиться безликим, аморфним, позбавленим виразних ознак і функцій. Так, приміром, бог денного сяючого неба (основа **t'eiuo-*) в індоєвропейців — бездіяльний, пасивний, аморфний. Водночас це чи не найважливіший бог пантеону. Чому ж він такий невиразний у своїх ознакових проявах? Пояснити це просто: його сутнісна ознака гранично абстрактна. Це бог, який репрезентує цілу світову координату — верх. Важко візуалізувати цю ознаку якимись діями, сюжетами.

Конкретизується 'верх' через ознаки й функції, пов'язані із цією координатою. Ознаки та функції 'верху' репрезентують сутності, що асоціюються зі світовим верхом: небесні світила, атмосферні явища, гори, небесні птахи. Саме вони, персоніфікуючись, стають героями сюжетів, що мають на меті виокремлення ознак і функцій «верхнього світу». Водночас кожна з них уособлює конкретну функцію «верхнього світу», стає своєрідним «підпоянтам» загальнішої персоніфікованої категорії.

Ознаковий простір, посесивність і класифікація спорідненості. Моделлю, яка формалізує класифікацію когнітивних структур міфологічної доби, є система спорідненості, тісно пов'язана з поняттям посесивності (належності). Система спорідненості функціонує подібно до логічного дерева, утім, кожен щабель логічної ієрархії персоніфікований, а в розвинених міфологіях ще й пов'язаний з просторовою координатою. Центром системи спорідненості є близнюкова пара, пара предків, першопредків (у тотемічних культурах — тотемний предок, пара предків, культурних героїв, деміургів), які розгортають соціальну ієрархію, кожен рівень котрої позначається терміном спорідненості.

До того ж терміни спорідненості аж ніяк не вказують на реальну спорідненість. Це — символічна класифікація. Е. Дюркгайм влучно визначив властивість системи спорідненості в тотемічних культурах: «Ця спорідненість іде не від того, що вони підтримують одні з одними визначені кривістю стосунки; вони споріднені тільки тому, що мають одну й ту саму назву» [3, с. 96].

Така роль системи спорідненості як певної метамови, формальної моделі слугує не лише для оформлення соціальних зв'язків усередині колективу. Ця класифікація стає універсальною для систематизації абсолютно всіх смислів, які потрапляють у поле діяльності людини. Найвищу сходинку логічної ієрархії посідає носій найвиразнішої й узагальненої ознаки (функції, якості) або пучка ознак. Ця ознака, як уже було зазначено, може генеру-

вати інші ознаки, що утворюють нові сенси, позначаються новими персонажами, які посідають нижчі щаблі ієрархії та окреслюються термінами спорідненості нижчого покоління.

Якщо, наприклад, в індоєвропейській міфології найзагальнішим «концептом», утвореним за ознакою належності до «верхнього світу» й до світу богів, є бог денного сяючого неба, то інші божества, які мають ознаку 'належати до міфологічного верху', підпорядковані йому й нерідко позначаються родинними зв'язками за низхідною. Власне ім'я бога денного сяючого неба стало родовим для всього класу богів, тобто ім'я Неба-батька (основа **t'eiuo*) стало загальною назвою поняття 'бог' у більшості індоєвропейських народів. Цей принцип подібний до поширення родового імені на всіх членів роду. Згадаймо зауваження Е. Дюркгайма про тотемічні клани, де всі члени клану пов'язані між собою єдиним іменем тотема і позначаються термінами спорідненості стосовно загального імені, що його носить клан.

В епоху бронзи цей принцип ієрархізувався (паралельно з ієрархізацією суспільства), персонажі-узагальнення стали уособленнями світових координат, однак принцип розгортання спорідненості залишився незмінним. Згадаймо найвиразніших персонажів праіндоєвропейської міфології, що реконструюється на ґрунті міфологій індоєвропейських народів: Небо-батько, Сонце-батько, близнюки — діти бога, діти Сонця, діти Перкунаса в балтській міфології, донька Сонця, Дажьбог — син Стрибога, вітри — Стрибогові онуки, руські люди — Дажьбогові онуки, у центрі системи — першопредок, антропоморфний символ організації простору, міфологічний батько соціуму. Згадаймо також подвійні свята, коли в переддень або наступний день після свята того або іншого святого відмічають свято його батька (Миколин батько, Петрів батько, Іван Петрівський). Як бачимо, усі ці персонажі мають певний маркер спорідненості. Примітно, що маркери спорідненості зберігалися в монарших титу-

лах, часто зовсім не збігаючись із реальним ступенем спорідненості августійших персон.

Утім, логічно-чуттєва ієрархія класифікації спорідненості містить багато суперечностей, невідповідностей. Вона не є стрункою, чіткою, логічною у звичному сенсі слова. Це класифікація, де не узгоджено об'єм, умовно кажучи, «поняття» і його зміст. Персоніфіковане «поняття» існує окремо й незалежно від персоніфікованих підпонять, які, власне, є окремими проявами загальнішого поняття. Розвиток такої класифікації багато в чому подібний до розвитку логічних структур в онтогенезі (див. еволюцію класифікаційних структур за Ж. Піаже: фігурні сукупності, нефігурні сукупності [9]).

С. Толстая запропонувала термін «ознаковий простір» [12]. Це дуже влучна характеристика сприйняття простору людьми міфологічної доби. Можна лише розширити цей термін — ознаковий простір-час. Слід навести вдалий вислів О. Фрейденберг: «Поки свідомість не знає якості предметів, її заміняє чергування двох семантичних протиставлень у предметі. А коли понятійні процеси, що відділяють суб'єкт від об'єкта, народжують нову категорію якості, з'являється поняття посесивності (належності). Явища починають протиставлятися за ознаками відомих “властивостей”, які щільно ув'язуються із самими предметами» [14].

У пошуках базової опозиції, з якої розгортається першокласифікація, не можна оминути поняття посесивності. Саме вона задає первинні фундаментальні опозиції: *освоєне — неосвоєне, своє — чуже, наявне — відсутнє*. Якщо трансплювати це у виміри онтогенезу, первинна базова опозиція виглядатиме як *моє — не моє* (тобто *велике Я, Я + освоєний предмет, — велике не-Я*, зрештою, *A і не-A*, нарешті, — *маленьке, виокремлене з адаптованого оточення Я — не-Я*).

У класичному міфі ця опозиція реалізується як протиставлення міфологічного й соціального простору-часу, сакральних першочасів, що задають правила життя колективу, і соціального простору-часу. Ця просторово-часова

дихотомія ґрунтується на апріорних вимірах свідомості і сходиться до засадничої бінарної опозиції свідомості, яку задає посесивність: *A і не-A*, опозиція, з якої починаються простір і час. Просторовість зумовлена здатністю відокремлення предмета від того, що ним не є. Час визначається опозицією того, що вже відбулося й потрапило до скарбнички перцептивних і ментальних образів, і того, що є дійсним на цей момент, що є предметом ідентифікації та впізнавання.

Тож можна сказати, що саме посесивність розгортає простір і час: «inalienable possession mobilizes research on the “institutional dimenthion of life” (Pierre Logendre) as the cyclic reproductoin of geneological order» («Невід'ємне володіння запускає пошук “засадничих вимірів життя” як циклічного репродукування генеалогічного порядку») [15, с. 362].

Як зазначила О. Фрейденберг, саме ознака (якість) лежить в основі посесивності. Справді, свідомість починається зі здатності резонувати на інваріанти навколишнього світу, виокремлювати предмети з тла. Останнє відбувається через відмінність текстури поверхонь [2, с. 57], тобто через ознаку, яка ставить межу між предметом і тим, що ним не є. Це свідчить, що ознака й на перцептивному рівні виконує змістоутворювальну функцію, виокремлюючи структуру (форму) з тла. Можна припустити, що психологічним підґрунтям базової дихотомії міфології є бінарна взаємодія між простором-часом архетипів сприйняття (перцептивні — ментальні образи свідомості) і чуттєво заданою предметною реальністю. Ця апріорна здатність свідомості, що полягає в постійному діалозі архетипового й нагального, лягає в основу когнітивних побудов елементарних суспільств і стає відправною точкою шляху до усвідомлення категорій простору й часу.

Еволюція й удосконалення когнітивних структур іде шляхом пошуку абсолютної категорії, стосовно якої несуперечливо (у межах уявлень про несуперечливість у ту або іншу добу) розгортаються виміри пізнання. Міф не є поза цим процесом, навпаки, він задає базову

вий рівень цих побудов. Загалом це складний шлях. Утім, можна визначити кілька періодів, де найпошлідовніше домінує певна категорія, щодо якої людина розгортає виміри пізнання світу. І варто зазначити, що пошук такої абсолютної категорії, відносно якої функціонують інші виміри пізнання, рухається в бік пошуку дедалі радикальнішого вивільнення її від того, що вносить у пізнання людина (її чуттєво-ментальні здібності); у бік щораз більшого розмежування первинного синкретизму логіки і предмета дослідження.

Схематично окреслити цей шлях можна таким чином. Біля витоків — міфологія елементарних суспільств на найбільш ранніх стадіях розвитку. Точкою відліку, категорією відносності може стати кожен мислимий предмет, тобто узагальнене поняття (= предмет, що розгортає чуттєво-логічні координати). Отже, точкою відліку є кожен об'єкт первинної класифікації (тварина, рослина, гора, топологічний об'єкт, водойма, явище природи, астральне тіло тощо). Ключовий момент класифікації — точкою відліку стає узагальнений об'єкт, а не конкретний. Утім, він може репрезентуватися конкретним предметом, що символізує решту предметів (знак-індекс у класифікації Ч. Пірса). Маємо n -вимірний тектонічний, чуттєво-логічний конгломерат. Єдиної системи виміру немає. Точок відліку стільки само, скільки й об'єктів пізнання.

Наступну стадію, яку варто виокремити, можна описати приблизно так: абсолютною категорією, відносно якої здійснюються всі світоглядні побудови, стає людина (= Світове дерево), що за уявленнями древніх розташовується в самому центрі світу й задає головні світові координати. Можна умовно вважати, що просторово-часові координати є певним прообразом подальшого виокремлення категорій простру й часу в сучасному розумінні слова. Відбувається виокремлення координат світу, які задаються положенням тіла людини у просторі (*верх — середина — низ, право — ліво*), а також згодом безвідносних, «об'єктивних» координат (*схід — захід — північ — південь*). Це

видатне досягнення людської думки відбулося в землеробських спільнотах епохи бронзи, що збігається з міфологічною добою «Світового дерева». Час архетипів згодом починає чітко мислитися як минуле, «золотий вік». Водночас кожна координата мала свій ряд співвідносних з нею ознак. Формуються певні пучки ознак. Так, наприклад, праве кореспондувалося з чоловічим, ліве — з жіночим. Японська богиня сонця Аматерасу з'являється з води, якою бог Ідзанаки мив своє ліве око. Ліве співвідноситься з нещасним, недолугим. Ім'я Лай (батько Едіпа) означає 'лівий' [8, с. 666]. У самого Едіпа була пошкоджена ліва нога.

Також можливо відзначити появу геоцентричної космології, яка може бути описана нелінійними геометричними формулами [13]. Симптоматично, що такими самими формулами можна описати модель перцептивного простору людини. Виникають уявлення про вектор історичного часу, сформований точками значущих особливих подій, які, на відміну від подій життя архаїчного замкнутого колективу, не повторювалися, відрізнялися одна від одної.

Наступні абсолютні категорії, які задають виміри буття — простір і час. Вони мисляться як щось незмінне, абсолютне, об'єктивне. Абстрагуються уявлення про абсолютність тривимірного простору й лінійного часу. Точка відліку починає мислитися незалежно від дослідника.

Потім цей ланцюжок завершує принцип відносності Ісаака Ньютона, який декларує наявність кількох незалежних систем відліку, що їх кореспондує незалежний дослідник. І, зрештою, теорія відносності Альберта Ейнштейна, де акценти об'єктивності переносяться на категорію світла.

Можна помітити, що в процесі еволюції когнітивних структур відбувається певна рефлексія, зворотна напрямку, у якому розгортається акт пізнання. Осмислення того, що в цій статті отримало назву категорій відносності (тобто категорії, які в певну добу мисляться як абсолютні, стосовно яких роз-

гортаються когнітивні виміри), розвивається в дуже цікавому порядку.

Для нас звично міркувати, що, умовно кажучи, пізнавальний акт починається із чуттєвого, насамперед візуального, образу (на ретині ока) — головну роль у формуванні зорового образу відіграє світло; потім через акт ідентифікації, упізнання, цей образ стає чинником перцептивної системи, формується перцептивний образ — формування перцептивного образу передбачає наявність просторового й часового досвіду в суб'єкта сприйняття, тобто в перцептивний образ закладені простір і час — категорії, що синтезуються в результаті здатності людини виокремлювати інваріант і резонувати на зміни; далі перцептивний образ перетворюється на ментальний образ, стає частиною мислення — об'єктивізуються уявлення про простір і час, формуються класифікаційні структури. Незважаючи на те що сучасні психологічні теорії наполягають на одномоментності побудови ментального образу, усе ж таки об'єктивний (на протигагу психологічному) порядок його формування є саме таким. От і цікаво, що світло — головний чинник у формуванні чуттєво-заданих образів — стає сучасною категорією відносності. Простір і час, категорії, що були визначальними для когнітивних структур упродовж тривалого часу, — чинники формування перцептивних образів, оскільки в онтогенезі вони є передумовою можливості ідентифікації, упізнання, формування перцептивних угруповань, визначають попередню добу людської когнітивності. А те, що стає

підґрунтям для формування ментальних образів — ознакова єдність предметів одного й того самого виду, — видові узагальнення, що стають головними категоріями пізнання міфологічної доби.

Така сама тенденція простежується і в історії розвитку образотворчого мистецтва. Перші художники зображали ментальні образи (до прикладу, єгипетський живопис). Дopersпективний живопис — складні символи, насичені багаторівневим сенсом. Потім виникає живопис, де художник відтворює перцептивні образи, образи сприйняття, з'являється перцептивна перспектива. Остання відтворює властивості сприйняття [4; 11]. І лише вінець розвитку образотворчого мистецтва позначається винайденням лінійної перспективи, яка прагне відтворити ретинальне зображення, зображення на ретині ока. Тобто цей процес зворотний процесу сприйняття: ретинальне зображення => перцептивний образ => ментальний образ. Художник спершу навчається зображати ментальні образи, потім — перцептивні, далі — ретинальні. Вінець розвитку класичного мистецтва — світлотінь, урахування джерела світла для відтворення навколишніх реалій.

Отже, можна відслідкувати єдиний напрям еволюції когнітивності людини. Змінюється співвідношення між прагматичним «Я» дослідника і тими фізичними параметрами, які в діалозі зі свідомістю людини формують фундаментальні категорії, що розгортають виміри пізнання. Доба міфології — одна зі сходинок у зазначеному еволюційному процесі.

1. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы : в 2 т. / Т. В. Гамкрелідзе, Вяч. Вс. Иванов. — Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. — 1409 с.

2. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию / Дж. Гибсон. — Москва : Прогресс, 1988. — 464 с.

3. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії / Еміль Дюркгайм. — Київ : Юніверс, 2002. — 424 с.

4. Жегин Л. Г. Язык живописного произведения / Л. Г. Жегин. — Москва : Искусство, 1970. — 235 с.

5. Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянская мифология / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифы народов мира : энциклопедия. — Москва, 1980. — Т. 2. — С. 450–456.

6. Леви-Строс К. Мифологии. Т. 1. Сырое и приготовленное / Клод Леви-Строс. — Санкт-Петербург : Университетская книга, 2000. — 400 с.

7. Лосев А. Ф. История античной эстетики / А. Ф. Лосев. – Москва, 1963. – Т. 1. – Гл. 4.

8. Мифологический словарь / гл. ред. Е. М. Мелетинский. – Москва : Советская энциклопедия, 1991.

9. Пиаже Ж. Генезис элементарных логических структур. Классификации и серии / Ж. Пиаже, Б. Инельдер ; пер. с фр. Э. М. Пчелкина ; послесл. А. Н. Леонтьева и О. К. Тихомирова. – Москва : Издательство иностр. лит., 1963. – 448 с. : ил.

10. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. – 364 с.

11. Раушенбах Б. В. Пространственные построения в живописи / Б. В. Раушенбах. – Москва : Наука, 1980. – 288 с.

12. Толстая С. М. Категория признака в символическом языке культуры (вместо предисловия) / С. М. Толстая // Признаковое пространство культуры. – Москва : Индрик, 2002. – С. 7–20.

13. Флоренский П. Мнимости в геометрии / Павел Флоренский. – Москва : Лазурь, 1991. – 96 с.

14. Фрейденберг О. Происхождение литературной интриги [Электронный ресурс] / О. Фрейденберг. – Режим доступа : Freidenberg.ru/docs/nauchnyetrudy/stat'i/proisxozhdenieliteratunointrigi/page0210.

15. Kordys J. Of gifts, sovereigns, and philosophers / J. Kordys // Исследования по лингвистике и семантике : Сборник статей к юбилею Вяч. Вс. Иванова. – Москва : Языки славянских культур, 2010. – С. 361–367.

ИМФЕ

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕЛЯТИВІСТСЬКІ ТЕОРІЇ НАЦІЇ

Олексій Дєдуш

УДК 111.5:316.356.4

У статті здійснено спробу проаналізувати та порівняти три релятивістські теорії нації: мультикультуралізм, інтернаціоналізм та теорію «плавильного котла». По-новому розглянуто сильні і слабкі сторони всіх теорій. Залучено нові актуальні матеріали з питань європейської мігрантської кризи та її впливу на мультикультуралізм.

Ключові слова: теорія нації, мультикультуралізм, соціалістичний інтернаціоналізм, «плавильний котел», міжрасова міксація, культурний релятивізм.

В статье сделана попытка проанализировать и сравнить три релятивистские теории нации: мультикультурализм, интернационализм и теорию «плавильного котла». По-новому рассмотрены сильные и слабые стороны всех теорий. Привлечены новые актуальные материалы по вопросам европейского мигрантского кризиса и его влияния на мультикультурализм.

Ключевые слова: теория нации, мультикультурализм, социалистический интернационализм, «плавильный котел», междурасовая миксация, культурный релятивизм.

The article attempts to analyze and to compare three relativistic theories of nation: multiculturalism, internationalism, and the theory of the *melting pot*. There is a consideration of weak and strong aspects of all the theories in a new way. New actual materials regarding the European migrant crisis and its influence on the multiculturalism are involved as well.

Keywords: theory of nation, multiculturalism, socialist internationalism, *melting pot*, interracial mixture, cultural relativism.

Будівництво держави йде пліч-о-пліч і детерміноване з національною політикою. Україна не є винятком і також належить до держав зі значною часткою нетитульного етносу серед населення. Найвідповіднішими з точки зору закону й етики є релятивістські теорії нації, які передбачають рівність громадян у плані натуралізації, не кажучи вже про расову, етнічну чи релігійну належність. Але чи все так просто, коли переходиш від теорії до практики? Чи всі теорії однаково гарантують рівноправність етнічних груп під час інтеграції в політичну націю або іншу спільноту, об'єднану громадянством певної держави? Чи дійсно ці теорії дають змогу інтегрувати громадян у стабільне суспільство чи, навпаки, можуть спричинити конфлікти? Радянське минуле та євроінтеграційні намагання України вимагають вивчення означеної проблеми та пошуку належної моделі побудови української політичної нації.

З огляду на окреслену проблему, доцільно проаналізувати ті з останніх досліджень і публікацій, що пов'язані з етнічністю. Мультикультуралізм як динамічна теорія етносу на сучасному етапі активно висвітлюється зде-

більшого провідними західними ЗМІ, які проводять моніторинг європейського соціуму. Проте деякі вчені спробували здійснити аналіз з точки зору етнології, етнополітики та культурної антропології. Це, зокрема, німецький учений Крістоф Цюрхер, російські дослідники Валерій Осташкін, Валерій Тишков, Наталя Скоробагатих, українська дослідниця Людмила Ляпіна. Питаннями розробки теорії соціалістичного інтернаціоналізму займалися радянські дослідники Юліан Бромлей, Сергій Калтахчян та Максим Кім. Науковий інтерес до теорії «плавильного котла» проявляють в основному західні культурні антропологі, зокібна Енн Шнайдер, Девід Коулмен. Цікавим є підхід російського генетика Ольги Курбатової, яка, використовуючи дані гуманітарних досліджень, аналізує вплив міжнетнічної міксації на східноєвропейські міста.

Мігрантська криза в Європі з необхідністю спонукає залучати нові дані і впроваджувати нові підходи до висвітлення питання кризи мультикультуралізму.

Отже, мета розвідки полягає у спробі з погляду сучасності висвітлити проблеми теорії

і практики трьох концепцій нації (міжетнічної взаємодії) і з'ясувати можливість реалізації тих чи інших підходів кожної з них в Україні.

Після Другої світової війни та розпаду колоніальної системи на зміну етноцентристським теоріям прийшли культурно-релятивістські. Деякі з них передбачали, що нації можуть не лише бути рівноправними, а й змішуватися в супернації чи співіснувати в межах вузького просторового ареалу. Найпопулярнішими з них є три: теорія мультикультуралізму, теорія інтернаціоналізму та теорія «плавильного котла».

Мультикультуралізм передбачає співіснування багатьох культур у межах вузького просторового ареалу та пропагує толерантність до імміграції, хоча багато представників західної етнополітології та культурної антропології стверджують, що конкретного визначення мультикультуралізму не має, а являє собою розмите вчення [11]. Попри це, він є однією з найпопулярніших ліберальних теорій етносу. Сам термін «мультикультуралізм» виник у Канаді під час реінтеграційних заходів прем'єр-міністра Трюдо щодо франкомовного Квебека в кінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. [12, с. 313]. Ідеологічні сліди цієї концепції можна знайти в гаслі Європейського Союзу (ЄС) — «Єдність у різноманітності» [28]. Причини популярності мультикультуралізму в Західній Європі були різні. У Франції після Другої світової війни поширилися погляди, що держава має певною мірою компенсувати корінним народам період окупації, тому вона заохочувала приїзд у метрополію населення з колоній. Французька колонізаційна політика передбачала формування колоніальних адміністрацій з числа корінних народів (на відміну від англійської), що також стимулювало еміграцію. У Німеччині мультикультуралізм став радикальним антиподом націонал-соціалізму, який дав змогу подолати національний комплекс німців. Стрімкий економічний розвиток Німеччини призвів і до «вакантного голоду» серед низькокваліфікованих робітників, яких замінили емігранти з Туреччини та Близького Сходу. ФРН першою підписала договори з державами-донорами ро-

бочої сили [9, с. 54]. Іспанія після падіння фалангістського режиму Франсіско Франко в 1970-х роках потребувала збереження цілісності багатонаціональної піренейської держави, тому будувала внутрішню політику також на основі мультикультуралізму, який полягав у відході від так званого «іспанізму» [2, с. 298]. На сьогодні нові члени Європейської спільноти в Східній та Центральній Європі намагаються втілити цю концепцію серед громадян своїх держав. Проте конфлікти поряд з Європою, зокрема в Сирії та Лівії, спричинили потік біженців у Старий Світ. Неконтрольоване потрапляння мігрантів у ЄС призвело до найбільшої [3] демографічної та етнополітичної кризи останніх десятиліть. Поступовий рух представників неєвропейських народів до країн Євросоюзу давав змогу тримати рівновагу в державах, що проводили політику мультикультуралізму. Такий курс підтримувала більшість громадян Німеччини, Австрії та інших держав, оскільки це не викликало дискомфорту. Утім наплив біженців спричинив збій у європейських підходах логістики щодо переміщених осіб. Значна маса сирійців та лівійців не може, а іноді просто не хоче швидко адаптуватися, адже перебуває в середовищі своїх співвітчизників, які сконцентровані в таборах біженців та спеціальних центрах. Багато переміщених осіб з Близького Сходу та Магрибу вважають, що ліберальні європейські закони дадуть змогу збудувати на новому місці проживання власні анклавні, які будуть нагадувати їхню батьківщину [8]. Такий стан речей веде до кризи політики мультикультуралізму. Задовго до початку емігрантської кризи, у 2010 році, Ангела Меркель як лідер однієї з провідних країн європейського континенту, що впроваджують політику «культурного співжиття», заявила, що політика мультикультуралізму зазнала поразки [24]. Попри політичну складову промови, лідер ФРН вказала на реальні труднощі в середовищі іммігрантів: небажання вчити мову, сприймати деякі звичаї, хоча визнала, що «іслам є частиною Німеччини». Роком пізніше таку саму заяву зробив президент Франції Ніколя Саркозі [26]. Соціологічні опитування 2015 року в ЄС показують,

що на тлі «навали біженців» у традиційно спокійних у міжнародних відносинах державах (наприклад країнах Балтії) почали рости симпатії до радикальних націоналістичних організацій та політичних сил [1; 25]. Це може свідчити про фактичне повернення до етнічного розуміння нації та певної реанімації первісного ідентифікаційного маркера «свій — чужий». Слід урахувати, що акультуровані елементи неєвропейського походження в деяких випадках також негативно ставляться до стресової інтенсифікації потоку мігрантів. Усе ж таки не можна впевнено сказати, що Європа може повернутися в епоху ксенофобії та нетерпимості. Скоріше це стресове явище призведе до консолідації нових європейських політичних націй та загальмує прийом до свого складу представників інших народів, що чинитимуть спротив натуралізації через поступову відмову від релятивістської теорії мультикультуралізму.

Теорія інтернаціоналізму (у радянській літературі часто вживається термін «соціалістичний інтернаціоналізм») виникає в середовищі політичних вчень лівого спектру, зокрема соціал-демократії та комунізму. Помилково вважається, що Карл Маркс у своїх працях пропагував загальний інтернаціоналізм. Первісно інтернаціональні відносини могли побудувати лише народи, де переважав пролетаріат. До таких, за Марксовими характеристиками, належали лише народи Західної Європи [5]. Мало того, К. Маркс виключав можливість пролетарської революції і побудови інтернаціональної держави на теренах Російської імперії. Слово «самовизначення» стосовно поневолених народів Європи К. Маркс часто брав у лапки [15, с. 128]. Ф. Енгельс як більший фахівець з національного питання взагалі допускав фактично расистські заяви щодо слов'янських народів і припускав, що «лише за допомогою рішучого тероризму проти чехів і хорватів ми можемо відгородити революцію від небезпеки» [18, с. 305–306]. Проте революційна привабливість марксизму як вчення сприяла його поширенню серед національних еліт поневолених народів, що вилилось у розвиток цієї теорії. В основі

інтернаціоналістської теорії лежав постулат про змішування всіх народів в один пролетарський колектив (народ) на основі передової пролетарської культури. На практиці концепція інтернаціоналізму застосовувалася й частково застосовується в комуністичних країнах. Зокрема, у Радянському Союзі тривалий час єдиним було переконання, що вищим етапом розвитку міжнародних відносин буде побудова «радянського народу як нової інтернаціональної спільності людей, що виникла <...> за роки соціалістичного будівництва» [13, с. 174]. За основу пролетарської передової культури брали не лише соцреалізм [4], а й культуру панівного етносу СРСР — росіян [7]. Фактично інтернаціоналізм означав нещадну русифікацію всіх народів. Усе це були ознаки примусового типу етнополітичної інтеграції, яка найчастіше призводила до розпаду державних утворень, де вона практикувалася [6, с. 222–223]. Розпад соціалістичного табору і відмова від комуністичного шляху розвитку спричинили занепад цієї теорії, хоча в загальних рисах такий підхід застосовується в комуністичному Китаї, де асиміляції піддаються казахи й уйгури Західного Китаю [19, с. 252–253], халха-монголи [27, с. 418] та неханські народи Південного Сходу КНР під гаслом сіноцентризму, який є аналогом радянського етнополітичного курсу [21].

Теорія «плавильного котла» (англ. — *melting pot*), або аутбрідингу [22] (англ. *outbreeding*), — це концепція, яка виникла в англо-саксонських емігрантських державах. Відома вона також під менш поширеними назвами — «салатниця» (*salad bowl*), «мозаїка» (*mosaic*) (відносно Канади [20]) та «калейдоскоп» [23]. Її суть полягає в тому, що всі нації та раси на новому місці проживання (в емігрантській державі) мають безперешкодно змішуватись у вільному порядку, утворюючи супернацію. Загалом ця теорія має риси як інтернаціоналізму, так і мультикультуралізму, оскільки не вказує на панівну (основну) культуру, але сприяє міксації етносів в одну політичну націю. Особливо актуальною та практично втіленою є ця концепція в Сполучених Штатах Америки, де після скасування сегрега-

ційних законів почався новий етап націобудівництва. У 2000 році майже 7 млн американців вказали власне змішане расово-національне походження, а через рік ця частка зросла на 32 % [16, с. 79]. Цікаво, що потреба в самоідентифікації змусила людей створювати жартівливі, але функціональні етнічні терміни, наприклад Blackanese (чорнояпонець), Koggentinian (корець-аргентинець), Juskimo (єврескімос) тощо [16, с. 83]. Проте поряд із церемоніалом крайньої політкоректності ця концепція стає фактором зростання напруження в американському суспільстві, оскільки сприяє культурній маргіналізації дітей міжрасових шлюбів. На думку філософа Д. Сілічова, у США криза теорії «плавильного котла» відбулася саме в часи боротьби за громадянські права афроамериканців, а самі процеси змішування стосувалися лише білошкірих громадян. Вищезгадана криза, на його думку, призвела до навернення Сполучених Штатів до свого варіанта мультикультуралізму [17, с. 783]. Великі масштаби аутбрідингу наявні також в більшості держав Латинської Америки, де утворилися метисні нації [10, с. 176–177] на основі тубільних американців, іспанських колонізаторів та привезених негрів-рабів. Ранній характер змішування ще до початку Нового часу сприяв монолітності латиноамериканських націй у майбутньому [14, с. 301–347].

Як бачимо, усі три теорії мають привабливі сторони з погляду рівноправності та побудови етнічно плюралістичного суспільства. Мультикультуралізм як продукт західного лібералізму пропагує ідею гармонійного співіснування всіх етнічних спільнот у межах одного суспільства без жорстких норм натуралізації з боку держави. Однак окреслена теорія проявляє слабкі сторони, позаяк опирається на толерантну свідомість більшості громадян, що не працює в умовах посиленої міграції, економічних потрясінь тощо. Наявність у деяких, зокрема неєвропейських, народів інших ментальних та духовно-правових установок може стати (і навіть стає) міцною опозицією до європейської толерантності.

У свою чергу в корінних та натуралізованих європейців виникає недовіра до новоприбулих з тенденцією до проявів ксенофобії. Нині ми спостерігаємо дуже глибоку кризу підходу «мульти-культі» й можливо, що потрібно буде розробляти іншу етнополітичну концепцію в рамках західних цінностей верховенства права та толерантності.

Теорія інтернаціоналізму приваблювала, крім поваги до всіх етносів, ще й гаслом класової рівності. Але це був чи не єдиний теоретичний плюс цього концепту. Надмірна заполітизованість, можливість існування лише в рамках соціалістичної економічно-політичної парадигми та типова асиміляція інших народів під гаслом побудови пролетарської супернації з новою культурою прирекли даний етнополітичний підхід на забуття. Китайський комуністичний релікт інтернаціоналізму у формі сіноцентризму також викликає шалений опір у некитайських, особливо мусульманських народів. Тож теорія інтернаціоналізму не має майбутнього в практичному втіленні та ідейному поступі.

Теорія «плавильного котла», поєднуючи принципи плюралізму та синтезу, дійсно активно втілюється в життя в нових переселенських державах, у тому числі у США. Поєднання непоєднуваного заради гармонії — ось так можна описати позитивну сторону цієї теорії. З іншого боку, на практиці, як свідчить статистика, шлюбна міксація не є такою вже й поширеною серед представників інших рас, релігій та культур. Крім того, нащадки змішаних шлюбів відчують певну проблему у власній ідентифікації, потребі дотримання певних традицій, якщо традиції батьків значно відрізняються від англосаксонських (у США, Австралії тощо). Наукова спільнота США на цьому тлі пропонує відмовитися від використання понять «раса», «національність». Попри теорію і практику консолідації нових переселенських націй, активне міжрасове й міжнаціональне змішування загрожує масовою етнічною маргіналізацією мільйонам людей, які не будуть повноцінними носіями культури своїх предків.

1. Бердников А. В Латвии набирают силу радикалы [Электронный ресурс] / Андрей Бердников. – Режим доступа : <http://www.zagya.lv/2015/08/v-latvii-nabirayut-silu-radikaly-andrej-berdnikov>.
2. Василенко Ю. В. Идеино-ценностные уровни испанского консерватизма / Ю. В. Василенко // Научный ежегодник Института философии и права УрО РАН. – 2008. – Вып. 8. – С. 293–311.
3. Євросоюз зіткнувся з найбільшою міграційною кризою за десятки років [Електронний ресурс] // 5 канал. – Режим доступу : <http://www.5.ua/svit/Yevrosoiuz-zitknuvsia-iz-naibilshoiu-mihratsiinoiu-kryzoiu-za-desiatky-rokiv-91476.html>.
4. Калтахчян С. Т. Ленинизм о сущности нации и пути образования интернациональной общности людей / С. Т. Калтахчян. – Москва, 1969. – 460 с.
5. Кара-Мурза С. Г. Маркс против русской революции [Электронный ресурс] / С. Г. Кара-Мурза. – Москва, 2008. – Глава 12. Теория революции Маркса: узость модели. – Режим доступа : http://www.e-reading.club/chapter.php/145404/13/Kara-Murza_-_Marks_protiv_russkoi_revolyucii.html.
6. Картунов О. В. Вступ до етнополітології : науково-навчальний посібник / О. В. Картунов. – Київ : Крок, 1999. – 300 с.
7. Ким М. П. Советский народ – новая историческая общность / М. П. Ким. – Москва : Политиздат, 1972. – 263 с.
8. «Когда все эти мигранты получают пособия, они начнут строить в европейских кварталах свою новую Сирию» [Электронный ресурс] // 812 online. – Режим доступа : <http://www.online812.ru/2015/09/04/001/>.
9. Кузнецова Т. Ю. Миграционные тенденции в странах Балтийского региона : пространственно-временной аспект / Т. Ю. Кузнецова // Балтийский регион. – 2010. – № 4 (6). – С. 53–60.
10. Курбатова О. Л., Победоносцева Е. Ю. Городские популяции: возможности генетической демографии (миграция, подразделенность, аутобриндинг) / О. Л. Курбатова, Е. Ю. Победоносцева // Вестник ВОГиС. – 2006. – Т. 10. – № 1. – С. 155–188.
11. Ляпина Л. А. Мультикультурализм: анализ теоретических подходов [Электронный ресурс] / Л. А. Ляпина // Sworld. Сб. науч. тр. – 2013. – Т. 15. – № 3. – С. 83–87. – Режим доступа : <http://waw.sworld.com.ua/konfer32/443.pdf>.
12. Осташкин В. Н. Мультикультурализм вчера, сегодня и завтра: социокультурный анализ и прогноз / В. Н. Осташкин // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2013. – № 5. – С. 313–317.
13. Словник української мови : в 11 т. Т. 5. Н–О / редкол. І. Білодід та ін., ред.: В. Винник, Л. Юрчук. – Київ : Наукова думка, 1974.
14. Тиводар М. Етнологія : навчальний посібник / М. Тиводар. – Львів : Світ, 2004. – 624 с.
15. Ульянов Н. И. Скрипты : сборник статей / Н. И. Ульянов. – Michigan : Эрмитаж, 1981. – С. 119–148.
16. Фанденберг Л. Нові обличчя / Л. Фанденберг // National Geographic Україна. – Київ : Sanoma Media Ukraine, 2013. – Жовтень. – № 7. – С. 76–87.
17. Философия : учебник для вузов / под общ. ред. В. В. Миронова. – Москва : Инфра-М, 2005. – 928 с.
18. Энгельс Ф. Демократический панславизм / Ф. Энгельс // Энгельс Ф. Сочинения. – Москва : Издательство политической литературы, 1957. – Т. 6. – 800 с.
19. Юрківський В. М. Регіональна економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни : підручник / В. М. Юрківський. – Київ : Либідь, 2001. – 416 с.
20. Beneath the Facade of China // School of Contemporary Chinese Studies. NG8 1BB. – 2007. – May 30.
21. Coleman D. Ethnic intermarriage // Minority populations: Proc. of the 27th annual symposium of the Galton Institute / eds A. H. Bittles, D. F. Roberts. – London : McMillan, 1992. – P. 208–240.
22. Gleason P. The Melting Pot: Symbol of Fusion or Confusion? / Philip Gleason // American Quarterly. – 1964. – Vol. 16. – N 1. – P. 20–46.
23. Merkel says German multicultural society has failed [Electronic resource] // BBC. – Access mode : <http://www.bbc.com/news/world-europe-11559451>.
24. Neo-Nazi activity on the rise in Europe by Felicity Capon 3/24/15 [Electronic resource] // Newsweek. – Access mode : <http://europe.newsweek.com/neo-nazi-activity-rise-europe-316465>.
25. Nicolas Sarkozy declares multiculturalism had failed [Electronic resource] // The Telegraph. – Access mode : <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/france/8317497/Nicolas-Sarkozy-declares-multiculturalism-had-failed.html>.
26. Schneider A. The Canadian Mosaic vs. The American Melting Pot. Two different concepts dealing with the phenomenon how to integrate new immigrants Essay / Anne Schneider // American Studies – Culture and Applied Geography. – Munich : GRIN Verlag, 2013. – 7 p.
27. Sneath D. The Impact of the Cultural Revolution in China on the Mongolians of Inner Mongolia // Modern Asian Studies. – 1994. – Vol. 28. – N 2. – P. 409–430.
28. Speech by Mrs Nicole FONTAINE President of the European Parliament at the Special Meeting of the European Council in Feira on 19 June 2000 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.europarl.europa.eu/summits/fei-pres_en.htm.

ОСОБЛИВОСТІ ОБРОБКИ ТАНЦЮВАЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРУ (на прикладі сучасних постановок)

Ірина Пісклова

УДК 793.31

У статті проаналізовано особливості сценічної обробки танцювального фольклору сучасними українськими балетмейстерами на матеріалі постановок, представлених на IV Всеукраїнському фестивалі-конкурсі народної хореографії імені Павла Вірського. Окреслено основні тенденції у створенні танцювальних номерів в умовах сучасного ставлення до проблеми національної ідентичності.

Ключові слова: український народний танець, танцювальна автентичність, обробка хореографічного фольклору, українські балетмейстери.

В статье проанализированы особенности сценической обработки танцевального фольклора современными украинскими балетмейстерами на материале постановок, представленных на IV Всеукраинском фестивале-конкурсе народной хореографии имени Павла Вирского. Определены основные тенденции создания танцевальных номеров в условиях современного отношения к проблеме национальной идентичности.

Ключевые слова: украинский народный танец, танцевальная аутентичность, обработка хореографического фольклора, украинские балетмейстеры.

The article analyses the peculiarities of stage treatment of dancing folklore by modern Ukrainian choreographers on the material of choreographic productions submitted at the IVth Pavlo Virskyi All-Ukrainian Folk Choreography Festival-Contest. There is also an outline of main trends in creating dance routines within the framework of modern attitude to the problem of national identity.

Keywords: Ukrainian folk dance, dance authenticity, treatment of choreographic folklore, Ukrainian choreographers.

Український народно-сценічний танець надзвичайно виразно презентує нашу культуру на міжнародній арені. Професійні танцювальні колективи завжди бажані гості в усіх країнах світу. Подібний інтерес до українського танцю зумовлений його багатомістовою історією і традиціями. Фольклорна основа дозволяє йому підтримувати зв'язок з іншими видами народного мистецтва, передавати знання молоді, виражати і зберігати притаманні українцям риси характеру, світогляд, моральні та етичні цінності. Бажання зберегти форми народного танцю спонукає українських балетмейстерів до поглиблення знань з історії, релігії та культури народу. Оскільки, як зазначав у статті «Про збереження і відродження українського танцювального фольклору» А. Богород, «Втрачаючи танцювальний фольклор, українська нація втрачає часточку своєї душі, своєї самобутності, що в свою чергу негативно вплине на культурно-історичний розвиток народу» [1].

Нині фольклорні танцювальні традиції перебувають у складній фазі адаптації до умов прискореного технічного прогресу. Глядацька вибагливість, викликана збільшенням кількості шоу-програм та удосконаленням технологій створення візуальних ефектів, ставить перед балетмейстерами нові завдання. Однак у гонитві за вражаючим видовищем втрачається автентична складова народно-сценічного танцю України. Як наслідок, між танцювальними традиціями минулих поколінь і роботами сучасних хореографів утворюються прогалини, які утруднюють процес збереження української фольклорної спадщини. Подібні тенденції поширюють мистецький несмак замість любові до традиційної культури свого народу, яка була прищеплена досягненнями плеяди видатних балетмейстерів-етнологів.

До питання обробки народного українського танцю зверталися В. Верховинець, В. Авраменко, П. Вірський, А. Гуменюк, Я. Чуперчук, В. Петрик, Д. Ластівка, Н. Уварова та

багато інших видатних хореографів-етнологів. Основні принципи обробки танцювального фольклору окреслив Василь Верховинець у своїй праці «Теорія українського народного танцю» [3]. Він виділяв три основні принципи обробки танцювального фольклору: перший — збереження першооснови фольклорного танцю (мінімальна обробка і традиційний варіант виконання), другий — аранжування народного танцю (сценічна обробка основних виразних засобів фольклорного танцю), третій — створення балетмейстером на ґрунті народного танцю власного варіанта. В. Верховинець вважав за необхідне зберігати фольклорну складову народного танцю. Ця теза стала основою першого принципу обробки фольклору. Його послідовники, А. Гуменюк, П. Вірський, частіше вдавалися до аранжування фольклорного танцю, а також до створення авторського варіанта першоджерела (другий і третій принципи обробки танцювального фольклору). Для останнього важливу роль почав відігравати сюжет.

Інтерес науковців до вивчення особливостей обробки народного українського танцю не згасає і сьогодні. Про це свідчать наукові статті А. Богорода, І. Гутник «До проблеми стилізації народного танцю» [4], а також тези наукової доповіді Л. Козинко «Трансмісія фольклорних танцювальних традицій у діяльності професійних колективів народно-сценічного танцю України» [7]. У цих роботах досить детально проаналізовано особливості обробки народного танцю за принципами, сформульованими В. Верховинцем. Однак питання визначення специфіки створення народно-сценічних танцювальних постановок на фольклорній основі потребує подальшого розгляду в контексті його сучасного стану і розвитку. На актуальність дослідження також вказують проблеми вивчення репертуарної політики танцювальних колективів України.

Сучасний стан розвитку суспільства вимагає від молодих балетмейстерів не тільки розв'язання загальних питань збереження традиційної танцювальної спадщини, але й по-

шуку нових способів обробки традиційної танцювальної культури та популяризації її серед молоді. Оскільки неконкурентоспроможність народного танцю в умовах глобалізації може призвести до його занепаду і втрати значного пласта традиційної української культури.

Завдяки проведенню семінарів, відкритих уроків, звітів, фестивалів і конкурсів народної хореографії, техніка українського народно-сценічного танцю досягла досить високого рівня. Здебільшого, у роботах сучасних хореографів народно-сценічного танцю зберігається фольклорна складова, на основі якої створюються авторські номери. Найчастіше «відлунням» танцювального фольклору в постановках балетмейстерів виступає лексика українського танцю (набір рухів, притаманних для певного регіону). Однак і вони зазнають значних змін під впливом класичного танцю, розвитку майстерності та прагненням хореографів приголомшити глядачів. Говорячи про танцювальні малюнки, відзначимо їхню віддаленість від фольклорного матеріалу, особливо це простежується на теренах Східної України. Така тенденція виправдовується ускладненням умов вивчення особливостей народного танцю на Слобожанщині та відсутністю зафіксованих зразків танцювального фольклору в етнографічній літературі.

У наш час у роботах хореографів народно-сценічного танцю переважають номери, створені за третім принципом обробки фольклору. При цьому позитивною ознакою розвитку народно-сценічного танцювального мистецтва є збільшення кількості танців, побудованих за другим принципом обробки фольклору.

Для зручності подальшого аналізу особливостей обробки народного танцю, проведеного на матеріалі номерів, показаних на IV Всеукраїнському фестивалі-конкурсі імені Павла Вірського, було створено умовну класифікацію народно-сценічних танців. Вона базується на визначенні форми та виду танцювального твору. Було виділено п'ять основних груп: сюжетні та образні танці (створені за третім принципом обробки фольклору); по-

бутові танці (другий принцип); хореографічні композиції та сюїти; фольклорні танці (другий принцип) і стилізовані народні танці (третій принцип).

До першої, найчисленнішої, групи можна віднести народно-сценічні танці, які створювалися балетмейстерами на основі національного фольклору (з використанням лексики народного танцю, але без поглибленого освітлення обрядів або звичаїв). Зазвичай, подібні постановки мають певний сюжет або образ, який відповідає національним традиціям. У них частково можуть бути представлені характерні елементи побуту, висвітлена господарська діяльність, розкриті родинні відносини. Безперечно, народно-сценічні танці цієї групи найпопулярніші, адже їхня сюжетність зацікавлює глядачів і заохочує їх до знайомства з фольклором народу. У них зберігаються автентичні танцювальні традиції, поширюються знання про українську танцювальну народну творчість, зокрема серед молоді. Створення постановок на основі фольклорного матеріалу вимагає від хореографів постійного дослідження традиційної культури народу, аналізу сучасних тенденцій у галузях етнохореології, етнології та мистецтвознавства. Професійне переосмислення фольклору повинне спиратися на досвід попередніх поколінь, результати фольклорних та етнографічних експедицій для уникнення некоректних суб'єктивних тлумачень.

Сьогодні в народно-сценічному мистецтві представлено багато зразків сюжетних і образних танців, створених на основі фольклору певного регіону України. Серед них зустрічаються танцювальні твори, побудовані на фольклорному матеріалі Слобожанщини. Звичайно, їхня кількість значно менша, порівняно з народно-сценічними танцями західних і центральних областей України, що зумовлено відсутністю фундаментальних досліджень танцювального фольклору регіону, втратою зразків народних танців, зростанням впливу сучасних субкультур на популярність народно-сценічного танцю серед молоді.

Яскравим прикладом перенесення фольклору Слобожанщини на сцену є хореографічна композиція «Харківські забавлянки» зразкового ансамблю народного танцю «Джерельце» (художні керівники – І. Коцавець і М. Коцавець), у якій представлено традиційний побут слобожан, елементи сімейної обрядовості, взаємовідносини між поколіннями. Безперечним досягненням хореографів є використання обробленого музичного фольклору, що дозволяє підкреслити автентичність народно-сценічного танцю.

До цієї групи можна також віднести народно-сценічні танці, які ґрунтуються на фольклорних дитячих іграх. У танцювальному номері вона є основою сюжету та підсилює його колоритність. Діти та молодь легше сприймають подібні танці, адже гра відповідає рівню розвитку їхньої уяви, а також є найзручнішою формою світосприйняття для дитини. Так, на основі декількох народних ігор, що побутували на Слобожанщині, побудовано слобожанську польку «По грибочки». На жаль, у цьому танці майже не розроблено хореографічний текст, який би спирався на особливості лексики народного танцю вказаного регіону. Танцювальні комбінації створені на основі поширених рухів, притаманних Центральному регіону України, але цей недолік виправдовується відсутністю зафіксованих описів рухів і манери виконання народних танців слобожан.

До другої групи належать оброблені хореографами українські побутові танці. Постановки цієї групи не мають чіткої сюжетної лінії, але зберігають танцювальні рухи, малюнки, особливості композиційної будови народних танців, які побутували ще за давніх часів. До таких танців відносяться: гопакі, козачки, польки, коломийки, гуцулки, аркани тощо. Серед побутових танців, що були представлені на конкурсі, переважали народні танці Західної України. Ця специфіка зумовлена рівнем розвитку танцювального фольклору та його збереженістю.

Народні танці західних областей були досить ретельно зібрані та зафіксовані в науко-

вій літературі ще за часів Я. Чуперчука, тому їхнє дослідження не потребує надмірних зусиль. Крім того, композиційні особливості цих танців зберігаються та передаються від покоління до покоління. Завдяки такому підходу підтримується автентична форма народного танцю, зберігаються рухи, малюнки, деталі одягу, музичний супровід. Важливим фактором у розповсюдженні народного танцю в Західній Україні є рівень промислового розвитку регіону та значна наближеність населення до сільського господарювання, що дозволяє підтримувати прадавні традиції. При цьому побутові танці і досі виконують на весіллях та інших родинних святах, що сприяє їхній збереженості [6]. Так, найпопулярнішими серед сучасних хореавторів є гуцулки та коломийки, які можна поділити на сюжетні, образні або ті, які відображають танцювальний фольклор певної етнографічної групи, як наприклад, «Лемківська коломийка» з репертуару ансамблю народного танцю «Джерельця Карпат» обласного Будинку культури профспілок м. Ужгорода (художній керівник – В. Сачко). Також, на фестивалі-конкурсі були представлені побутові танці «Дубо-танець», «Голубка», «Аркан», які входять у золотий фонд побутових танців України.

Форми побутових танців Центрального регіону також були зафіксовані дослідниками-фольклористами, але їхня композиційна будова мала спонтанніший характер і спиралася на імпровізаційність виконавців, тому збереження чітких малюнків і перебудов ускладнювалося. Постійне зростання глядацької вибагливості призводило до удосконалення танцювальних рухів, що в деяких випадках знищувало їхні автентичні корені. Гопаки і козацькі у виконанні сучасних танцювальних колективів захоплюють видовищністю, колоритом, завзятістю, але їхня спорідненість з автентичними зразками поступово втрачається. Незважаючи на це, у побутових танцях Центрального регіону України зберігаються провідні риси характеру українського народу: мужність, сміливість, рішучість, гумор і лі-

ризм. Віртуозні гопаки були представлені багатьма танцювальними колективами України, такими як академічний ансамбль української музики, пісні і танцю «Чайка» Одеської обласної філармонії (художній керівник і головний балетмейстер – Ю. Саакянц), народний ансамбль танцю «Горицвіт» Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (художній керівник і головний балетмейстер – З. Колобич), ансамбль пісні і танцю «Червона калина» Інституту мистецтв кафедри хореографії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (художній керівник – І. Гутник). Відсутність побутових танців Слобожанщини в репертуарі творчих колективів України свідчить про значну втрату зв'язків між традиційною культурою декількох поколінь. Історичні та соціальні фактори, які багато років ускладнювали дослідження танцювального фольклору слобожан, вплинули на можливість його популяризації серед молоді. Реалізація завдання зберегти слобожанську танцювальну традицію також утруднюється складною політичною ситуацією у східних областях України.

До третьої групи народно-сценічних танців можна віднести сюїти та хореографічні композиції, у яких представлено народно-сценічний танець декількох областей України або етнографічних груп певного регіону. В умовах складної політичної ситуації, у цих танцях розкривається активна громадська позиція авторів, адже їхньою головною метою є поширення принципів єдності українського народу і толерантності. Останній тур IV Всеукраїнського фестивалю-конкурсу імені Павла Вірського продемонстрував актуальність цього питання серед сучасних хореографів і керівників танцювальних колективів. Звичайно, найяскравішим прикладом поєднання танцювального мистецтва всіх регіонів України є хореографічна композиція «Ми з України», створена П. Вірським, яка і досі виконується багатьма колективами. Подібні хореографічні постановки зустрічаються і серед доробків сучасних балетмейстерів. Тема об'єднання танцювальної традиції та духовної

культури різних регіонів України була втілена в роботі «Калинова Україна» ансамблю народного танцю «Київ» кафедри народної хореографії Київського національного університету культури і мистецтв (художній керівник і головний балетмейстер — І. Гутник).

Хореографічні композиції, у яких представлено поєднання танцювального фольклору різних етнографічних груп, — численніші, але досить локальні. Такі танцювальні номери базуються на адаптації народного танцю етнографічних груп Західного регіону України та є надзвичайно поширеними серед сучасних хореографів. Вони спираються на поняття єдності та співдружності народу, зберігаючи одночасно особливості фольклорного танцю, костюма та композиції декількох етнографічних груп. Серед найбільш яскравих хореографічних постановок Західного регіону слід відзначити такі роботи: «Гуляння на весіллі» з репертуару народного ансамблю танцю «Горицвіт» Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (художній керівник і головний балетмейстер — З. Колобич), «Свято в Карпатах» заслуженого ансамблю танцю України «Юність Закарпаття» (художній керівник — Л. Петрецька), «Барви Карпат» народного ансамблю танцю «Мереживо» (художній керівник — О. Квецько). Поширеність подібних хореографічних композицій у репертуарі творчих колективів західних областей України пояснюється розробленістю фольклорного танцю бойків, лемків, гуцулів, покутян в етнографічній літературі, що дозволяє сучасним балетмейстерам використовувати ці відомості під час роботи над великими танцювальними номерами. Створення хореографічних композицій на основі фольклорного танцю Слобожанщини, а тим паче різних етнографічних або соціальних груп, які формували населення регіону, — неможливе, бо не було проведено детальну розробку танцювальної лексики, музики і костюма регіону.

Неабияке значення для популяризації та розвитку українського народного танцю має четверта група номерів, до якої належать

фольклорні танці різних регіонів України, що були зафіксовані під час різноманітних етнографічних і фольклорних експедицій. Звичайно, їхній хореографічний текст, музичний матеріал і малюнки зазнають видозмін, але незначних, щоб танець не втрачав своєї автентичності. Безперечно, переважали в цій групі фольклорні танці західних областей, але на зазначеному фестивалі-конкурсі були представлені також народні танці Полтавщини та Слобожанщини. Цей зліт творчої активності хореографів-етнологів свідчить про зростання інтересу до автентичної спадщини свого регіону, про пошуки регіональної ідентичності серед слобожан та полтавців, про небайдужість до збереження традиційного фольклору. Незважаючи на складні умови пошуку зразків фольклорних танців та їхню запізнілу сценічну адаптацію, хореографи намагаються віднайти згадки про характер та особливості виконання слобожанських народних танців. Ця тенденція говорить про бажання митців Полтавщини і Слобожанщини зробити свій внесок у розвиток народно-сценічного танцю України. Поява на сцені фольклорних танців «Черевички з рогами» у виконанні вокально-хореографічного ансамблю «Полтава» Полтавської обласної філармонії (балетмейстер — В. Перепелкін), хореографічної композиції «Глухівські перетупи» народного ансамблю народного танцю «Молодість» Сумського вищого училища мистецтв і культури ім. Д. С. Бортнянського (художній керівник — В. Євтушенко) дозволила засвідчити розвиток дослідницьких традицій Східної України та ознайомити хореографічну спільноту зі зразками фольклорних танців Полтавщини та Слобожанщини.

До п'ятої групи належать сучасні танці, створені на основі танцювального фольклору. На IV Всеукраїнському фестивалі-конкурсі імені Павла Вірського ця номінація була представлена вперше, що свідчить про націленість вказаного культурного заходу на захоплення молоді до вивчення традиційного фольклору українців і національних меншин, які мешкають на території України. Хорео-

графічні доробки балетмейстерів у напрямку стилізації народного танцю, говорять про небайдужість до мистецького надбання минулих років і творчий підхід до переосмислення зразків народної хореографії. За вимогами сьогодення, стилізація є одним з найпоширеніших способів розповсюдження народного танцювального мистецтва. За результатами проведеного Всеукраїнського фестивалю-конкурсу можна дійти висновків про збільшений інтерес до стилізації народного танцю серед хореографів східних, центральних та південних областей України, порівняно з митцями Західного регіону. Ця особливість пояснюється прискореними темпами поширення глобалізації (у цьому випадку культурної уніфікації) та міжкультурної інтеграції, які в першу чергу охоплюють мегаполіси. Популярність сучасного танцю і проникнення західноєвропейської та американської культур вимагають від хореографів швидкого розв'язання питань адаптації народного танцю до нових умов. Саме ці тенденції виправдовують збільшення кількості стилізованих народних танців. Серед найвдаліших прикладів стилізацій народного танцю, які було відмічено членами журі, слід виділити хореографічну композицію «Лісова пісня» ансамблю сучасного танцю «Естет» Харківської державної академії культури (художній керівник — Є. Яніна-Ледовська), «Мамина планета» ансамблю сучасного танцю «Ексклюзив данс» Херсонського училища культури (художній керівник — Л. Макогон), «Зозуля» народного ансамблю естрадного танцю «Каприз» Миколаївського міського палацу культури «Молодіжний», сучасний український танець «Я жити хочу, я люблю» зразкового ансамблю естрадно-спортивного танцю «Візаві» Солоницівського дитячого клубу «Орлятко» Дергачівського району Харківської області (художній керівник і головний балетмейстер — О. Летуча). На жаль, рівень обробки народного танцю засобами сучасної хореографії досить низький. Більшість танцювальних номерів представляють собою

виконання сучасних рухів під псевдонародну мелодію. При цьому лексика українського народного танцю повністю замінюється, а костюми виконавців створюються за принципом мінімалізму і далекі від фольклорних зразків.

Аналіз особливостей обробки танцювального фольклору України свідчить про його неоднорідність у різних регіонах. Зокрема, рівень розвитку фольклорного танцю в західних і центральних областях набагато вищий, порівняно зі Східною Україною. Звичайно тут переважають народно-сценічні танці створені на основі другого принципу обробки танцювального фольклору. Зберігаються характерні рухи, більшість малюнків традиційних танців, музичний стрій і костюми. Також доволі поширені хореографічні композиції, що свідчать про єдність етнографічних груп Західного регіону та багатобарвність їхньої традиційної культури. Рівень обізнаності хореографів зумовлюється значними досягненнями у фольклористиці та етнохореології балетмейстерів минулого, які вчасно зібрали та зафіксували фольклорні танці.

Складність створення на Слобожанщині народно-сценічних танців, наближених до архаїчної форми, пояснюється руйнівними історичними та соціальними процесами. Тому, у східних областях України переважають народно-сценічні танці з чітким сюжетом або образом, створені за третім принципом обробки традиційного танцювального фольклору. На жаль, сюжетність і глибока розробка драматургії танцювальних номерів не заміщують відсутності автентичної складової. Лексика народно-сценічних танців спирається на загальноживані рухи, які виконуються за принципами класичного танцю.

Поширення серед танцювальних колективів східних областей України, порівняно із західними областями, стилізованих народно-сценічних танців зумовлюється прискоренням темпів розвитку сучасного танцювального мистецтва та відірваністю населення від автентичних зразків.

1. *Богород А.* Про збереження і відродження українського танцювального фольклору [Електронний ресурс] / А. Богород // Народознавство. – 1994. – № 15. – Режим доступу : <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=537>.

2. *Вернигор Ю. В., Досенко Є. І.* Павло Вірський (творчий і життєвий шлях) / Ю. В. Вернигор, Є. І. Досенко. – Київ : Нова книга, 2012. – 320 с.

3. *Верховинець В. М.* Теорія українського народного танцю / В. М. Верховинець ; вступ. ст. і заг. ред. Я. В. Верховинця. – 5-ге вид., допов. – Київ : Муз. Україна, 1990. – 150 с.

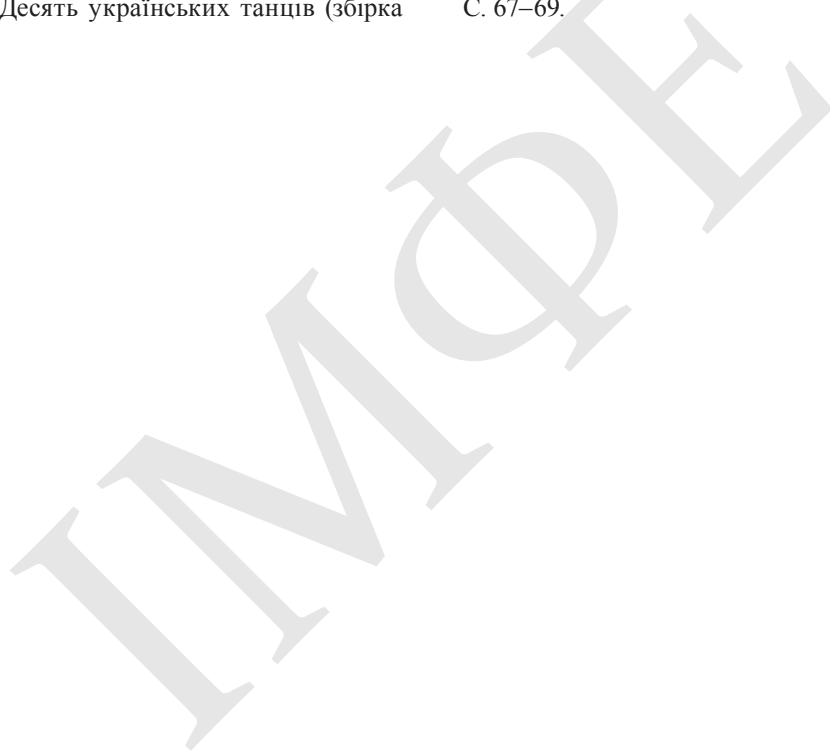
4. *Гутник І. М.* До проблеми стилізації народного танцю [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/obraz/33/2050-do-problemi-stilizaci%D1%97-narodnogo-tancyu.html>.

5. *Досенко Є. І., Колесниченко Ю. В.* Українське намисто. Десять українських танців (збірка

хореографічних творів із музичним додатком) / Є. І. Досенко, Ю. В. Колесниченко. – Київ : Нова книга, 2014. – 272 с.

6. *Курінна М.* З історії танцювальної культури Гуцульщини: друга половина ХХ – початок ХХІ століття / М. Курінна // Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 1. – С. 117–122.

7. *Козинко Л. Л.* Трансмсія фольклорних танцювальних традицій у діяльності професійних колективів народно-сценічного танцю України / Л. Л. Козинко // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : зб. наук. праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік, 9–10 лютого 2013 року / уклад. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 67–69.

СПОГАДИ ПРО ЛЮБОВ СУХУ

Даниїла Прокопів

УДК 39(477)(092)

Нам відомо багато знаменитих постатей, їхні заслуги. Про них написано книги, їх оспівано в піснях. Утім, серед нас були і є такі люди, про яких ми не знаємо, а вони також варті уваги. Постараюся розповісти про мало-відому постать, з котрою мене звело життя. Це — пані Люба Суха, український етнограф, музейний працівник.

Батьки пані Люби — Ольга й Михайло Сухі (родом з Белза) — були вчителями. Батько був директором школи в с. Любеля, де вона народилася і минуло її дитинство зі старшим братом Юрієм. Батьки докладали всіх зусиль, аби дати добру освіту й гарно виховати дітей. Любу віддали на навчання в монастир сестер Чину святого Василя Великого.

Зі спогадів дитинства пані Люби: її дідусь прожив понад 90 років. Коли він мав 90, дівчинка спитала його, як він то прожив так багато років, на що той відповів: «Ось бачиш цей коридор в школі? Це так, якби по ньому перейшовся — так швидко злетів час...».

Люба бавилася із сільськими дітьми, заходила до сусідської дівчинки «на квашену капусту», що їй там дуже смакувала, хоча вдома було все, бо жили в достатку.

Пані Люба любила дітей. Коли поверталася з роботи, купувала цукерки, а потім на вул. Харківській, де мешкала, роздавала їх дітям. Тому вони чекали на неї щодня. Доповнювала свою бібліотеку дитячою літературою (де не було книжок про Леніна, комсомол, піонерів) і принагідно роздавала ці книжечки. І мені давала для моїх племінників.

До молоді в неї була особлива любов. У її помешканні часто збиралися хлопці й дівчата, яких приходило щоразу більше. Обговорювали культурні новини, організовували літературні вечори, ворожили на Андрія, зустрічали Новий рік за старим стилем, обмінювалися думками. Тут говорили про Україну, тут закладався міцний патріотичний фундамент у

молодих серцях, український дух і запал передавався молодому поколінню. Живучи в радянський час, пані Люба зуміла своєрідно відмежуватися від нього.

Відвідували пані Любу й молоді подружжя — Оля і Нестор Когути з доньками Софією та Любою, Галя й Богдан Глистюки із синами Ярком і Юрком та ін. Приходив до неї молодий літератор і критик Ярослав Мельник із с. Сміла на Рівненщині. Він навчався на останньому курсі Львівського університету.

На виставці «Гавареччина», яку організувало «Товариство Лева» в етнографічному музеї, пані Люба познайомилася з Мирославом Решетиллом та іншими членами цього Товариства. Вони заприятелювали. Приходили до неї за матеріалами, консультаціями з етнографії, позичали літературу. Деякі книжки вона їм подарувала. Одна з них — «Гагілки», упорядкована доктором Барияком, ще дорадянського видання.

Любов Михайлівна знала багатьох відомих людей.

Навчаючись у монастирі, вона мала нагоду зустрітися з митрополитом Андреем Шептицьким. Якось на обід учням видали дуже маленькі шматочки хліба з розрахунку на одну дитину. Вона тоді без дозволу взяла ще шматочок, і хтось залишився без хліба. І розказала це при сповіді митрополитові Андрею. Після цього хліба в монастирі було вдосталь.

Згодом пані Люба закінчила гімназію у Львові, у неї збереглася гімназійна фотографія з митрополитом. Вона також згадувала, як митрополит був присутній на її екзамені у львівському університеті. Пані Люба відповідала і щось забула, а митрополит погладив свою бороду і про себе сказав: «Перемогли!» — і пані Люба відразу все згадала.

Навчалася пані Люба якийсь час у Львівському музичному інституті по класу фортепіано. Під час навчання одного разу студен-

ти готували твір С. Людкевича. Вона була за фортепіано, інші студенти обступили її. Щось не виходило. Студенти були так зосереджені на роботі, що не почули, як відчинилися двері і в кімнату ввійшов сам Станіслав Пилипович. Поза спиною пані Люби вдарив по клавішах: «Ось так! Ось так!» — і вийшов.

Кандидатську дисертацію з етнографії пані Люба захищала в Києві¹. На захисті був присутній Максим Рильський. Коли прочитав її прізвище, пожартував. Здвигнув плечима і зі здивуванням сказав: «Я знаю, що є любов непогрішима, палка і т. д. Але про суху любов вперше чу!»

У Києві Любов Суха зустрічалася також із Тарасом Франком. Була знайома з Анатолем Кос-Анатольським. У її студентські роки він грав на вечорах, балах.

Пані Люба була знайома з письменницею Іриною Вільде, котра приходила до її мами. В університеті вчилася з Богданом-Ігорем Антоничем. Згадувала про Іларіона Свенціцького, Соломію Крушельницьку, Івана Труша. Збиралася написати спогади про видатних і цікавих людей, яких знала, але не встигла.

Мама Любові Михайлівни товаришувала з Ольгою Дучимінською — письменницею і поетесою. Коли пані Дучимінську арештували, приписавши їй причетність до вбивства Я. Галана, вона посилала їй до тюрми продукти. Після смерті матері пані Люба підтримувала зв'язки з пані Дучимінською, вони листувалися. Час від часу вона їздила в Івано-Франківськ провідати стареньку письменницю. Пані Люба називала її матусею, а пані Дучимінська пані Любу — донею. На свій 100-літній ювілей пані Дучимінська написала вірш і переслала для пані Люби разом зі своєю фотографією. Пані Люба писала короткі оповідання. В одному з них змальовано образ пані Дучимінської, коли та приїжджала до Івана Франка. Здається, це оповідання називалося «Розбитий горщик».

В Етнографічному музеї Любов Суха працювала з 1939 року (на роботу її прийняв Фі-

ларет Колесса). У Музеї вона працювала із цікавими людьми. Так, з Катериною Матейко разом навчалися в університеті, згодом разом працювали в Музеї, разом їздили в експедиції в різні райони Рівненської, Волинської областей. Працювала також з відомою художницею Оленою Кульчицькою.

Першою етнографічною працею науковця була розвідка «Побут дітей села Любелі». Працюючи в Музеї, почала упорядковувати й досліджувати фонди металевих виробів, захопилася цим видом народного мистецтвом, у результаті чого постала її дисертація.

Розповідала мені пані Люба, що мучить її сумління, бо в одній своїй праці написала неправду. Ішлося про такий випадок. За Австрії в одного селянина хотіли забрати єдиного сина до війська. Як він не просився — нічого не допомагало. Йому порадили поїхати до цісаря. Він і поїхав. Слуга доповів цісарю, що до нього приїхали. Цісар одягнув фрак, прийняв селянина і написав йому звільняючого листа. Але такого не хотіла пропустити цензура і пані Люба змінила історію так: як не просився дядько до цісаря, його не впустили.

Окрім наукових праць, Любов Михайлівна писала також художні твори, скажімо, історичну повість «Біля броду стояв град», оповідання для дітей «Про що шумить сосновий бір» (про с. Любелю). Підписувалася псевдонімом Ганна Любельська. Мала свій книжковий екслібрис, який для неї виготовила художниця Любов Процик. Написала історію Белза, план експозицій для Белзького музею, хотіла відкрити в цьому місті краєзнавчий музей. Для цього зконтактувалася з одним учителем з Белза, який погодився допомогти. Збирала експонати в белзчан, що мешкали у Львові, приносила їх додому, а потім відвозила вчителю в Белз.

Вийшовши на пенсію, почала займатися улюбленими справами. Писала про гаївки, про святкування Івана Купала, виступала по радіо. Особливо багато часу й уваги приділяла філателії. Колекціонувала марки, конверти, організувала виставки. Довго опрацьовува-

ла матеріали. В основному робила це вночі, а вдень спала.

Пані Люба Суха підготувала філателістичні виставки «Літопис Львова», «Видатні жінки». Збирала матеріали для виставки «Ой Дніпре, Дніпре», але не встигла її скінчити. Зі сценарієм «Літопис Львова» виступала по телебаченню. Виставку «Літопис Львова» виставляли і в інших містах. Гарні слова відвідувачі залишали в книзі відгуків. Пані Люба належала до товариства філателістів, щопонеділка ввечері ходила на зібрання. Обмінювалася марками, збирала відповідну інформацію. Разом ми ходили на філателістичні виставки. Я допомагала їй в оформленні виставкових листків. Проводили спецпогашення конвертів. За виставки пані Люба отримувала подяки, нагороди. Ваза з надписом «Сухой Л. Н. за колекцію "Летопись Львова". Львовское отделение ВОФ» зберігається в мене, разом з колекцією. Після смерті пані Люби з товариства філателістів брали в мене колекцію «Літопис Львова» на філателістичну виставку. Хотіли її викупити в мене, але я не дала згоди.

Пані Люба часто відвідувала могили померлих. Заздалегідь закупувала букети різнокольорових безсмертників (якщо це було в холодну пору), на квітну неділю — базьку, улітку — ромашки, волошки. На Личаківському цвинтарі захоронений батько пан Михайло Сухий, товариші батьків. Мама пані Люби Ольга Суха похована на Кривчицях на цвинтарі по вул. Глинянський тракт. На Янівському цвинтарі похований племінник пані Люби Тарас Сухий. Про всіх розповідала, усім відлила квітку чи базьку. Вона в такий спосіб привчила й мене частіше відвідувати могили померлих.

Пані Люба була для мене взірцем у поведінці. Під її впливом розвивався мій світогляд. Вона була інтелігентною, толерантною,

ввічливою, обов'язковою, наполегливою в праці, дисциплінованою. До всіх ставилася з пошаною, повагою — до малих і дорослих, до простих і освічених. Для всіх знаходила теплі слова, з усіма вміла вести розмову.

Пані Люба добре знала польську, німецьку, латинську, чеську, білоруську мови. Отримувала запрошення на художні виставки в різні міста України, а також у Болгарію, Чехословаччину. Передплачувала газети й журнали «Вільна Україна», «Ленінська молодь», «Друг читача», «Філателія», «Жовтень», «Пам'ятки України», «Література і мистецтво», «Піянер Беларуси» (білоруською), «Филателия ЧССР». Багато періодики докуповувала в кіосках.

Не пам'ятаю, як зайшла розмова з пані Любою про релігію. Але запам'ятала її слова: «Хто ходить до церкви, хто — до костелу, а хто молиться вдома». Коли вибирали папу Римського Івана Павла II, пані Люба була «прикута» до радіоприймача, купувала газету «Трубина Люди», щоб мати якнайбільше інформації. Купувала марки й конверти з фотографією Івана Павла II. Згадувала греко-католицьких священників, яких знала до війни, які приїжджали до її батьків. Батьки пані Люби також їздили на парохію до отців.

Будучи у відповідному віці, пані Люба зробила заповіт по розподілу майна. Після її смерті, згідно із заповітом, усі її праці було передано в історичний архів Львова, дитячу літературу передано в сиротинець.

З останніх місяців життя пані Люби я вела щоденник. Вона померла 1988 року, коли відзначали 1000-ліття хрещення Русі. Не дожила до незалежності України лишень два роки.

Пані Люба була представницею української галицької інтелігенції з її традиціями, світоглядом, який завжди, за будь-яких обставин, залишався українським, глибоко патріотичним.

¹ У 1954 році Любов Суха захистила кандидатську дисертацію «Художні металеві вироби українців Східних Карпат (Станіславська, Черні-

вецька, Дрогобицька, Закарпатська обл.: історико-етнографічне дослідження)». — *Ред.*

Цим матеріалом продовжуємо опублікування окремих робіт з матеріальної культури, напрацьованих наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років співробітниками Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії (м. Київ) та Етнографічного музею Академії наук (м. Львів) у рамках підготовки «Етнографічного атласу матеріальної культури Української РСР». Через низку суб'єктивних обставин і тогочасних суспільно-політичних реалій ці тексти за тих часів не були опубліковані, а окремі з них були передані на зберігання до Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — АНФРФ ІМФЕ).

Редколегія журналу «Народна творчість та етнологія» не втручається в авторський виклад текстів та у вживану на той час ідеологічно зафарбовану термінологію, оскільки має намір подавати ці тексти як пам'ятки етнографічних студій середини ХХ ст.

МИСЛИВСТВО *

Любов Суха

УДК 39.001.891.3:639.1

Мисливство було одним з занять населення, що проживало на території сучасної України вже в давньому кам'яному віці (палеоліті).

Нечисленне населення того часу — говорять перші сторінки історії України — жило невеликими групами. Судячи по археологічним матеріалам полювано на мамута, сибірського носорога, печерного ведмедя та інших тварин. Полювання на мамутів і носорогів провадилось колективною облавою; цих велитенських тварин заганяли в такі місця, де їх легше було вбити (круті урвища, топкі низини). При полюванні на дрібніших тварин застосовувались дерев'яні дубини — палиці (т. І. ч.), списи з кремінними наконечниками (т. І. ч.), і боласи (т. І. ч.) — довгі ремені з кам'яними кулями на кінцях для спутування ніг тваринам, коли вони тікали. Мисливською здобиччю користувалися всі.

На пізніх етапах давнього кам'яного віку (40—13 тисяч тому) значно розширилось полювання на тварин. Крім мамута і сибірського носорога, полювано на дикого коня, бізона, оленя, лисицю, росомаху, вовка, з птахів — польярну сову і білу куріпку. Тварини давали лю-

дині м'ясо на харчування, шкури і хутро — одяг і покриття житла, кістки — знаряддя.

В новому кам'яному віці (неоліті) (13 до 3—2 тисяч років тому) населення полювало на оленя, лося, дикого коня, кабана, вовка, ведмедя, лисицю, ховраха.

Для більш успішного полювання починають користуватися пастками і сильцями. В цей же час були винайдені лук і стріли. «Лук, тетива і стріла — пише Ф. Енгельс — становлять уже дуже складну зброю, винайдення якої має за передумову довго нагромаджуваний досвід та відгострені розумові сили, отже, і одночасну обізнаність з численними іншими винаходами. Для епохи дикунства лук і стріла були тим самим, чим став залізний меч для варварства і вогнепальна зброя для цивілізації».

В неоліті появляється перша свійська тварина — собака, яку використовують як помічника на полюванні. Мисливство, одначе, не мало вже такого великого значення в господарстві племен цього часу, що займалися в основному землеробством і скотарством.

До моменту переходу людського суспільства в добу цивілізації, знаряддя і мисливські

* Рукопис зберігається в АНФРФ ІМФЕ (ф. 14-2, од. зб. 246).

способи все ще примітивні і нечисленні. Кременні наконечники списів замінено бронзовими і залізними, бронзові ножі, кинджали, топори, сіті і пастки, — в основному все, що одержала цивілізація від попередніх поколінь мисливців. Ці мисливські знаряддя і засоби є основними і впродовж довгих віків цивілізації.

Починаючи з IV ст. до нашої ери через територію сучасної України стали проходити різні кочові скотарські племена. У V–VI ст. ст. для спільної боротьби проти зовнішніх ворогів, утворився великий союз східних слов'янських племен — антів, що займали всю територію від Дона до Дністра. В господарстві антів скотарство мало найважливіше після землеробства значення. Мисливство відіграло значну роль лише у тих племен, які проживали в лісових місцевостях.

З кінця VIII і поч. IX ст. почало зароджуватися державне об'єднання у східних слов'ян, що відомі вже тоді під назвою «Русь». Господарська діяльність східних слов'ян така як і у V–VI віках.

При розкопках на городищах VIII–X ст. ст. звичайною нахідкою являються кости диких тварин: оленя, лося, косулі, ведмедя, зайця, бобра, видри. Це свідчить, що в житті населення тих часів мисливство відіграло ще доволі значну роль.

Роль мисливства в IX–XIII ст. ст. як джерело м'ясної поживи підупала, але набрала великого економічного значення, перейшовши в мисливство хутровинне. Торгівля з Полуднем і Сходом потребувала великої кількості хутровини, що була основним товаром вивозу з Русі.

У другій половині XII ст. Київ перестав бути політичним центром. Київська держава розпалася на феодальні князівства. З них найбільш сильними і економічно розвинутими стали Галицьке і Волинське князівства. Для економічного піднесення Галицької землі серед інших сприятливих факторів, як: соляні поклади, судноплавні ріки, родючий ґрунт, велике значення мала і фауна. Головним предметом вивозу з Галицької землі були хутровина, мед, віск та ін.

В XI і XII ст. ст. в давній Русі право вільного користування мисливськими угіддями прислужувало усім. Однак, по причині росту торгівлі й обміну, князі починають обмежувати право вільного полювання і захоплюють для себе кращі земельні угіддя, багаті звіриною і птицею. Угіддя ці були джерелом одержання цінних хутер, м'ясних ресурсів і місцями спортивного полювання князів.

Заправою до лицарського життя були лови. Що галицькі князі залюбки полювали на турів і других диких тварин, potwierджують і археологічні розкопки (Галич, Пліснисько) і літописні вістки. Галицько-Волинський літопис під 1145 роком згадує Галицького князя Володимирка, що виїздив на лови до Тисьмениці (зараз м. Тисьмениця, Станісл. обл.), недалеко Галича. Враз з ним виїздив його син Ярослав. На ловах молодий княжич мусів виявити свою силу й відвагу, нераз зустрічався з туром, ведмедем, диким конем і сам мусів звіра вбити. Даліше Галицько-Волинський літопис під роком 1165 згадує про грецького царевича, що прибув до Ярослава, до Галича. В його честь Ярослав уладив лови і передав йому мисливські угіддя для розваги.

«Мисливство — каже Ф. Енгельс, — що було раніше необхідністю, стало тепер розкішшю».

Мисливськими знаряддями того часу були лук, стріли, рогатина, різновидні сіті, тенета і другі самоловки. Про те, що мисливство було одним з видів княжої розваги, та про мисливське знаряддя згадується вже в Поученні Володимира Мономаха, в Рускій Правді і других джерелах.

Для полювання князі держали спеціальних ловців, сокольничих, собачих, тетереvятників, зайчих, гоголиних, лебединих і т. п.

Монастирі в той час теж володіли мисливськими угіддями, експлуатація яких давала великі прибутки.

Могутність Галицько-Волинського князівства, об'єданого в 1199 р. Романом Мстиславичом, в першій пол. XIV ст. підупала внаслідок татарського іґа. Населення платило завойовникам данину хутром і сріблом.

Після об'єднання Литви і Польщі в одну державу 1569 р. під владу Польщі попала територія західно-українських земель, крім території Закарпатської і Чернівецької областей. Жорстоко пригноблюючи народ, польська шляхта нищила і природні багатства країни, в першу чергу ліси з їх звіринним світом.

Щойно революція 1848 р. поклала в західно-українських землях кінець пануванню феодално-кріпосницької системи. У країні запанував капіталістичний лад. В 1918 р. на зміну гнітові Австрії прийшов гніт панської Польщі, румунських бояр (Чернівецька обл.), чеських поміщиків (Закарпатська обл.).

Промислові ресурси сучасної території західних областей УРСР були дуже великі, але вікове господарювання наїздників привело до сильного обіднення промислових багатств. Всі вони проводили грабжницьку колоніальну політику, чи були це російсько-царські, чи австрійсько-королівські чиновники, що враз з купцями, місцевими князями і поміщиками впродовж століть грабували хутряні багатства. Запаси їх зменшувалися, ніяких міроприємств по правильній експлуатації, по вирощуванню молодняка і збільшенні поголів'я звірини, по охороні вигибаючих звірів не проводилось. Мисливське законодавство і охорона звіринного світу були відсутні, полювання велося всякими, навіть шкідливими способами. В результаті того багато видів звірят, як річний бобер, видра (північні райони Ровенської і Волинської областей) на початку ХХ ст. були на вимерті, європейський олень, бурий ведмідь (півд. р-ни Станісл., Дрогоб., Чернівецької і півн. р-ни Закарпатської областей) сильно потерпіли.

Територія західно-українських земель мала всі умови для розвитку мисливського промислу, але будучи впродовж довгих років під капіталістичним гнітом, в умовах приватної власності на землю та напів кріпосницьких привілеїв поміщиків на володіння лісами, створені були умови для панівних класів по хижацькому експлуатувати звіринний світ лісних резервуарів. Мисливство було виключно

привілеєм панівного класу, воно було одним з видів розваги і спорту поміщиків і шляхти.

Через це широкі маси трудящих західних областей позбавлені були можливостей користати з мисливських угідь і розвинути мисливський промисел.

Народне мисливство придушували панівні класи строгими карами і заборонами. За «безправне» забиття кози, лисиці чи навіть зайця карано селян в часи Австрії і панської Польщі роками тюрми. Не випадковим, а дуже частим було явище, коли лісничий «злісний» стріляв у селян за ловлю звірини в поміщицьких лісах. Навіть перед диким кабаном, що чинив великі шкоди на полях, не вільно було селянам боронитися інакше, як тільки відстрашуванням їх вогнем і хитро придуманими брязкальцями. Серед народу залишилась однак думка первісного суспільства, що звірина і птиця є власністю всего суспільства і кожний має рівне право до них. Як гострий вияв протесту народу проти панського законодавства і привілеїв, помімо великих кар, виникло і перетривало віки браконьєрство, так зване «равбісерство». Народ, крадькома, вживаючи саморобної мисливської зброї та різних самоловок, полював на звірину і птицю. Способи ці, як і зброя, були примітивні, давали малі результати що до ловлі звірини. Розраховані були тільки на індивідуальне користування. Вони могли існувати і вдержатися лише в умовах індивідуального сільського господарства. Щоби відвернути від себе підозріння браконьєра, всі придумані мисливські способи, а головне зброю, заховувано в строгій тайні. Тим то так мало етнографічної літератури по цьому питанні. Коротенькі згадки в монографіях, описах поодиноких районів і сіл дають дуже мало матеріалу.

Невелику кількість відомостей по мисливстві в дорадянському періоді дає праця В. Шухевича «Гуцульщина», 1901 р., в розділі «Стрілецтво». Автор подає деяке число описів активних самоловок і мисливської зброї з південних районів Станіславської області. Відтак А. Онищук в праці: «Останки первісної культури в гуцулів» описує декілька активних самоловок з південних районів Станіславської

області. Про мисливство в Ровенській і Волинській областях дає неповні відомості праця Северина Т.: «Народне мисливство на Волині» (на поль. мові).

Що до музейного матеріалу то найбільша кількість мисливського знаряддя (зброя, пастки, сільця, порохівниці) знаходиться в збірках Етнографічного музею АН УРСР у Львові, що (вправді неповно) дають матеріал з Станісл., Дрогоб., Терноп. і Львів. областей. Історико-Краєзнавчий музей м. Станіслав зберігає невелику кількість мисливської зброї з півд. р-нів Станісл. обл. (р-ни Косів і Жаб'є). Збірки других Історико-Краєзнавчих музеїв в західних областях УРСР не мають ніякого мисливського знаряддя із за чого не можна подати докладніших відомостей про мисливське знаряддя тих областей, а виключно треба спиратися на незначний літературний матеріал.

Експедиційний матеріал з Ровенської, Станіславської, Чернівецької, Закарпатської і Дрогобицької областей цінний відомостями про сучасне мисливське культурне господарство, про його організацію, про мережу мисливських заповідників, заказників і приписних мисливських господарств, про кращих мисливців, їхню працю і досягнення.

Коли для первісних людей, до часу поділу людського суспільства на класи, мисливство було одним із середників їхнього існування то в суспільстві класовому воно має інший характер. Воно стало розвагою, забавою, спортом для феодалів-поміщиків і буржуазії.

При соціалізмі мисливство перероджується в планово організовану галузь народного господарства.

Основні і докорінні зміни в зах. українських землях, в організації мисливського господарства, в способах ловлі, в організації праці наступили з возз'єднанням зах. областей з Радянською Україною. Мисливське господарство перетворилося на культурне господарство, з великими можливостями для використання природних лісних багатств. <...>

Мисливський спорт є одним із улюблених видів спорту бійців і офіцерського складу Чер-

воної Армії. Будучи видом культурної розваги, мисливський спорт в той же час розвиває спостережливість, винахідливість, відвагу і хоробрість, приучує поборювати труднощі, вирабляє навик в стрілянні, маскіровці, орієнтації в незнаній місцевості, навик цінні для кожного бійця, особливо розвідчика. Мисливській справі і мисливсько-стрілковому спортові в Червоній Армії приділювалося і зараз приділюється багато уваги. <...>

Радянське законодавство направлене в тому напрямі, щоби мисливство розвивалося масово і служило інтересам народного господарства. Трудящі зах. обл. УРСР, об'єднані в спортивно-мисливські товариства, мають змогу користуватися мисливськими угіддями і організувати мисливські господарства, які відповідають вимогам соціалістичної держави.

Вперше в історії на західних українських землях мисливство стало досягненням всіх трудящих.

Соціалістична організація мисливського господарства сприяє прогресові і техніці полювання на звірят, удосконалюються знаряддя і способи ловлі, сприяє розвиткові мисливського промислу.

Радянська влада з дня возз'єднання зах. обл. з Радянською Україною провела необхідні міроприємтя по охороні фауни і створила на території зах. обл. УРСР мережу державних заповідників, заказників і мисливських господарств.

Під сучасну пору існує в зах. обл. УРСР: заповідників — 2, заказників — 11, приписних мисливських господарств — 13.

Завданням заповідників, заказників і мисливських господарств є: охороняти і помножити спеціально цінних для науки і господарських цілей диких тварин, відтак теоретична розробка і практичне рішення питань обліку природних ресурсів, способів їх збагачення, якісного покращання і раціонального використання, як також виявлення нових сировинних ресурсів хутровини, завдання акліматизації і реакліматизації диких тварин, цінних в научних і господарських відношеннях.

Організаційну і заготівельну роботу в мисливських господарствах проводять Всесоюзне об'єднання «Заготживсировина» Міністерства заготівель, а також «Центросировина» Союзу споживчої кооперації.

Регулювання мисливського господарства і нагляд за виконанням законів про мисливіство веде управління по справам мисливіства при Раді Міністрів УРСР і його місцевими відділами в кожній області.

Значення мисливіства в економіці зах. обл. УРСР дуже велике, воно доставляє (постачає) сировину, а також є одним з джерел доходу.

Розвинення мисливіства в промисел в зах. обл. УРСР буде великим вкладом в народно-господарське будівництво в тих областях.

Народні мисливці дорядянського періоду, спираючися на досвід мисливців минулих віків і передаючи з покоління в покоління навички і вміння, послуговувалися підчас полювання багатьма способами: підходженням, підїздженням, підпливанням, маскуванням, засідкою, вабленням голосом та приманою.

Підходження зв'язане з слідженням. Одне і друге дуже часто попереджає засідку, з якою також в'яжуться ваблення і нагінка. Велику роль в тих способах ловлі дорядянського періоду відіграє маскування. Підходження відбувається з великою обережністю, замінюється дуже часто повзанням, підскакуванням, з вжиттям хитрощів, обманювання і т. п. В півн. р-нах Ровенської і Волинської областей підходячи до журавля мисливець повзе по землі, підносячи час-до-часу рукою шапку. Зацікавлений тим птах сам зближається до мисливця.

Мисливці на терені рівному, низинному слідять звірину по слідах (часто при допомозі собаки), в гірських районах приміщуються на значній висоті і звідтам поглядом перешукують поле зору.

Ваблення диких тварин відбувається голосом і приманою. Мисливці дуже вдало наслідують голос звірят і птахів: оленя, серни, вовка, зайця, орябка, дикої качки і перепелиці.

Голос вовка і дикої качки наслідують тільки устами і відповідно складеною долонею.

Деякі з мисливців послуговуються спеціальними приладами, що наслідують голос звірят і птахів т. зв. «вабами», «вабцями» (півд. р-ни Станісл., півн. р-ни Ровен. і Вол. областей), «вабчіками» (Закарп. обл.), виконаними з трощі, кісточок птахів (гусей і звірят (зайців), діврих ліскових оріхів, бляшок, дощинок і т. под. Бувають вони з дерева, сопілковаті і мушлеваті формою, як нпр. ваб на оленя (село Дора, р-н Яремче, Станісл. обл.), або з дощинок, як ваб на серни (р-н Костопіль Ровенська обл. і півн. р-ни Вол. області), ваб на орябки (село Дора, Станісл. обл., р-н Сколе, Дрог. обл.), або з глиняного горшка відповідно приспособленого (с. Дубровиця, р-н Ратне, Вол. обл.), або ваб виконаний з рога, як наприклад ваб на оленя (с. Стебне, окр. Рахів, Закарп. обл.), або дерев'яні «вабчіки» — сопілки на серни і птахи (там же). Глухаря зваблюють свистаком «вабцем», виконаним з очерету (с. Скулин р-н Ковель, Вол. обл.), або з кісточок, як ваб на куропатки (півд. р-ни Станісл. обл.).

Примана буває різна, залежна від звірини. Вовкам кладуть неживе ягня, птахів приманюють зерном. Також при активних самоловках підставляють живі звірята або випхані птахи.

Звірят, яких не можна звабити голосом, виполошують нагінкою і засідкою. В такому полюванні бере участь більша кількість мисливців. Завданням одних є виполошити звіря, зробити довкруги нього кільце, звужуючи його вміру зближення до тих мисливців, які є в засідці. Засідка є звичайно біля леговища звірят, біля водопою, або біля вузьких гірських проходів.

Однією з форм маскування є підїздження і підпливання. Мисливці, що їдуть саньми чи возом, мають змогу зблизитися на близьку віддаль до звірини, для якої вид транспорту видається безпечним. При підпливанні човном підчас полювання на качки, мисливці маскуються зеленню (гілля дерев, водяне зілля). Зимою мисливці надівають білі покривала. Спеціальне накриття голови, як наприклад шапка з шкіри серни, обманює звіря і маскує разом мисливця. Для слідження, добування звірят з нор послуговуються мисливці соба-

кою, що сповняє часто роль наганячів (собака гонить безнастанно з місця на місце) підчас коли мисливець скритий в засідці.

Різномодність ловецького знаряддя (зброя і самоловки) дуже велика. Найбільш примітивний серед них дрючок і камінь, ще в 1878 р. були уживані дітьми при ловлі качок в півн. р-нах Ровенської області. При допомозі дрючка полювали також дорослі, при допомозі каменя — виключно діти. Ніж, сокира, ратище — вже дещо прогресивніше ловецьке знаряддя. Ножем пробивають звір'я втомлене довгою нагінкою. Булавою «буждиганом» ратищем, сокирою, послуговуються станувши віч-на-віч з ведмедем (т. І. р. 6). Ловецьке знаряддя як лук, праща, зникли, залишилися тільки у виді дитячих іграшок.

Безвладні самоловки (вудки, сильця) загально розповсюджені були на території зах. укр. земель. Вудками, на гачках яких прикріплена приманка з телячих легенів (Ров., Вол. обл.), р-ни Шумськ, Вишневецьк, Терн. обл.), послуговуються при ловлі диких качок і гусей. Вудки ці подібні до рибальських. На одному кінці такої вудки є гачок з прикріпленою приманкою, другий кінець отриманий з шнурком, завішеним поземо над водою, або отриманий з дрючком, вбитим в дно чи то берег ріки, або отриманий з плоским каменем, покладеним на рівно зрізаному вершку кілка. Шнурок, порушений птахом, паде до води, зашморгує птаха за голову. Подібні але більші розміром вудки наставляють на вовків і заяців (р-н Костопіль, Ровенська обл.). Птах чи звір'я, трафивши ногою, чи головою в петлю сильця, ніколи не подається назад, але йде вперед, затягаючи зашморг «око». Наставляють ці сильця поодинокі, зачіплюючи їх між двома деревами на стежках, куди проходить звір'я (півд. р-ни Станісл., Чернів., Закарп., Ров., Вол., Львів., Дрог. областей), або, щоби охоронити звір'я перед хижаками, зачіплюють сильце на пригнутому до землі вершку дерева, що після зашморгу в петлю звірини відривається від землі і випростовується. Звичайно при сильцях, наставляваних на звіринних стежках, при джерелах, норах, гніздах, кладуть приманку,

напр. живе звір'я, зерно і т. п. На дрібних птахів приміщують сильця «сило» (с. Жукотин, р-н Турка, Дрог. обл.), а багатьома петельками, виконаними з кінського волосіння або рослинних волокон, на галузці з овочами, китиці збіжжя, що разом є приманою (с. Сільце, р-н Горохів, Вол. обл., с. Витилівка, р-н Кіцмань, Чернів. обл., с. Підгірці р-н Олесько, Львів. обл.).

Природною самоловкою для звірят є дуже часто їх власна нора, звідки підкопом чи викурюванням димом добувають звірят.

Для зловлення більшої звірини (вовка, дикого кабана) копають доли, ями, «сліпі ями», «вовківні», «западниці», «теліші» (півд. р-ни Стан., Дрог., Чернів., півн. р-ни Закарп. обл.). Величина тих ям залежна від величини звірят. Стіни обставлені гладко обтесаними колами «бальками». Верх ями прикривають дверми «віком» (півд. р-ни Станісл., р-н Путила, Чернів. обл.), що обертається на вісі і після зваження тягарем звірини повертається до попереднього положення. Зверху яма замаскована гіллям дерев, листям, травою. Ями, доли, копани на звір'ят, бувають долом ширші (півд. р-ни Стан. обл., півн. окр. Закарп. обл.), часто з гостро затесаними колами на дні, як нпр. яма т. зв. «тиліш» (півд. р-ни Станісл. обл.). Приману приміщують біля ями або над поверхнею штучного помосту (Дрог., Закарп., Чернів., Станісл. обл.).

Допоміжним знаряддям при ловлі самоловками є плоти, що окрилюють ями по боках, або творять вуличку (півн. р-ни Ров. і Вол. обл., Станісл. обл.). Самоловки на вовків обгороджують плотами, виплетеними з пруття так, що б гостро стягі кінці були повернені до середини в напрямі дороги вовка, що унеможливує йому поворот (півн. р-ни Ров. і Вол. обл.).

Широке примінення мають сіті, що їх наставляють при ловлі птахів підчас перельоту, чи то на водоплаваючу дичину. В північних районах Ровенської і Волинської областей такі сіті наставляють серед очерету, в південних районах Закарпатської області в затишних долинах. В очка такої сіті впадає головою водоплаваюча дичина підчас льоту. Примінюють також по-

двійну сіть, великооку і дрібнооку (півн. р-ни Вол. і Ровен. обл.). Птах, перейшовши через сіть великооку, набирає на себе сіть дрібнооку і залишається в ній як у мішку. Бувають сіті на птахів, як також і на зайців, сконструйовані у виді пасток (Ровен., Вол., Терноп. обл.). Є вони розтягнені на рамах, підтримувані каблучками у виді брамок, получених зо шнурком, «поторгом» (Терноп. обл.). Потягнувши за шнурок, сітка спадає і накриває собою птахів чи зайців.

Ловлення птахів, особливо яструбів, при помочі залізного шила «іглиці» знане в Ровенській, Волинській і Станіславській обл. Шило, довжиною около 20 см. з наколеним на його неживим голубом, чи іншою приманою, приміщують на дасі будівель, або на окремому стовпі. Яструб, кидаючися на побачену добичу, вбивається на «іглицю».

При активних самоловках використовується тягар каменя чи колоди уміщених на деякій висоті, підпертих підпорою, або завішених. Спадають вони по нарушенні рівноваги. До таких активних самоловок слід залічити: «слопи», «слупці», «торгла», «поколодви», «залізні капкани», дерев'яні розщепи і т. п.

В гірських районах Станіславської, Чернівецької і Закарпатської областей на ведмеда і вовка кладуть «слопи», «слупці», які будують так:

Вбивають у землю дві сохи, на яких опирають кіл «кладина», на неї опирають одним кінцем дрючок «важок». На маловистаючий кінець дрючка закладають «гужевку», яка держить грубе, тяжке бервено «киж»; на другий кінець дрючка закладають довгу «гужевку», яка держиться тонкого колика «язик». Грубший кінець колика заходить і опирається о клюку вбиту в землю, а другий затесаний, заходить у виріз «зазубець» ключки, що зубом зачеплена за зуб другої ключки вбитої в землю.

«Поколодви» укладають по лісах на тхорів, ласиць, куниць. Дві розсохаті смереки вбивають в землю, в розсохи кладуть поземо грубу жердку «підколод», а над нею грубий кругляк — притяг; поміж них кладуть т. зв. «свідерок», на який закріплюють кусень м'яса. «Свідерок» повинен обертатися «ходити» дуже легко. При-

тяг обтяжують двома скісними пнями «пільгами», що долішнім своїм кінцем опираються о землю. На пні накладають соснового зеленого гілля, під розсохою прибивають поземо грубу жердку — «победрина». Звір'я, звітривши м'ясо, лізе по тій «победрині», дійшовши до «свідерка» сягає по м'ясо, а чуть його діткнеться, «свідерок» вискакує, притяг паде в низ і придавлює звір'я. На тхорів є також спеціально сконструйовані самоловки у виді дерев'яних скриньок (с. Іванівка, р-н Поморяни, Терноп. обл., с. Жукотин, р-н Турка, Дрогоб. обл.).

На лисів готувлять «зазуби». В дуплавному, зрізаному пні дерева видовбують в горі, діру завіщуючи над пнем кусень грубої дошки т. зв. «ступа» з набитими цвяхами. З одного боку пня знаходиться патичок т. зв. «зрущик», полученний шнурочком зо «ступою». «Зазуб» уставляють перед лисячою норою, коли лис є в ямі, цілу пастку обкладають камінням, щоби лис не втік другою дорогою тільки через пасть. Лис, вилазячи з нори, порушує легко уставлений патичок, «ступа» падає і цвяхами пробиває лиса.

Велике примінення при ловлі оленів, лисів, ведмедів, вовків знаходять дерев'яні і залізні капкани (півд. р-ни Стансл., р-ни Заствна і Путила Чернівецької обл., округи Свалява, Рахів, Закарп. обл.).

Мисливська зброя, зберігана в Історико-краєзнавчих музях зах. обл. УРСР, свідчить про поширення мисливства. Стрільби південних районів Станіславської області пол. ХІХ ст. т. зв. «старовіцькі» є саморобного виконання. Дерев'яне ложе стрільби мисливець виконував сам, а «цівку» і замок на пружині з курком «когутиком», «коминком» (Станісл. обл.) на капсюлі та «каблук», що хоронить цингель — «кощок», «язичок», «спуст», що служить до спускання зведеного курка, виконував слюсар-латунник.

Мисливські стрільби з пол. ХІХ ст. були роблені на кремінь — «замок кременовий»; звідси теж і походить назва стрільби «кріс», бо вогонь треба було кресати при помочі кресала і губки, або називали «пушка кременева» від кременя, що ним викресували вогонь. Новіші стрільби поч. ХХ ст. називають «рушниця» або «пуш-

ка капслева». При допомозі цингля спускається курок враз з виделками «вилицями» що на них осаджений кремій; кремій вдаряє об сталеве огниво при цівці, з того паде іскра у вижолоблення «каганець», де запалює порох призначений на підсіпку. В ложі стрільби є звичайно магазин на кулю закритий засувкою. Широка частина ложа так зв. «п'єтка», що її підчас стріляння прикладає мисливець до правого рамени, є підбита залізною бляхою «постолом», для забезпечення ложа перед ушкодженням.

Крім стрільб, поширені були пістолі кременеві і капслеві. Цівки пістолів виконані з латуні, дерев'яні їх ложа гарно орнаментовані і прикрашені металом.

Для переховування вогнестрільного пороху служили порохівниці т. зв. «перехресниці». До кременних стрільб вживалося двоякого пороху: дрібненького на підсіпку і грубшого до цівки. Дрібний порох переховувано в порохівницях т. зв. «кубок», грубший в порохівниці т. зв. «ріжок».

Організаційні форми культурного мисливського господарства в зах. обл. УРСР мають дві різновидості:

1) Спортивно-мисливські товариства, завданням яких є правильне використання державного мисливського фонду, то є запасів диких тварин і птиць на відведених територіях.

2) Мисливські господарства організацій і установ, зорганізовані на приписаних територіях як підсобні господарства, в цілях заготовки хутровини і м'ясо-дичної продукції.

Число спортивно-мисливських господарств в зах. обл. УРСР вже доволі велике. Господарства ці дають змогу мисливцям-спортсменам, об'єднаним в УДТМР (Укр. Добр. Тов. Мисл. і Риб.), організувати колективні виїзди на полювання. В господарствах тих перестерігаються правила, час і способи полювання, та ведуться норми відстрілу диких тварин. Мисливці-спортсмени приймають активну участь у винищенні хижаків, вовків, рисів і др., що наносять шкоду громадському тваринництву. Краці мисливці Ров. обл. (р-н Рокитно), Крупич убив в сезоні 1949 р. 24 вовків, а мисли-

вець Памохов з Висоцького р-ну, Ров. обл., убив 96 вовчат. Мисливці Станісл. обл. завоювали перше місце в міжобласних соціалістичних змаганнях по добитті кабанів. Серед них мисливець Говера, р-н Богородчани — 10 кабанів, Юрійчук І. Н. с. Ключів Великий, р-н Печеніжин — 12, Чукор В. М. с. Іспас, р-н Коломия — 10, Пуйда Е. М. с. Побереже — 11. По знищенні вовків завоювали перше місце мисливці сіл Зелена і Голови, р-н Жаб'є, Максим'юк Ю. К., Зеленський Ю. М., Лисюк М. Н., Петрук Н. В. В Дрогобицькій області в сезоні 1948/49 р. знищено 60 вовків, добуто 693 диких кабанів. Бригадам в числі 36, по знищенні вовків в Дрогобицькій області, виплачено премій на суму 25.000 карбованців. Рисів в Перегінському р-ні добито — 2, в р-ні Болехів — 1 (Станіславська обл.).

Мисливці приймають активну участь в соціалістичній реконструкції мисливського господарства в зах. обл. УРСР. Вони виповнюють перед державою договірні зобов'язання по здачі хутровини. Мисливець Чернівецької області, р-н Заставна, Викирюк М. Г. в 1947 р. нагороджений похвальною грамотою Міністерства Заготівлі СРСР за досягнуті високі показники у всесоюзному соціалістичному змаганні мисливців в сезоні 1946/1947 рр. Мисливець Викирюк М. Г. заключені договори в «Заготживсировиною» і «Союзом споживчої кооперації» виконав на 368 %, здаючи державі хутровини в сезоні 1948/49 р. на суму 4.900 крб. Крім мисливця Викирюка М. Г., норму по здачі хутровини перевиконують і другі мисливці Чернів. обл., як Щербановський Г. П. р-н Вашківці на 202 %, Крець П. Н., р-н Новоселиця на 230 %, Ковцун В. І. р-н Кельменці на 219 % і др.

Праця мисливця-промисловика оплачується вповні. Мисливець Викирюк М. Г., крім одержаної суми 4.900 крб., одержав кількаразові грошові нагороди по 400 крб. кожна, одну дубельтівку, 20 кл. пороху, 10 кл. шроту, компас, мисливський одяг тощо.

Мисливці зах. обл. УРСР, об'єднані в УДТМР, ведуть велику роботу по підготовці

юних мисливців і по плані заготівки хутровини; допомагають в тому міжрайонні і міжобласні соцзмагання. Ударники мають значок відмінника.

Культ-масову роботу серед мисливців впровадять обласні і районні мисливські клуби, як нпр. клуб в Чернівцях, Мукачеве (Закарп. обл.), Самбір (Дрог. обл.).

Мисливці зах. обл. УРСР випускають цілий ряд періодичних листків і стінгазети, як «Мисливець-спортвик» (м. Ровно), «Охотник» (Чернівці), «Охота» (Львів); «Радянський мисливець» (Ужгород), «Мисливець» (Мукачеве, Закарп. обл.), «Мисливець передовик» (Берегово, Закарп. обл.) і другі.

Приписних мисливських господарств під сучасну пору в зах. обл. УРСР ще доволі незначне число.

Ровенська область налічує 2 мисливські господарства:

1) Жуківське, с. Жуків, р-н Клеванськ, на площі 150 га, приписане Обласній Раді ловців і риболовів.

2) Курганське, с. Кургани, р-н Острог на площі 600 га, приписане Райраді м. Острога.

Дрогобицька область приписних мисливських господарств налічує 7:

1) Майданське, р-н Підбуж, на площі 42.000 га, приписане Прикарпатській Окружній Раді. В ньому теж приміщується Дім відпочинку мисливця в с. Коростів.

2) Мединицьке, р-н Медениця (водоплаваюча птиця), закріплене за Обласною Радою мисливців.

3) Криницьке, р-н Мединиця, площею 3.000 га, приписане Обласній Раді мисливців.

4) Рудники, р-н, на площі 8.000 га, приписане Львівській Обласній Раді ловців і мисливців.

5) Комарнянське, р-н Комарно, на площі 9.500 га, приписане Львівській Окружній Раді ловців і мисливців.

6) Оттиневичі, р-н Ходорів, на площі 10.000 га закріплене за Ходорівською Районною Радою ловців і мисливців.

7) Стрийське, р-н Стрий, (водоплаваюча птиця і хутровинна звірина), на площі

16.000 га, приписане Стрийській Міській Раді ловців і мисливців.

В Станіславській області налічується 2 мисливські господарства:

1) Княгиницьке, р-н Рогатин, площею 12.500 га, приписане Львівській Обласній Раді мисливців і риболовів.

2) Тисьменицьке, с. Хом'яки (водоплаваюча птиця) площею 10.000 га, закріплене за УДТМР м. Станіслав.

В Закарпатській області, в окрузі Хуст, зорганізовано в червні 1949 р. покищо одно мисливське господарство на площі 52.000 га, приписане за УДТМР Закарпатської області. В господарстві цьому проведено підготовчі роботи, витичено границі і поставлено орієнтаційні таблиці, влаштовано солонці (20), будується кормушки (20).

Для охорони цінних диких тварин і забезпечення найкращих умовин для збільшення поголів'я, на території зах. обл. УРСР виділено спеціальні мисливські угіддя — заповідники і заказники.

Заповідники — це такі частки території, на якій недозволене полювання на довший час. Завданням заповідників є: а) зберегти і побільшити в господарському і научному відношеннях диких тварин, б) теоретична розробка і практичне вирішення питань обліку природних ресурсів, способів їх збагачення, якісного покращання і раціонального використання, в) виявлення нових сировинних ресурсів, рішення завдань акліматизації (т. є. введення нових) і реакліматизації (т. є. відновлення коли то бувших в даному місці диких тварин).

Заповідники — це наукодослідні станції, це свого рода лабораторії живої природи, бо по словам М. Гор[ь]кого: «Нет университета более универсального, чем природа».

На території зах. обл. УРСР зорганізовано 2 заповідники:

1) Заповідник Устрики (Дрогоб. обл.), на площі 11.000 га, зорганізований в 1946 р., на основі постанови Облвиконкому з дня 14 грудня за №[?].

2) Заповідник Шепіт (Чернів. обл.) на площі 12.000 га, зорганізований на основі постанови Облвиконкому з дня 22.8.1946 р.

Гарно і добре організовується робота в заповіднику Чернівецької області, Вижицького р-ну, на угіддях Шепіт. Охороняється в ньому із звірят: європейський благородний олень, коза, куна, білка — з птахів: глухар, рябчик. За раз в заповіднику Шепіт проводиться наукова інвентаризація фауни, опис основних комплексів заповідника, виділення зон повної заборони, определлення місця і ролі дослідних участків, територіальне обладнання заповідника і т. п.

В заповіднику Устрики (р-н Нижнє-Устрицький, Дрогобицька область) зберігається, з звірят: чорнобура і червона лисиця, дика коза, олень, заяць-русак; з птахів: глухар, тетерев, куропатка. Проведено вповні научну інвентаризація фауни, чорнобурих лисиць налічено 200—250 голів, європейського оленя ок. 100 голів. Проводиться науково-дослідна робота; робляться спроби реакліматизувати фазана. Вповні закінчено підготовку на зиму підкормку дичини. Заготовлено 15—20 тон сіна, як також заготовлено мох, овочі, тощо. Солонців закладено около 20, теплушок збудовано вже 8, будується ще 3.

У відрізненні від заповідників, виділених на довгий час, зорганізовано в зах. обл. УРСР мисливські заказники, на обмежений час, звичайно 3—5 років. В заказниках недоzwолене полювання на всі види звірят і птахів. Вони організовані для відновлення запасів диких тварин.

На території зах. обл. УРСР вже зорганізовано 11 заказників.

З них по Чернівецькій обл., на основі постанови Чернів. Облвиконкому від 16.VIII.48 р., за №693/90 зорганізовано 5 заказників, на 5 років кожний: Сербичанський, р-н Сокиряни, Яноуцький, р-н Кельменці, Жучковський, р-н Садгора, Кіцманський р-н Кіцмань і Хотинський, р-н Хотин.

По Ровенській обл. в 1948 р. зорганізовано два заказники:

- 1) Клеванський, на площі 2.210 га.
- 2) Хорівський, р-н Острог, на площі 6.500 га.

По Закарпатській обл. також два:

1) Мукачівський (катастри сс. Знанєво, Чомонин, Грабово, Пізнаківці, Вел. Вижиць), на площі 4.300 га.

2) Свалявський (катастри сс. Свалява, Оса), на площі 13.000 га.

В Станіславській області один заказник:

1) Смиглянський, р-н Солотвина.

В Дрогобицькій обл. також один заказник:

1) Ходорівський, р-н Ходорів, на площі 9.500 га.

Заповідники, заказники і приписні мисливські господарства в зах. обл. УРСР є практичною школою виховання радянського культурного мисливця. Вони своїми мисливсько-організаторськими міроприємтями, науково-дослідною роботою, акліматизацією і реакліматизацією мисливської фауни, вповні включилися в процес соціалістичної реконструкції мисливського господарства зах. обл. УРСР.

Сучасна мисливська зброя, в порівнянні з саморобною мисливською зброєю дорадянського періоду, підняла на небувалу висоту матеріальний і культурний рівень мисливців-промисловиків і мисливців-любителів.

Значну роль в сучасному мисливському господарстві відіграють також самоловки. Не всі вони рівноцінні по своему значенні. Деякі, як нпр. капкани, мають широке примінення при веденні боротьби з хижаками, другі грають другорядну роль, як пастки, самоловки, при винищенні гризунів в житлових умовах, деякі вживаються рідко і не у всіх областях.

Одержання бездефектної хутровини можливе тільки при раціональному вживанні самоловок. Мисливці-промисловики в більшості добувають диких тварин при допомозі капканів, силець і хитропридуманих самоловок.

Доволі поширені в зах. обл. УРСР є капкани. Вони в більшості ще кустарного виробу, хоча послуговуються вже і капканами фабричного випуску.

Найстаріший мисливець Станісл. обл., с. Річка, Рошенюк Клим, 80 р. життя, прекрасний знавець життя і навиків диких тварин, маючи довголітній мисливський досвід, знає і

примінює багато давніх народних способів ловлі звірів і сам виконує капкани за своїми власними придуманими зразками, примінюючи їх з великим успіхом. Другим по Роменюку визначним мисливцем є мисливець Дереш С. М. з с. Діброва, р-н Миколаїв, Дрогоб. обл.

Мисливство при допомозі капканів вимагає фахової підготовки. Мисливець Викирюк М. Г. (Чернів. обл.) wraz з своїми синами — юними мисливцями, завчасу до сезону підготовляє капкани. Вони повинні бути відчищені і справні. Підготовка і наставлявання капканів проводиться з великою обережністю. Підготовляють капкани, не доторкаючися їх безпосередньо руками (на руки надівають рукавиці) і навіть не дихаючи на них. Мисливець мусить обманути інстинкт, нюх, зір і слух звірів, тому він мусить знати життя і навиків звірів.

Безвладні самоловки як сильця, ями «вовківні», «теліші», а також активні самоловки як «двері», «слопи», «торгла», передавані мисливцями з покоління в покоління, ще й сьогодні живуть у побуті і знаходять велике примінення в боротьбі з хижаками, в гірських р-нах Станісл., Дрогоб., Чернів. і Закарп. областей.

В польових умовах і в житті сільськогосподарські артілі в порядку агромінімуму ведуть боротьбу з гризунами, шкідниками сільського господарства, шкірки яких використовуються як хутровина.

Боротьба ця ведеться хімічними методами і механічними способами т. є. приміненням капканів і других знарядь мисливського промислу.

Кожного року до початку весняних робіт сільсько-господарські артілі в зах. обл. УРСР організують вихід колгоспників на поля і луги для проведення безпосередніх робіт по винищенні мишовидних гризунів. Для боротьби з гризунами в польових умовах звичайно застосовується два методи: отруйні приманки і затроювання газом. В першому випадку в нори гризунів закладають примани з хліба, або зерен пшениці, жита, кукурудзи, вперед затроєних отрутою. В другому випадку нори гризунів затроюють хлорпікрином, відтак нору затикають джгутом соломи і прикопують землю.

Для винищення гризунів у житлі, в зсіпних і насінних фондах застосовуються пастки, капкани і верші (табл. ч.) різних конструкцій, в які закладається приманку з підсмаженого м'яса чи сала (Чернів., Стан. обл.), копченої риби (Ров., Вол. обл.).

Капкани і верші є саморобного, артільного (артіль «Промкуст» Чернівці), як також і фабричного виробу.

Стрічається ще багато давніх народних хитро придуманих пасток, як нпр.: ведро чи бочку з водою прикривають хрестоподібно розрізаним картоном, на якому прикріплена приманка. Гризуни пробираючись до неї провалюються і тонуть у воді. Або: на край невисокого цецбричка наповненого водою ставиться хитку планку, на якій прикріплено принаду. Знюхавши принаду, гризуни, пробираючись до неї, потрапляють на хиткий кінець планки, падають у воду.

В деяких с/г артілях в зах. обл. УРСР (Станісл., Чернів., Дрогоб., Закарп. обл.) організуються постійні і сезонні мисливсько-промислові бригади, що формуються з числа колгоспників-мисливців. Бригадир wraz з членами бригади підготовляє мисливське знаряддя, виготовляє приманки, проводить розвідку про стан і кількість звірини і птиці. Він керує виходом бригади і розстановкою мисливців. Бригадир також нав'язує зв'язки з заготівельними організаціями, організує збір добутої бригадою звірини і здачу заготівельним організаціям хутровини і другої мисливської продукції.

Підсумовуючи все вище сказане, можна ствердити, що:

- 1) На зорі людського суспільства мисливство було однією з перших виробничих діяльностей людей. Воно достарчало їм поживу і одяг.
- 2) Захищаючи і зберігаючи своє життя, люди навчилися зробити з каменя і дерева знаряддя праці і мисливства.
- 3) Мисливство було однією з перших форм колективної праці на першій стадії розвитку суспільства.
- 4) В класовому суспільстві мисливство було засобом прибутків для експлуататорів і в

той же час було для них спортом, забавою, і розвагою. Мисливство для трудящих було недоступним ані як джерело доходу, ані як спорт, ані як культурна розвага.

5) В дорадянські часи мисливство на сучасній території західно-українських земель не мало промислового характеру. Воно було привілеєм панівних класів і буржуазії. Широкі маси трудящих західно-українських земель були позбавлені всяких прав користати з звіринного багатства лісних резервуарів. Народне мисливство було потайне і виступало в виді браконьєрства, т. зв. «рабшієрства».

6) Найбільш поширене мисливство, користуючися саморобною зброєю, було в Станісл., Дрогоб., Чернів. і Закарп. обл.

7) Широко розвинуте народне мисливство при допомозі активних і безвладних самоловок було в Ровенській, Волинській, Станіславській, Дрогобицькій, Чернівецькій і Закарпатській областях.

8) Вперше в історії людства тільки в Радянському Союзі, після знищення капіталістичного способу виробництва — мисливство стало всенародним досягненням. Воно стало однією з важливіших ділянок планового народного господарства і масовим спортом широких мас трудящих міста і села.

9) Мисливські приписні господарства і мисливсько-спортивні товариства, дві організаційні форми культурного мисливського господарства, що постачають хутровину сировину і м'ясо дичну продукцію, мають велике значення в економіці західних областей УРСР.

10) Значну роботу по вивченні промислової фауни, життя диких тварин, умовин їх проживання, акліматизації і реакліматизації, в зах. обл. УРСР проводять заповідники Шепіт (Чернів. обл.) і Устрики (Дрогоб. обл.). Збільшення поголів'я диких тварин та в раціональному використанні хутровинних ресурсів, велике значення мають такі заказники: Кіцманський і Яноуцький (Чернів. обл.); Мукачівський і Свалявський (Закарп. обл.), Клеванський (Ровен. обл.) як також всі сім мисливських господарств Дрогобицької області.

11) Участь мисливців в научно-дослідній роботі по питанні біології промислових тварин, при вивченні питань техніки і організації промисла, по випробуванні приманок, капканів, самоловок має велике значення для розвитку мисливського господарства і збільшення сировинних ресурсів, а враз з тим піднесення культурного та матеріального рівня трудящих зах. обл. УРСР.

12) Велика роль мисливських бригад у знищенні гризунів і хижаків, що наносять шкоду сільськогосподарським зерновим і технічним культурам та громадському тваринництву.

13) Сучасне мисливське господарство зах. обл. УРСР не набуло ще промислового характеру; воно по причині охорони фауни не може повністю використати хутровинні резерви, але при правильнішій постановці може значно підвищити свою ефективність.

14) Мисливство в зах. обл. УРСР може набути промислового характеру при таких умовах:

а) Створення густої мережі науково-дослідних станцій, заповідників, заказників і приписних мисливських господарств,

б) Збільшення поголів'я диких тварин шляхом акліматизації (чорнобура лисиця, чорносрібляста лисиця, єнотовидна собака, ондатра) — і реакліматизації (річний бобер, видра, фазан),

в) Популяризація мисливського промислу і зацікавлення думки населення шляхом лекцій, доповідей, випуском літератури по питанні мисливського промислу,

г) Створення сіті мисливських бригад при с/г артілях,

д) Примінення і поширення раціонального капканного промислу,

е) Організація гуртків юних охотників у Середніх школах, особливо в сільських місцевостях,

є) Посилення боротьби з браконьєрством, гризунами і хижаками,

ж) Відкриття мисливського технікуму в зах. обл. УРСР для випуску високо-кваліфікованих мисливців. <...>

НЕВІДОМА СПАДЩИНА АНДРІЯ ЯРОШЕВИЧА

Віталій Іванчишен

УДК 39(092):[679.8+334.712]

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються унікальні матеріали, зокрема наукові праці та приватні документи відомих українських учених і громадських діячів. Однією з таких постатей був Андрій Іванович Ярошевич, доробок якого представлено у понад 200 одиницях збереження. Незважаючи на те, що зараз його ім'я невідоме широкому загалу, а його розвідками цікавиться надзвичайно вузьке коло фахівців, науковий спадок цього дослідника є цінним і потребує наукового осмислення.

Вивчаючи економічний стан Південно-Західного краю (у 20-х рр. ХХ ст. — Київська та Подільська губернії, у 30-х — області), А. Ярошевич особливу увагу звернув на систему ремесел і промислів. У процесі дослідження науковий інтерес ученого концентрувався саме на промислах, які поступово виходили з господарсько-економічного побуту, але водночас були його важливим компонентом. Розглядаючи поняття «промисел» з економічного погляду, спираючись на праці російських економістів другої половини ХІХ ст., А. Ярошевич підкреслював надзвичайне значення цього явища для розвитку господарсько-економічного укладу регіону, особлива роль при цьому відводилась каменотесництву.

У контексті досліджень обробки каменю слід відзначити декілька неопублікованих праць А. Ярошевича, що були написані впродовж 30-х років ХХ ст. і мають неабияку цінність. Серед них найважливіші — «Матеріали для характеристики каменних порід України с точки зрення архітектурно-декоративного применения получаемых из них стройматериалов (Библиография по строительным материалам)» [1], «Опоки Могилевского района» [2], «Матеріали по истории каменотесного

промысла на Украине» [3]. Перші дві розвідки торкаються проблеми використання каменю в народній архітектурі. Автором виявлено основні місцезнаходження будівельного каменю, проаналізовано його фізичні властивості та їхній вплив на стійкість і теплоізоляцію приміщень.

Найбільш цінною є остання з названих праць, присвячена історії каменотесного промислу на теренах України. Вона складається з п'яти частин, уміщених на 34 рукописних зошитових аркушах. У першій частині А. Ярошевич здійснив спробу проаналізувати економічні та суспільні умови розвитку обробки каменю в різних регіонах України. Автор зазначає основні локації поширення промислу, вказуючи яку саме кам'яну породу там обробляли. Друга частина роботи присвячена проблемі організації підприємств, які спеціалізувалися на обробці каменю. Спираючись на доступні джерела, А. Ярошевич зауважує значний іноетнічний вплив італійців та євреїв на розвиток цього промислу в Україні, акцентуючи увагу на обробці граніту поблизу м. Коростишева (Житомирська обл.). У третій частині автор докладно характеризує технологічний аспект промислу, порівнюючи його стан до і після приїзду італійців та організації каменеобробних підприємств. Непересічне значення має четверта частина розвідки, у якій А. Ярошевич перераховує види робіт під час обробки каменю, вказуючи на рівень їхньої оплати. Автор також зробив рисунки, що ілюстрували техніки промислу, інструменти та вироби, однак вони, на жаль, не збереглися. Зрештою, у п'ятій частині дослідник, зазначаючи місцезнаходження центрів обробки каменю в Україні, прослідковує зміни цін на їхні вироби впродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Варто зауважити, що розвідка А. Ярошевича має описовий історико-етнографічний

характер, однак вона фактично є єдиною узагальнювальною працею з проблеми розвитку промислу обробки каменю в загальноукраїнському контексті. Незважаючи на деяку ідейно-політичну заангажованість дослідника, у праці зібрано унікальні фактологічні матеріали періоду напередодні Другої світової війни, багато з яких сьогодні недоступні.

Щодо самого автора, то А. Ярошевич (1875–1941) народився в с. Мельниківці Брацлавського повіту на Поділлі (нині – Немирівського р-ну Вінницької обл.). Навчався в Немирівській гімназії, потім у Московському (1893–1899) і Київському (1899–1902) університетах. Більшість його праць присвячено економіці, статистиці, економічній географії. До Першої світової війни А. Ярошевич був членом Київської спілки споживчих товариств (1911), Київської спілки установ дрібного кредиту (1912), Київського агрономічного товариства (1912), Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1912), також слід відзначити членство в Комісії краєзнавства (1925–1927). Перераховуючи його основні посади, зазначимо, що він працював позаштатним постійним співробітником економічної секції соціально-економічного відділу Інституту української наукової мови (1925–1927); керівником Комісії для виучування продукційних сил України (1928), при цьому очолював секції: «тютюн-махорка, хмільової, народного господарства Товариства економістів (1928)» [6, с. 641]. Найвизначнішими його працями в галузі економіки є монографії «Нариси економічного життя України», «Нариси хуторянського господарства Київщини».

А. Ярошевич також виявив себе успішним педагогом й викладачем методичних посібників з економіки. Він викладав статистику та економічну географію на Київських вищих комерційних курсах (1908), які згодом було реорганізовано в Київський комерційний інститут, обіймаючи посаду штатного доцента з еконо-

мічної географії від 1919 року. Був приват-доцентом кафедри політичної економії і статистики Київського університету (1919), членом Постійної комісії для виучування природних багатств України при фізико-математичному відділі Всеукраїнської академії наук (1919).

З приходом до влади більшовиків, у 20-х роках ХХ ст. почав працювати економістом і статистиком при Київському й Подільському губпланах, водночас продовжуючи викладання в Київському комерційному інституті (нині – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана).

У подальші періоди був співробітником Всесоюзного державного науково-дослідного інституту махоркознавства (1931–1934), Всеукраїнського державного інституту соціалістичної охорони здоров'я (1934), старшим науковим співробітником Науково-дослідного інституту географії (1940–1941).

Успішною також була наукова діяльність А. Ярошевича в галузі краєзнавства. З 1922 року він почав виконувати обов'язки «спеціаліста по економике в сельскохозйственном подотделе», за виконання яких отримує «квартиру в усадьбе Губземаотдела о 2-х комнатах <...> и ежемесячное содержание натурой в размере 65 пудов ржи или же взамен натурой деньзнаками по рыночной стоимости ее в день выплаты жалования» [4, арк. 2–4]. Уже з 1924 року на запрошення директора Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук В. Отамановського став ученим консультантом Кабінету виучування Поділля [5, арк. 1]. З 1928 року А. Ярошевич був прийнятий у дійсні члени Тульчинського краєзнавчого товариства.

Отже, у науковий обіг вводиться досі невідома праця визначного економіста та статистика першої половини ХХ ст. А. Ярошевича, яка є цінним джерелом у дослідженні каменотесного промислу як невід'ємного компонента традиційної культури українців.

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 56, од. зб. 46 : Матеріали для характеристики каменних порід України з точки зрення архітектурно-декоративного применення получаемых из них стройматериалов (Библиография по строительным материалам), 233 арк.

2. ІР НБУВ, ф. 56, од. зб. 50 : Опои Могилевського району, 4 арк.

3. ІР НБУВ, ф. 56, од. зб. 52 : Матеріали по історії каменотесного промисла на Україні, 68 арк.

4. ІР НБУВ, ф. 56, од. зб. 139–145. Договори между А. И. Ярошевичем и Подольским губернским земотделом, начальником Бюро переписи населения Киевского обл. УНХУ, инспектором экономики АН УССР, библиотекой ВУАН,

Центральним архивом древних актов об организации изучения сельскохозяйственного промысла в Подольской губернии, о консультациях о составлении библиографических картотек и указателей. 1922, 1935–38 гг., 12 арк.

5. ІР НБУВ, ф. 56, од. зб. 193. Вінницька філія Всенародної бібліотеки при Всеукраїнській Академії наук – Ярошевичу Андрію Івановичу. Лист про обрання його вченим консультантом «Кабінету виучування Поділля». 13 березня 1924 р., 1 арк.

6. Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського ; упоряд. В. А. Кучмаренко [та ін.]. – Київ : [б. в.], 1998. – 762 с.

МАТЕРІАЛИ ПО ІСТОРІЇ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛА НА УКРАЇНІ *

Андрей Ярошевич

УДК 908+679.8(477)

1. Умовия розвитку каменотесної отрасли

Каменотесний промисел на Україні в своем происхождении, техническом развитии и географическом распространении теряется во мраке веков. Он шел здесь от редких каменных строек княжеско-феодальной эпохи, применявших «резаное каменіе», именно от строек храмов и изготовления надмогильных памятников, и позже, в литовско-польскую эпоху, — от строек крепостных стен и башен, мостов, кляшторов и костелов, замков и палацов польских магнатов. Технические навыки каменотесного дела, усвоенные от пришлых иностранных мастеров, становились принадлежностью местного населения и, расходясь в разных направлениях, кое-где вырисовались в качестве специфического кустарного промисла. Таковы, например, промислы

Трактемирова, Григоровки и др. местностей по Днестру, известные уже в XVIII в. (жернова), или промислы Могилев-Ямпольского Поднестровья (жернова, точила, памятники и пр. из песчаников).

Известный толчок каменотесное дело получило в эпоху Рос. Империи в связи с устройством административных центров и портов, в т. н. Новороссии с конца XVIII в. («потемкинские города», Одесса) и на Правобережье. В Херсоне возводятся крепостные сооружения. В Киеве с 1830 г. шла долголетняя постройка крепости, возводятся крупные правительственные здания, сооружается т. н. цепной мост на Днестре (1848–53 гг.). В Севастополе устраиваются доки и приморские укрепления. Обстраивается и украшается Одесса. К концу крепостной эпохи относится также устройство Киево-Брест[с]кого шоссе с мостами в Коро-

* Зберігається в ІР НБУВ (ф. 56. Архив А. И. Ярошевича, од. зб. 52, 68 арк.).

стышеве, Новгородволыньске и Житомире. Во всей указанной строительной деятельности уже значительная роль принадлежит граниту, как конструктивному и в то же время декоративному материалу.

Социально-политический и культурный комплекс процессов пореформенной эпохи обусловил ряд крупнейших строек на Украине и расширения применения тесаного камня, в частности гранита и отчасти лабрадорита. Среди этих процессов на первом месте должна быть поставлена лихорадочная постройка железных дорог с 1860-х гг. на Украине, с сооружением крупных мостов на Днепре и на меньших реках и с гранитной облицовкой важнейших вокзалов. Постройка железных дорог дает толчок быстрому росту городов, их благоустройству, развитию фабрично-заводских строек. В данную эпоху добывание гранита и его обтеска теряет характер выполнения случайных казенных заказов и все более организуется в постоянно функционирующую крупную промышленность, с определенными центрами развития и распространения последней.

Железные дороги дают толчок быстрому росту городов, их благоустройству, развитию фабрично-заводской промышленности.

На примере г. Киева мы можем установить, как быстрый его рост с 1870-х годов и возведение построек в два и более этажей вызвали возникновение в м. Коростышеве главного каменотесного промысла Украины почти на полу-столетие — изготовление лестничных гранитных ступеней. Этот промысел впоследствии распространяется и на другие местности: на окрестности гг. Бердичева, Умани, Житомира, Александровска (Запорожье), Вознесенска, пос. Голты (Первомайска) и др. Данными изделиями обслуживалось строительство прежде всего г. Киева, а затем и других городов Украины и вне ее, даже столиц.

На ряду с указанной специализацией каменотесного промысла, обозначается спрос и на иные тесаные изделия, особенно на декоративные (памятники, облицовочные плиты, дорожные бордюры и пр.). Этим целям

служат каменные материалы разных пород — отчасти осадочных (силурийские известняки и песчаники в Подольском Поднестровье, понтические ракушечники в Черноморье и Приазовье, песчаники в Донбассе и пр.), но преимущественно кристаллических (граниты и лабрадориты).

Останавливаясь в дальнейшем изложении на последних каменных породах и их роли в создании промышленных декоративных изделий, необходимо отметить, что именно в м. Коростышеве и в лежащих на северо-запад от него местностях, на границе б[ывших] Киевской и Волынской губерний (в Радомышльском и Житомирском у.у.) вырос своеобразный гранитно-лабрадоритный промышленный район на основе ряда карьеров. В этом районе, кроме изготовления гранитных лестничных ступеней в самом м. Коростышеве, все в более широких размерах, начиная с 1860-х годов (с. Каменный Брод), велось изготовление памятников надмогильных и других облицовочно-декоративных изделий.

Коростышевский район находится в полном взаимодействии с г. Киевом, где в 1880—1890 годах возник ряд фирм для сбыта коростышевских изделий и для изготовления памятников из сырья коростышевского района, а также из привозного заграничного (ч[е]рез Одессу) мрамора. Эти фирмы снабжают означенными изделиями не только мелкий киевский рынок, но придают г. Киеву значение важнейшего в государстве сбытового центра по этим изделиям.

На ряду с киево-коростышевским районом, растет значение ряда других украинских районов декоративного камня, независимо, по-видимому, от толчков, шедших из первого района. Так, уже в первые десятилетия XIX в. обозначается роль гранитных ломов в с. Александровске на р. Буге, несколько выше г. Вознесенска. Отсюда почерпнуты огромные количества тесаных материалов для строительства и украшения черноморских городов, особенно Севастополя, Николаева и Одессы. За 1869—80 гг. Одесса обогатилась 93,5 т. кв. саж. ку-

бикової мостової, для якої кубики були вироблені на прибужських ломках Александровска, Константиновки і Голты. Там же виготовлені були і гранитні бордюри (борти) для одесських мостових і портових споруджень (малов). В 1880–90-х гг. відзначається розвиток гранитних ломок Гнивани, Б. Даниловки (на р. Висуні, Александр. у. Херсон. губ.), Табурища (на р. Дністрі, того жезда). Останні дві ломки обслуговували своїми изделиями гг. Кременчуг, Николаев, Харьков і др.

Особого уваги заслуговує процес розвитку габбро-лабрадоритного каменотесного промисла.

Перші відомості про виключальні властивості лабрадорита були отримані в 1834 г., коли для киевської фортеці було привезено 100 штук каменя з Каменного Брода Радомисл. у., і д-р Ширмер мав можливість відзначити дивовижні властивості його. Хоча камінь виявився не придатний для фортечного будівництва, але по обробці деяких штук і по шліфовці на темно-зеленому полі виявились різнокольорові плями, що утворюють як би натуральну мозаїку. Однак тільки з 1860–61 гг. місцевий поміщик В. В. Корчак-Сивіцький устроїв «фабрику» для обробки лабрадорита і став випускати изделия, які отримали відомість як в Росії, так і за межами, і отримали ініціатору на різних виставках почесні нагороди. Вплоть до 1890-х років володільць Каменного Брода залишався монополістом як по изделиям з лабрадорита, так і по постачанню сировини майстерських пам'яток в Коростышеве, Києві і інших містах.

Врешті, ще в 1872 г. відкрито було місцезнаходження лабрадорита в м. Городище Черкаського у. Київської губ., з якого доставлялось сировини володільць старинної киевської майстерської пам'яток (с 1832 г.), Н. І. Островському. Розробка в 1880-х роках велась місцевими крестьянами-кустарями і підприємцем і дала прекрасні изделия для Одеси, СПбурга і пр. В 1890 г. було організовано в СПб. о-во «Лабрадор»

[для] розробки даного місцезнаходження, і після двохлітніх операцій о-во розпоряджається місцезнаходження було заборонено.

Характерно, що к 1880-м рокам відноситься початок розробки місцезнаходження в Пороновці, обслуговувалої сировини скульптурне заведення Олишкевича в Житомирі. По-видимому раніше інших місцезнаходжень Коростышевського району почалась розробка в с. Слободці, близької м. Коростышеву (км), для задоволення потребностей Коростышевських «фабрик» в сировині.

В означеному процесі розвитку каменотесного промислу дореволюційного періоду м. Коростышеву з його кар'єрами, майстернями, слав[ив]шимися робітничими кадрами, майстерськими і «фабриками» належало місце головного центра, вузла інтересів даної галузі. К цьому необхідно прибавити близькість к гг. Києву і Житомиру, відомі зручні зв'язки [при] посередстві шосе і близькість к цілому лабрадоритному району. По словам одного з спостерігачів (Я. П. Риццолати), в Коростышеві мався до 600 чоловік одних тільки каменотесів і до 400 поліровщиків. Оперувались в Києві каменотесні фірми, вирощені на коростышевській землі, продовжали зберігати найтіснішу зв'язку з цим центром, як своєю виробничою базою. Іншого подібного центра на Україні не створилося.

Різкий перелом в розвитку габбро-лабрадоритного промислу почався з 1896 г., коли землевладільць Салис почав розробку місцезнаходження в д. Головіні Житомирського у. і устроїв там «фабрику» на нових технічних і комерційних початках. Як сировини Головінського кар'єра, та[к] і отримувана продукція одразу звернули на себе увагу споживачів, і успіх підприємства викликає імітації з боку сусідніх землевладільців або спеціальних підприємців, переважно ж володільців «фабрик» і майстерських пам'яток, що потребували в декоративній сировині, з Києва, Житомира і Коростышева. В наступні 15 років починається розробка

одного за другим месторождений лабрадорита и габбро (Слипчицы). Так, к 1898 г. относится начало разработки в Слипчицах, в Осныках, к 1902 г. — в Горбулеве и Турчинке, к 1905 г. — в Рудне Воровской и Бражинке, к 1906 г. — в Торчине, к 1909 г. — в Добрыне.

Наибольшего расцвета лабрадоритная промышленность данного района достигла к началу империалистической промышленности, то е[сть] в 1913–14 гг., когда она занимала свыше 500 человек рабочих при годовом обороте в 1 млн р[ублей] ¹.

2. Рабочие кадры и образование предпринимательских групп

Изложив вкратце внешнюю историю развития каменотесной промышленности в рамках крепостного и пореформенного социально-политического комплекса, рассмотрим теперь условия развития этой отрасли со стороны рабочих кадров и образования предпринимательской группы.

Имеющиеся данные определенно говорят о крупной роли иностранных рабочих в развитии данной отрасли.

Еще в конце XVIII в., при первоначальном укреплении г. Херсона крепостными сооружениями, по-видимому привлечены были иностранцы-рабочие.

При специальном исследовании каменотесного промысла в Могилев-Подольском Поднестровье в 19[?] году ² выяснилось, что местное предание относит возникновение этого промысла к появлению еще в начале XIX в. в м. Дзыговке италианцев-каменотесов для выполнения строительного заказа местного помещика (не по постройке ли личного р[имско]-к[атолического] костела помещиком Вик. Ярошинским в 1805 г.?).

За последние три четверти века заметно влияние италианцев-каменотесов обозначилось в развитии каменотесной промышленности в Киево-Житомирском районе, а также и в Запорожском. Они были приглашенными на крупнейшие стройки, связанные с каменными работами, именно на постройку шоссе и железных дорог. В районе Киева они появляются уже в 1858 г. при постройке Коростышевского моста.

Роль итальянского предпринимательства отмечается еще и в Запорожском районе (Бранки — в Натальевке).

Состав предпринимательской группы в каменотесной отрасли разнообразен.

Уже была отмечена роль землевладельцев в организации лабрадоритной отрасли. Назовем известные нам имена: В. В. Корчак-Сивицкий (Кам. Брод), С. М. Салис (Головин), М. А. и Н. Е. Вороновы (Осныки), Муравьев (Турчинка) — по лабрадориту; насл[едник] И. Ярошинского (Гнивань), полк[ovníк] Полянский (Янцево). Любопытно отметить, что землевладельцы большей частью недолго удерживали в своих руках организованные им[и] предприятия. Даже Каменнобродская «фабрика» после 50-ти лет существования была сдана в аренду (Б. Ф. Букштейну). Только Салис и Ярошинские продержались до революции.

Евреям принадлежит крупная роль в предпринимательстве по гранитному тесу, и лишь незадолго до Революции [они] приняли участие и в лабрадоритной отрасли (Б. Ф. Букштейн — в Каменном Броде, А. С. Стрижевский — в Осныках). Давид Фельдман из корчмаря в Коростышеве и поставщика подвод по доставке гранита для Киевского ж. д. моста (подрядчик Куртолло) по окончании последнего превратился в подрядчика по гранитным ступеням для Киева в 1870–90 гг. Его дело в той же отрасли продолжают 4 его сына и два зятя — М. Дехтяр и Б. Ф. Букштейн с их потомками. Эта семья продолжала свои операции в Коростышеве и Киеве и вводит в разработку новые карьеры — Касенов и Пинское в районе Умани (М. Фельдман), Жежелев — близ Бердичева (М. Дехтяр). Б. Ф. Букштейн

¹ Ависов Б. П. Месторождения лабрадорита в СССР. Мин. и его переработка. 3: 171-81, 28.

² Александрович Г. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии. Кустарные промыслы Подольской губернии. Изд. Подол. Губ. Земской Управы. Киев, 1916, сс. 467–500.

являлся п[е]ред Революцией едва ли не крупнейшим предпринимателем с 200 рабочих и оборотом в 200 т[ис]. р[уб]. В Коростышеве выдвинулся еще А. С. Стрижевский.

Любопытно отметить роль местного крестьянства в развитии каменотесной промышленности. Оно быстро усвоило технические приемы дела от пришлых каменотесов-италианцев и великороссов. Последние фигурируют во всех крупных каменотесных работах. Отмечают, например, техническое влияние на местных рабочих каменотесов-смолян, работавших при постройке Житомирского Кафедрального Собора (ок. в 1874 г.). Потребность в пришлых рабочих особенно остро чувствовалась в степной полосе; напр. в районе Голты и Вознесенска, куда привлекались, между прочим, орловские каменотесы. Но постепенно формировался постоянный и сравнительно прочный кадр местных каменотесных рабочих, преимущественно полупролетариев, не порывавших связи со своими земельными парцеллами и огородами, для работы в карьерах и на «фабриках» или в мастерских.

Кустарная форма каменотесной промышленности, по-видимому, имеет значение, но лишь на ранних стадиях разработки карьеров и дальше сохранялась на мелких и маловажных карьерах, удаленных от центра и железной дороги. Один наблюдатель конца 1880-х годов³ отмечает, что в м. Городище крестьяне-кустари сдали свои богатые лабрадоритные залежи за ничтожную плату на 99 лет петербургскому т-ву «Лабрадор» и сами работают в качестве наемных рабочих, что то же самое пришлось встретить в с. Каменный Брод и в м. Коростышеве и что во всех этих местностях образовались уже «фабрики» для выделки каменных изделий. Кустари обрабатывали лабрадорит в Осныках еще в начале 1900-х гг., пока местный землевладелец не устроил «фабрики». Ку-

³ Пономарев Н. В. Кустарные промыслы Курской и Киевской губ. Исслед-я 1889–1890 гг. – в «отчете и исследованиях по кустарной промышленности России». Т. 1, СПб., 1892, с. 353.

старная выделка памятников в с. Бехах (близ г. Коростеня) отмечена еще перед войной, а в Беховской волости Житомирского у., центре лабрадоритного промысла, отмечено 46 кустарей, связанных с ломкой камня⁴. В те же годы в Уманском у. «ломкой камня и выделкой из него ступеней для ложки, цоколей под памятники, а иногда и самых памятников занято 63 семьи и 173 членов-работников», причем «изделия вывозятся в Киев, Одессу, Херсон и др. города Е[вропейской] Р[оссии]»⁵. Характерно отме[ти]ть, что кустарные «каменные изделия, благодаря усовершенствованию каменотесов, достигли некоторого совершенства с художественной стороны».

Из крестьянской, мелкошляхетской среды вышли предприниматели сравнительно небольшие, в Коростышеве, как Огородник, Антонович, Михайловский и др., в Касеновой – Деревяно и Бабий.

Надлежит еще отметить роль в развитии каменотесной промышленности государственной промышленности и общественных органов, которые или самостоятельно вели разработку карьеров или, по большей части, сдавали заготовку тесаной продукции с торгов особым подрядчикам. Из самостоятельных заготовок отметим, например, длительную эксплуатацию карьеров в Александровке со стороны Черноморского Адмиралтейства в 1830–40-х гг. для сооружения севастопольских доков или эксплуатацию карьера у с. Черепашинец, со стороны Юго-Зап. ж. д., описанную С. Г. Коклисом⁶; из подрядных – эксплуатацию александровских же карьеров со стороны подрядчиков англ. «Т. Дама Фурнес и К^о» в 1862–68 гг. и подрядчиков инос. полк. Починского в 1868–80 гг. для зам-ения г. Одессы (гранитный декор, кубики, борты)⁷.

⁴ Кустарная промышленность в Волын. губ. Изд. Волын. Губ. Земства. Жит., 1914.

⁵ Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г., с. 6, за 1913 г., с. 59.

⁶ Киев. с.-хоз. и пром. выставка. К., 1898, сс. 376–[3]79.

⁷ Одесса. 1794–1894. Изд. Одес. Гор. Упр. Од., 1895, сс. 251–[2]52.

3. Данные из техники промысла

Один из оставшихся старых мастеров каменотесного дела, Я. П. Риццолати, отмечает для дореволюционной эпохи несколько фактов улучшения каменотесной техники, начиная с 1870-х гг.:

1) смоленские каменотесы (и италианцидилорно были), работавшие при постройке Коростышевского моста, застали старую крестьянскую каменотесную работу «в 4 руки» кувалдами, при одновременной работе двух человек, и утвердили практику одиночной работы, одновременно инструментом и молотком, причем введено было применение киуры;

2) Салис в Головине применил пользование при колке бочарды с мелкой нарезкой взамен киуры, благодаря чему крупна[я] спиловая плита, наготавл[ива]ющаяся в 2 дня, потребовала лишь ½ дня, и широкого распространения этого приема, примерно с 1908 г., при обработке камня.

3) Самый первый стал применять машины при обработке лабрадорита Карпенко, управлявший «фабрикой» в Осныках, указал какие машины завел Салис в Головине, а именно:

1) распиловочную раму, выписанную из-за границы;

2) шлифовальные станки, изготовленные в Житомире, простой конструкции (4 стана на 8 рукавов);

3) круглый станок, вроде токарного, по конструкции самого Салиса и его сотрудников, для полировки круглых колонн;

4) а также станок для полировки карнизов и подобных форм;

5) подъемники, наподоб[и]е подъемника Деррика;

6) дизель на 35 сил.

Из этих сообщений видно, что каменотесная техника получила именно в Головине значительный толчок в смысле выписки машин и местных приспособлений, а также введения некоторых новых приемов в закоснелую традицию. Недаром И. Р. Кабецкий в своем от-

чете по Киевской выставке 1898 г.⁸ отметил, что производство на Головинской фабрике, основанной в 1896 г., «сразу поставлено на широкую ногу». Между тем, старейшее предприятие этого рода, фабрика Корчак-Сивицкого в Камен. Броде, остановилось в своем развитии и оказалось отставшим. Еще в 1882 г. проф. Н. А. Бунге счел необходимым указать в своем обзоре экспонатов Московской выставки⁹, что оба экспоната (Корчак-Сивицкий и Островский¹⁰) очень мало подвинули вперед свое производство со времен последней выставки¹¹ и недостаточно заботятся об увеличении разнообразия изящества форм изготавливаемых ими изделий и об уменьшении стоимости с целью увеличения их сбыта и распространения (ручной труд).

Наиболее ран[н]ее и в тоже [время] наиболее полное описание техники обработки лабрадорита было дано в 1863 г. инж.-подполк. Палибаном¹², который ознакомился с техникой «фабрики» в Каменном Броде и попытался составить специальное урочное положение для работ по добыванию и обработке лабрадорита. При этом он пользовался как указаниями общего урочного положения для выломки и обработки камней, так и опытом Каменного Брода, но вносил свои перспективы, причем некоторые предписания, как отводка вскрышных слоев на 200 саж. связана была бы с усиленным увеличением[м] расходов. В виду особого интереса, представляемого рассматриваемой работой, приводим полное извлечение из нее, касающиеся описания выломки, распиловки и полировки.

⁸ Лабрадориты Юго-Зап. края. Изд. в Киевская с.-х. и пром. выставка. К., 1898, сс. 331–[3]38.

⁹ Юго-Западный край на Всерос. пром.-худож. выставке 1882 г. в Москве, Киев, 1883, сс. 119–120.

¹⁰ Владелец старейшей в Киеве мастерской памятников, применявший лабрадоритное сырье из м. Городище, как уже отмечено.

¹¹ Политехническая выставка в Москве в 1872 г.

¹² О лабрадоритном камне в Киевской и Волынской губерниях и его обработке. Журнал главн. упр. путей сообщения и публичных зданий. 1863, т. 41, сс. 220–[2]28.

Заслуживает внимания также составленная автором подробная «примерная смета на обделку 1 кв. с. стены лабрадора».

Перевозку плиты до Москвы, где в то время она требовала[сь] для внутренней облицовки Храма Христа Спасителя, автор определяет в 75 р. (1 куб. саж. — 75 пуд.) и поземельное — в 15 р. Таким образом, себестоимость 1 кв. саж. плиты достигает 387 р. Очевидно сдаточная цена была еще выше, потому что автор говорит о «совершенно произвольной» цене, назначенной владельцем.

Надлежит отметить, что автор рассчитывал на уменьшение стоимости лабрадоритных изделий, благодаря применению паровой машины для распила (на 30 %) и разработки в других местах, могущих вызвать конкуренцию.

Однако, паровая машина не была поставлена в Каменном Броде и через 20 лет. Инж[енер]-полковник А. О. Рубан, руководивший данным предприятием в 1880-х гг. (повидимому он был родственником владельца Корчак-Сивицкого), оставил нам любопытные «сведения о лабрадоре и мастерской изделий из лабрадора братьев Корчак-Сивицких»¹³ и обещает заменить медленную и дорогую ручную распилку камня применением двигательной силы воды местной речки Бистриевки, для чего предполагалось последнюю запрудить. По его словам, способы обработки камня и в 1882 г. «не отличаются от повсеместно принятых для обделки в ручную твердых камней — те же стальные инструменты, особые приемы для полировки лабрадора сходны с принятыми для той же цели в Киеве, Москве и СПб-ге». Пожалуй, применение стальных инструментов в дополнение или взамен железных начала 1860-х годов составило здесь весь прогресс техники за 20 лет. Монопольное положение Каменного Брода несомненно стояло на пути к усовершенствованию производства. Понадобилось еще 15 лет, чтобы были открыты

более интересные месторождения лабрадорита и чтобы смелая предприимчивость и культурность владельца Головина Салиса проломила застеночность почти полувековой традиции. Салис, поляк, был связан [с] Варшавой и за границей интересовался навыками техники, сам искал потребных технических приспособлений. Он осуществил и пожелания Палибина и Бунге относительно конкуренции и удешевления изделий. Он организовал коммиссионерство, представительства в далеких центрах сбыта (Одесса). Он допустил широкий кредит.

4. Зарисовки

Наиболее ранние указания на заработную плату каменотесов относятся к киевским постройкам 1840-х годов: 75 коп. за день безурочной работы и до 1 р. 40 к. — с выполнением уроков¹⁴.

Каменотесы Каменного Брода в начале 1860-х гг., по Палибину, получали 1 р. за день и чернорабочие — 30 коп.; в нач. 1880-х гг., по Рубану, каменотесы там же зарабатывали 27 р. в месяц, а полировщики — 20 р.; по Кабецкому, в 1898 г. поденная зарплата каменотесов составляла здесь 1 р. — 2 р. 50 к., полировщиков — 75 коп. — 1 р. 80 коп. и гранильщиков — до 3 р.

Кабецкий приводит данные и для других предприятий, а именно: в Головине у Салиса поденная плата составляла 80 к. — 2 р.; у Островского (Киев) — 1—2 р.; у Тузини и Росс (Киев) — 1—3 р.; у Склавони (Киев) — 1—2 ½ р., скульпторам — до 5 р.

Любопытные указания Карпенка для Осок. Здесь поденщики получали 40—60 коп. поденной платы и кольщики — 1 р. 20 к., вырабатывая 28—30 р. в месяц. Что касается квалифицированных рабочих, то они оплачивались сдельно, а именно: каменотесы получали 1 ½ коп. за 1 кв. вершак чистого теса, что давало им в месяц 50—60 р.; полировщи-

¹³ Труды Киевского вспомогат. Комитета по устройству Всероссийской промышленности Выставки 1882 г. К., 1882, сс. 235—[2]36.

¹⁴ Статист. опис. Киевской губ. К., 1852 г., ч. 1, с. 389; ч. III, с. 304.

ки при оплате 1 кв. в. — 2 коп. выработывали всего 25 р. за 9—10 часов труда. Сам Карпенко в качестве руководителя предприятия получал 75 р. в месяц и лишь к концу своей службы в 1911 г. — 125 р.

По словам Карпенка, Салис ввел в Головине применение женского труда при полировке, причем работа сдавалась на дам и оплачивалась скудно, 30—40 коп. за день. Кое-где это нашло свое подражание.

Заслуживает внимания доходы кустарей-каменотесов в Уманском у. Согласно «Памятных книжек Киевской губ.», доход 1 семьи кустарей составлял: в 1910 г. — 88 р., в 1911 г. — 133 р., в 1912 г. — 150 р., в 1914 г. — 170 р. при числе рабочих членов семьи за те же годы в 1,2, 1,5, 2,3, 2,75 души. Расходы производства в 1914 г. составляли: материалы — 950 р., инструменты — 1100 р., аренда и пошл. — 550 р. Наловой доход — 13.300 р.

По данным упомянутой статьи Александровича о каменотесном промысле в Подольской губ. (обработка песчаника), рабочий день кустаря оплачивался всего 57 коп., ремесленника без наемного труда — 80 коп. и с наемным трудом — 3,87 коп.

5. Цена изделий

В заключение приведем некоторые данные о цене тесаных изделий в разные периоды, причем необходимо отметить недостаточность данных для полноты картины изменений цен.

В 1844 г. подрядчик крепостных работ заключил условия с четырьмя купцами-евреями из Васильковского, Сквирского и Каневского уу. на поставку докольного камня в грубой теске: а) при дл. каждого камня в 3 ф., шир. 2 ф. 5 д., толщ. от 1 до 1 ½ ф., 200 поч. саж. — по 17 руб. сер. за сажень; б) такой же длины и ширины, но толщины 2 ф. 2 д., 200 поч. саж. — по 15 руб. сер.; в) штучного гранитно-

го камня в 3 к. ф., 49 к. саж. — по 45 руб. за к. саж.¹⁵ 50 лет спустя, в 1898 г., С. Г. Коклик приводит такие цены для тесаных изделий с Черепашинских гранитных ломок Юго-Зап. жел. дорог: 1 куб. ф. — 1 р. 75 к.; ступеньки — 2 р. 50 к. без валика и 3 р. — с валиком за 1 поч. аршин; облицовка искусственных сооружений и цоколя гражданских построек — 50 р. за кв. сажень.

Еще 10—20 лет спустя, главный вид тесаных изделий, ступени, котировались на киевском рынке по 3—3 р. 50 к. за п[олный] аршин, с укладкою. При этом элементы себестоимости ступеней были таковы: 1) выколка — 50 к.; 2) работа каменотеса — 1 р. 50 к.; 3) доставка в Киев — 50 к.; 4) укладка ступеней в лестницах — 25 к. — всего 2 р. 75 к. — 3 р. 25 к. Доход предпринимателя-подрядчика — 25—50 коп. Фактически доход был меньше, ибо конкуренция заставляла подрядчика давать покупателю (строительной конторе) полугодовой кредит и самому учитывать векселя из 8 % в банках, а у частных лиц — до 24 % (2 % в месяц). С карьера в Житомире продавали в Варшаву, за кв. аршин 2 р. 50 к. франко-вагон (ст. Глуховцы) или 2 р. 40 к. франко-карьер.

По Коклику, в Табурище (на р. Днепре Александровского у. Херсон. губ.) в 1898 г. изделия из гранита расценивались по 1 р. 40 к. — 2 р. 50 к. за куб. фут.

На Висунских каменоломнях Александровского у. с. Б. Даниловка, согласно Орловского¹⁶, а) ступеньки, так же обтесанные (48×6×7 вершк.) с 3 сторон шли по 3 р. за поч. аршин; б) штучный камень за 1 куб. ф. — 90 коп. — 1 р. 50 к.; в) добыча и грубая обтеска тротуарной плиты (16×16×3,5 в.) — 1 р. 20 к. — 1 р. 50 к.; г) одна обтеска — 1 р.

¹⁵ Статистич. опис. Киев. губ. ч. III, с. 504.

¹⁶ Поверхность и недра. 7-9: 48 26.

Підготував до друку В. Іванчишен

НАЦІОНАЛЬНА КУХНЯ В КОНТЕКСТІ ЗАПИТІВ СУЧАСНОГО РИНКУ

Галина Бондаренко,
Микола Бех,
Олена Таран

Традиції народного харчування, здобутки національної кухні, на думку дослідників, є важливим етноідентифікаційним маркером українців. Глобалізаційні чинники у сфері споживання сьогодні більшою мірою впливають і на моделі харчування населення України. Поширюються нові сорти сільськогосподарських культур, до раціону харчування населення додаються нові продукти як через мережу закладів громадського харчування, так і через індивідуальні господарства. Актуальним видається з'ясування потенціалу народних традицій харчування, виробництва традиційних продуктів у сучасних ринкових умовах, простеження тяглості етнокультурних традицій та впливу на них інокультурних запозичень. Тому науковці відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України радо пристали на пропозицію громадської організації «Асоціація традиційних продуктів та національних кухонь України» (Вінниця, директор Олег Левченко) здійснити за її фінансової підтримки експедиційне обстеження ринку регіональних продуктів Вінницької та Житомирської областей. Для вивчення його конкурентної здатності, перспектив розвитку та підтримки виробників традиційних продуктів в Україні на початку травня 2015 року було здійснено одноденні виїзди в окремі райони цих областей.

Рівень збереженості тієї чи іншої традиції в умовах сучасного інформаційного суспільства безпосередньо пов'язаний з тим, наскільки відомості про неї представлені в засобах масової інформації. Значною мірою це стосується національної кухні українців. Свого часу публікації про окремі регіональні свята, ярмарки,

фестивалі перетворили їх, окрім культурних явищ, ще й у комерційні бренди. Наприклад, Сорочинський ярмарок, Свято полтавської галушки (м. Полтава), Свято борщу (м. Борщів, Тернопільщина), Міжнародний фестиваль дерунів (м. Коростень, Житомирщина). Щоб з'ясувати, як висвітлюється окреслена тематика в мас-медіа Вінниччини та Житомирщини, проводився їх моніторинг, вивчалися краєзнавчі, етнографічні й туристичні інтернет-ресурси.

Популяризацією традицій національної кухні у Вінницькій області займається чимало медіа-засобів і організацій, зокрема освітніх. 22 квітня цього року на території Вінницької обласної станції юннатів пройшов підсумковий етап обласного конкурсу пошуково-дослідницьких учнівських робіт на тему «Традиційні національні страви подільської родини». Представники від 24 районів області презентували зразки традиційних національних страв, серед яких — козацькі кулеші, короваї, пампушки, деруни, вареники, млинці тощо. Можна було також покуштувати наїдки єврейської, польської, молдавської, російської (старовірської) кухонь. З оригінальних страв була представлена каша з тертої квасолі.

До найбільш знаних регіональних традиційних страв належать «картопля по-уланівськи» (смажена в значній кількості олії й заправлена часником) і «каша по-тиманівськи» (різновид капусняка). Утім, незважаючи на публікації в пресі, у меню місцевих кафе та ресторанів вони майже не трапляються, натомість поширені їхні аналоги — «картопля по-селянськи», капусняки. З автентичними рецептами подільської кухні можна ознайомитися на сторінці «Подільська кухня» в соціальній мережі «ВКонтакте». Тут є, як пишуть інформатори,

«знаменита, але забута бершадська “засипана капуста”», картопляні ковбаси, шалтибарщай (литовський холодний борщ), котлети з мацою, мариновані сливи, білий польський борщ тощо. Чимало корисної інформації міститься на сайті товариства «Вінничани у Києві» (vinnuchany.kiev.ua). В області набули популярності авторські творчі проекти, присвячені традиційній кухні (скажімо, проекти А. Кордонської, Могилів-Подільський). Майстер-класи з кулінарії для мешканців Могилева-Подільського, Крижополя, Піщанки та с. Клембівка Ямпільського району проводила Галина Лосева-Калетник. З досягненнями народної кулінарії національних меншин України можна ознайомитися на різних фестивалях, зокрема на Міжнародному фестивалі національних культур (м. Шаргород) та Міжнародному фестивалі звичаєвої культури «Живий вогонь» (м. Вінниця).

На сайті громадської організації «Подільська агенція регіонального розвитку» містяться відомості про проведення у 2010 році під патронатом Генерального Консульства Польщі I Подільського фестивалю традиційних продуктів, на якому були представлені домашня ряжанка в керамічних горщиках, короваї, вареники, пироги тощо.

У Житомирській області відомості про національну кухню найчастіше розміщуються на туристичних та краєзнавчих сайтах, у тому числі на сайті «www.polissya.net». Цікавим є огляд «Їжа та харчування Житомирщини» Л. Петюхової (Житомирський професійний ліцей харчових технологій; proftekhosvita.org.ua), у якому подаються рецепти багатьох регіональних страв: голубців з картоплею, гречкою, розтягаїв з горохом. Популяризації місцевих харчових традицій сприяють кулінарні фестивалі: Фестиваль чорниці в містечку Олевську на свято Івана Купала (7 липня), Міжнародний фестиваль дерунів у Коростені, який проходить щорічно з 2008 року. Деруну навіть установлено пам'ятний знак у міському парку. На етнофестивалі «Житичі» в с. Городське Коростишівського району представ-

лена продукція городництва. Так само щорічно на Дні міста в Житомирі, що відзначається на початку вересня, відбуваються презентації народних страв української, польської, єврейської та чеської кухонь. Дослідження засобів масової інформації підтверджує високий рівень зацікавленості населення проблемою співвідношення якості та вартості продуктів харчування. Однією з основних вимог щодо якості продуктів є їх відповідність екологічним стандартам. З огляду на це збільшується попит на продукцію власного виробництва.

Під час експедиційних виїздів вивчався асортимент продукції обласних та районних ринків, проводились інтерв'ю з виробниками продуктів, дрібними підприємцями, продавцями, рестораторами.

Усі обстежені райони є сільськогосподарськими. Залежно від природно-кліматичних та історичних умов пріоритетними є посіви зернових (озима пшениця, ячмінь) та технічних культур, овочівництво (картопля, буряк, морква, капуста — так званій борщовий набір), садівництво (Тиврівський р-н), хмелярство (Бердичівський р-н), прісноводне рибництво (Андрушівський р-н). На Житомирщині відроджується традиційне для поліських регіонів льонарство. Активну участь у цьому бере Мішель Терещенко, нащадок відомих українських цукрозаводчиків, що планує згодом розвивати тут і виробництво екологічного цукру, на який є попит у Європі.

За результатами проведеного експедиційного дослідження можна окреслити основний асортимент традиційних продуктів, представлених на міських ринках та сільських ярмарках Житомирщини та Вінниччини.

Житомирська область. У Житомирі та районних центрах створено мережу продуктових магазинів «Полісся», у яких реалізується продукція підприємств області. Асортимент хлібобулочних виробів, крім різних видів хліба та печива, представлено пирогами (струдлями) з вишнями, маком, сиром, повидлом, що відповідає місцевій традиції. Останнім часом у хлібних кіосках Житнього ринку (м. Жи-

томир) продають хлібні вироби традиційної грузинської кухні — хачапурі, лаваші, шоті, чебуреки.

На сьогодні понад 60 % молока, що надходить на підприємства області, виробляється в особистих селянських господарствах. Молочні продукти представлені молоком, сметаною та сиром, виготовленими за давніми рецептами. У Коростені та Овручі на замовлення виготовляють ряжанку за традиційним рецептом, тверді сорти сиру — «голландський» сир, бринзу. У Житомирі кілька грузинських родин виготовляють і продають бринзу, сулугуні, мацоні (кисле молоко).

Як і в більшості регіонів України, на ринку м'ясних продуктів Житомирщини домінує свинина. Найбільше купують сало, обсмажене традиційним способом (за допомогою житньої соломи).

На другому місці — яловичина та птиця. З огляду на зростання популярності дієтичного, здорового харчування, у продажу зростає й частка баранини та кролятини.

Серед готових м'ясних виробів найпопулярніші домашні ковбаси (свиняча «м'яса» та кров'янка), солоне та копчене сало, сальтисон. У с. Словечне Овруцького району функціонує ковбасний міні-цех, де виготовляють ковбаси за традиційними технологіями, коптять м'ясо і сало. Цю продукцію любляє населення Овруча. У містечку Олевську підприємець Олексій Андрійович, крім того, що виготовляє і продає копчені м'ясні вироби на місцевому базарі, поставляє їх у заклади громадського харчування. До реклами своєї продукції він ставиться негативно, адже працює «нелегально». Приватний підприємець із Житомира Юлія В'ячеславівна розповіла, що зростання цін на продукти призвело до різкого падіння купівельної спроможності населення, і тому виникає загроза згорання її виробництва, оскільки м'ясо й сало для виготовлення ковбас, шинки, копченостей вона купує на ринку.

Потрібно зауважити, що вудження м'яса не є традиційним для північних районів Жито-

мирщини, проте останнім часом у селянських господарствах з'являються маленькі копильні. Зокрема, у с. Бехи, що розташоване поблизу м. Коростеня, діють сім таких копильень. Їх використовують для власних потреб, але постійний попит на копчені «на дровах» м'ясо й сир може сприяти розвитку цього напрямку переробки продукції.

Історико-етнографічний регіон Полісся, до якого належить Житомирщина, славиться своїми водоймами. Відповідно в харчовому раціоні населення краю вагоме місце займала риба. Постові рибні страви в українців, святкові рибні страви в представників найчисленніших тут національних меншин — євреїв (гефілтефіш) та поляків (заливна риба, запечений короп) зумовлювали попит на рибу, який існує й тепер. На ринках області продаються короп, карась, товстолобик, білий амур, судак. Поширені раніше в'юни, раки тепер стали делікатесами.

Весняний продаж городини на ринках Житомирщини мало чим відрізняється від міських ринків в інших областях: тепличні огірки, помідори, редиска, капуста доповнюються продажем зеленої цибулі, петрушки, щавлю з індивідуальних господарств. Вивчення питання насінневого фонду показало, що місцеві сорти городини поступово витісняються голландськими, зростає культивування нових видів рослин (броколі, пекінської капусти, помідорів чері, топінамбуру). Завдяки поширенню інформації про їхні корисні властивості виникає комерційний попит. Така популярна в кулінарній українській традиції культура, як цибуля, проходить етап заміщення регіональних сортів привозними. Серед українських сортів цибулі-сіянки з українських лише «вівсик» — вінницький сорт і «гуцулка» — закарпатський. Регіональний насінневий фонд стихійно ще зберігається в індивідуальних селянських господарствах, зазвичай це та сама цибуля, часник, бобові (горох, квасоля), гарбузи.

Притаманне традиційній українській кухні соління, сквашування овочів під впливом інновацій набуло нових форм. Поширення продажу маринованих овочів з гострими спеціями

(по-корейськи) і попит на них зумовили поєднання двох традицій. Підприємець Лідія вже чотирнадцять років виготовляє і продає на житомирському ринку соління (огірки, помідори, капусту) та салати з прянощами з варених і печених овочів.

Регіональною особливістю харчування населення Житомирщини було вживання грибів та дикоростучих ягід. Страви з грибів українці їли під час посту, найпопулярнішими були сушені білі гриби, підосичники («краснюки»), підберезники («бабки»). Гриби використовують також у лікувальних цілях, на місцевих базарах найбільш відомі настоянки із гриба «веселка». Сухі, мариновані, солені та свіжі гриби продаються на ринках області цілорічно. Чимала частина цієї продукції (зокрема сушені білі гриби, свіжі лисички) експортується в Польщу.

Серед дикорослих трав з лікувальною метою населення використовує звіробій, верес, подорожник, зубрівку, коріння калгану та ін. На ринках продаються різноманітні сухі лісові ягоди (чорниця, малина) та «сушина» з домашніх фруктів (яблук, груш, вишень, смородини).

Важливу роль у харчуванні населення Житомирщини відігравали продукти бджільництва. Поліський мед здавна славиться своїм насиченим смаком. На ринках можна придбати різні сорти меду, а також віск, пилوک (пергу), прополіс. Через популярність апітерапії у сфері послуг з'явилися програми оздоровлення на пасіках. Такі послуги пропонує відомий далеко за межами Житомирщини «Хуторок Чудодієво». Підприємство виготовляє і традиційні алкогольні напої на основі меду (медовуху, медовий квас), має власну мережу кафе й ресторанів. Мед та інші продукти бджільництва експортуються.

Традиційним для області є хмелярство. Розвиток цієї галузі сприяв розвитку пивоваріння, у тому числі й виникненню приватних броварень («Генріх Шульц»). На ринках Житомирщини можна придбати сухі шишки хмелю, популярні як лікувальний засіб (заспокійливий, при жіночих захворюваннях). Сьогодні

забулося використання хмелю та солоду з нього як засобу ферментації при випіканні хліба.

Вінницька область. Асортимент традиційної продукції на ринках Вінницької області складається з виробленого агропідприємствами, а також продуктів з фермерських та індивідуальних господарств. В області функціонують постійно діючі сільськогосподарські ярмарки, участь у яких для підприємців здебільшого безкоштовна. Зі щомісячним розкладом проведення таких ярмарків можна ознайомитися на сайті Вінницької обласної держадміністрації. У Тиврівському районі загалом нараховується понад сто підприємств-виробників сільськогосподарської продукції; близько десяти таких підприємств представляють його на обласному рівні (на щотижневих ярмарках) — приватні підприємства, фермерські господарства, споживчі товариства — с. Яришівка (картопля), м. Гнівань (хлібобулочні вироби), с. Борсків (овочевий асортимент), м. Гнівань (овочевий асортимент), смт Сутиски (яйця курячі), с. Дзвониха (яйця курячі), с. Красне (овочевий асортимент), с. Тростянець (овочевий асортимент), с. Ворошилівка (Ворошилівська ковбасна фабрика), смт Тиврів (садівництво), с. Шершні (Шершнянський плодоовочевий завод (консервація)), с. Лука Мелешківська (ягідництво). Ринки області репрезентують традиційні види овочевих — різні сорти картоплі (як місцеві (традиційно вирощувані), так і виведені в Інституті картоплярства АН УРСР), буряки, моркву, селеру, петрушку (останні два — коренеплоди), капусту білокачанну. Овочеву продукцію продають дрібні приватні виробники, фермери, агрофірми.

Також представлено широкий асортимент продуктів переробки овочівництва — соління, консервація тощо. Найбільше виготовляється та продається квашеної (кислої) капусти та пелюстки (підфарбованої буряковим квасом або розсолем з додаванням куркуми та нефарбованої), солоних огірків, квашених яблук (місцеві сорти антонівки). Попит у споживачів мають поширені в останні два-три десятиліття солін-

ня та овочеві маринади з додаванням не характерних для України спецій — морква та буряк по-корейськи, мариновані баклажани, перець, часник. Продають консервовані овочі, гриби та компоти. На багатьох ринках, зокрема, у Жмеринці та Бершаді, реалізуються консервовані гриби (печериці, масляки, лисички). Вирощуванням печериць (шампіньйонів) займається кілька приватних підприємців у Жмеринському та Шаргородському районах.

Однією зі статей доходів місцевих дрібних виробників сільськогосподарської продукції є вирощування розсади овочевих та ягідних культур на продаж. На ринках продають капусту ранніх сортів, кабачки, помідори, перець, баклажани, селеру, полуниці (суниці), з'явився попит на трави-спеції. Останнім часом вирощуванням розсади в домашніх парниках займаються як селяни без спеціальної підготовки, так і фахівці-агрономи (у них торгівля йде краще завдяки авторитету, який вони мають у громаді через дипломовану освіту).

З продуктів садівництва на Вінниччині найбільш представлені яблука кількох місцевих сортів. На околиці Тиврова розміщені величезні яблучні угіддя — садки, узяті в оренду. Холодильний комплекс, побудований для зберігання контейнерів з яблуками, дозволяє довше зберігати товарний вигляд продукції. Під час сезону збирання яблук тимчасову роботу на кілька тижнів отримують близько 5 тис. чоловік.

У с. Лука Мелешківська Тиврівського району близько двадцяти років функціонує ягідна плантація малини та полуниці (у довготривалій оренді австрійської агрофірми).

На районних ринках області можна купити традиційну «сушину» — яблука, груші, глід, вишні, сливи, копчені сливи. Існують пункти заготівлі сухофруктів, гарбузового та соняшникового насіння, волоських горіхів. Кілограм волоських горіхів приймають приблизно по 200 грн. До 2013 року їх експортували в Росію та Туреччину, тепер лише в Туреччину (монополіст почав диктувати свої умови жорстокіше — сортування за кольором, розміром тощо). Попит на сухофрукти збільшується

напередодні традиційних християнських свят, особливо в Різдвяний та Великодньо-Провідний період. За місцевою традицією в багатьох районах Вінниччини й досі з неї роблять квас («бражку») — напій, який беруть із собою, ідучи на кладовище поминати померлих. Улітку сухофруктами майже не торгують.

На місцевих ринках представлена традиційна хлібобулочна продукція з печеного вчиненого тіста — від короваїв до пиріжків та перепічок. Пиріжки (пирогоги) печуть з м'ясними, сирними, овочевими та солодкими начинками. На сільських ярмарках, зокрема в с. Джулинка Бершадського району, що проходять щосереді та щосуботи, продають домашній хліб, калачі, булочки. У селі є господиня, яка займається їхнім випіканням на замовлення й сама продає готові вироби на базарі. У сусідньому с. Шляхова функціонує невелика пекарня (після розпаду колгоспу діє у складі утвореної агрофірми), де печуть спеціальні булочки-помани. Мешканці довколишніх населених пунктів замовляють їх на поминальні обіди. Серед мешканців Жмеринського та Шаргородського районів популярна продукція хлібозаводу із с. Джулин Шаргородського району. Тут замовляють весільне печиво — короваї, калачі. До Великодня майже всі хлібозаводи Вінниччини випікають паски. Регіональним лідером з продажу кондитерських виробів є торгова фірма «Вацак», серед продукції якої місцеву етнічну специфіку представлено вертутами, маківниками. Підприємство веде активну рекламну кампанію й розширило мережу фірмових магазинів поза межі області. Особливістю хлібопекарської промисловості Вінниччини можна вважати її зорієнтованість не лише на повсякденне харчування населення, але й на святково-звичаєву сферу життя, зокрема на весільні, поминальні, календарні традиції.

Молочна продукція на ринках області представлена в традиційному асортименті — молоко (свіже, кисле) коров'яче, козине; вершки, сметана, сир. Ряжанка на продаж фактично не продукується через нерентабельність. В останні роки дрібні виробники виготовля-

ють сир із коров'ячого молока, який готують шляхом заквашування молока сичужними ферментами. Опитані нами продавці називають його «бринзою», зауважуючи, що це «ну, не та справжня, карпатська». Один з інформаторів повідомив, що разом з дружиною виробляють бринзу вже дев'ять років, і в них є постійні покупці. Для процесів ферментації в місцевому сироварінні найчастіше використовують пепсин, рідше — шлуночки ягнят. Дехто з господинь готує вдома плавлений сир, додаючи в кипляче молоко оцет. У Вінниці діють приватні підприємства з виготовлення грузинських традиційних продуктів (сирів, соусів, фруктових та трав'яних екстрактів для напоїв, хлібних виробів) та італійських сирів.

На ринках обстежуваних районних центрів є широкий асортимент м'яса та м'ясопереробної продукції. Продається яловичина, телятина, свинина, кролятина, рідше — баранина. Усе це реалізується місцевими скупниками худоби на «живу вагу», а також господарями, що продають надлишок м'яса, наприклад, після забою вгодованої вдома свині. З м'яса птахів торгують курятиною, качатиною, перепелятиною. Асортимент м'яса птиці збільшується восени, коли здійснюється її масовий забій перед зимовим утриманням; тоді в продаж з'являється м'ясо гусей, індиків, індокачок. М'ясопереробна продукція — це насамперед кров'янка, копчені та печені ковбаси, сало, підчеревина, буженина, корейка, балик, сальтисон. Продавці запевняють, що копчену продукцію виготовляють на власних коптильних. Відомим центром виробництва копченостей є с. Війтівка Бершадського району.

У традиційному харчуванні населення Поділля, як і Полісся, вагоме місце також посідала риба. Відродження релігійного життя активізувало попит на неї під час постів; рибні страви входять в обов'язкове святкове меню (на Святвечір, на весіллі, поминках). Тому розведенням риби на Вінничині займається чимало господарств. Значну частку в продажі риби складає жива прісноводна риба (карасі, коропи, товстолобик), яку реалізують орен-

датори чи власники ставків, де її спеціально розводять. В'ялена та солена риба місцевого виробництва на ринках представлена таранею, що продається здебільшого несанкціоновано.

Важливою складовою нашого дослідження було проведення опитування серед працівників і власників закладів громадського харчування Житомирської та Вінницької областей. Майже всі заклади, незалежно від фінансової спроможності відвідувачів (тобто розраховані на різні категорії населення), пропонують страви традиційної української кухні, а також послуги з проведення обрядів родинного циклу (хрестини, весілля, поминки). З-поміж тих, що позиціонують себе саме як заклади української кухні, у Житомирі є корчма «Два отамани», корчма «Чумацький шлях», кафе «Полісянка», варенична «Житомирські страви». Етнокультурний компонент простежується тут в оздобленні інтер'єрів та екстер'єрів. У меню наявні як загальнопоширені страви української кухні (борщ, вареники, деруни, крученики, січеники, голубці, печеня, узвар, соління), так і фірмові страви за бабусиними рецептами (наприклад «мачанка» — м'ясо, вимочене в чорносливі та запечене, кафе «Полісянка»). За традиційними рецептами виготовляють також окремі алкогольні напої, що подають у ресторанах (медовуха, хріновуха тощо). У Коростені до таких належать готельно-ресторанний комплекс «Колиба», в Овручі — «Панська хата». Регіональні страви тут представлені дерунами з різними начинками (грибами, шкварками, сиром). Місцеві традиції простежуються в приготуванні напоїв (скажімо, «чорний чай із чорницями»). Кафе «Амстердам» (м. Бердичів), що спеціалізується на європейській (насамперед італійській та французькій) та японській кухнях, у своєму меню має традиційні українські страви — подають борщ український з грінками та салом до них, солянку, рульку курячу, корейку, м'ясо по-селянськи (свинина, цибуля), запечене молоде поросся, копчені вушка, голубці, фарширований короп, смажені карасі, картоплю (по-селянськи, по-домашньому, по-панськи);

млинці з домашнім сиром та сметаною, з лівером, маком, медом; вареники з картоплею та шкварками, домашнім сиром та сметаною, лівером, м'ясом, гречкою та шкварками; деруни зі смаженими грибами, м'ясом, шкварками, сметаною. З десертів — чорнослив з горіхами та сметаною.

Ресторанний комплекс «У свата» (передмістя Бердичева) поряд з європейськими та «радянськими» рецептами пропонує страви української кухні — борщ червоний український зі свининою, пампушками та часником, буженину, домашню ковбасу, рульку зі свинини, кров'янку, деруни (зі свининою, запечені в сметані в горщиках), оселедець по-селянськи, корейку зі свинини з пательні, печеню по-домашньому, картоплю по-селянськи (зі шкварками та цибулею), картоплю варену з маслом та кропом, куліш, але з назвою «каша чумацька» (пшоно, картопля, підчеревина). Окремою позицією меню є страви під загальною назвою «Українські вечорниці», куди входять деруни з грибами, «кремзлики» (деруни з часником та сметаною), котлети, галушки із салом. З традиційних напоїв — узвар (компот із сухофруктів).

В окремих випадках у назвах страв обігруються українські фразеологізми на кшталт «пальчики оближеш», «щоб я так жив», «бабусині таємниці» тощо. Зафіксовано й такі назви, як «деруни каліфорнійські» (кафе «Амстердам»), «циганське масло» (сало з часником, «Полісянка»). Серед традиційних приправ в усіх закладах громадського харчування подають сметану, гірчицю, хрін, мед, оцет.

У деяких ресторанах та кафе м. Житомира пропонують страви польської та єврейської національних кухонь (бігос, форшмак). Дні польської кухні проходять у костелі Св. Софії Житомира. Гостей частують бігосом, печеним окороком, «кнедликами», струдлями.

Заклади громадського харчування Вінниччини пропонують у меню «страви подільські», «українські страви» або «традиційні страви». Крім борщу, капуста, вареників, можна поласувати місцевими різновидами голубців — з пшоном, картоплею та ін. Готельно-ресторан-

ний комплекс «Дубовий гай», що розташований поблизу Вінниці, існує ще з радянського часу. У меню ресторану багато різновидів млинців, лежні з капустою, вареники. Регіональні запозичення в ресторанній справі проявляються в поширенні відомих комерційних брендів за межами основного регіону їх появи та побутування. Так, майже повсюди в Україні можна натрапити на ресторан чи кафе з назвою «Колиба», що позиціонують себе як заклади гуцульської кухні, хоча більшість з них не є такими. Колиба «Над Бугом» у Вінниці не має в меню гуцульських страв, відвідувачам пропонують деруни, з оригінальних страв у традиціях панської кухні — свинину у вишневому соусі, фаршировану перепілку. Протягом останніх 5–7 років у Вінниці з'явилася мода на львівський колорит. Першим мережевим львівським закладом, який тут відкрився, стало кафе «Золотий дукат» (мережа «Lokal»). З часом та сама мережа відкрила популярну «Львівську майстерню шоколаду», а згодом відкрилися «Львівська цукерня» та «Львівська кав'ярня». У всіх цих закладах можна попити каву, чай. У «Львівській цукерні» пропонують також сніданки та обіди. У кафе й ресторанах Муровано-Куриловецького та Бершадського районів Вінницької області побутує типове меню для відзначення подій родинного життя. До такого меню входять регіональні м'ясні страви (печені домашні ковбаси, копчені ковбаси, м'ясо й сало), голубці, відбивні, печеня, борщ чи капуста, калачі та булочки (на поминки та весілля), салати з яєць, сиру, овочів, смажена риба. У кафе «Лагуна» Шаргородського району відвідувачі вже сорок років ходять поїсти голубців. Графік святкувань тут розписано далеко наперед. З поширених напоїв, що їх можна віднести до традиційних, у закладах Вінниці подають узвари, з алкогольних — хріновуху, калганівку, медовуху. У поширених у великих містах закладах з європейською кухнею в умовах кризи практикують кухню-фюжін. Мережа італійських піцерій — «Террамаре», «Мерінгата», «Да Лучіо» (м. Вінниця), у меню яких раніше

були тільки піца, салати, лазанья, паста тощо, нещодавно запроваджене антикризове меню з українських страв: галушки картопляні, биток козацький, шпондер по-домашньому.

Поліетнічний зріз традиційної кухні представлений окремими стравами польської, єврейської, російської кухні в меню того чи іншого закладу. Наприклад, бігос готують у вінницькій «Кнайпі», лабужник (смажений сир) у «Колибі», уральські щі (у «Дубовому гаю»).

Загалом за час відрядження зібрано матеріал, що дозволяє простежити тяглість харчових традицій українців, зорієнтованість продуктового ринку на традиційні моделі харчування. Інноваційні впливи, у тому числі й у сфері громадського харчування, залежать від сучасних тенденцій розвитку споживчого ринку. Прагнення до споживання дієтичної, корисної, низькокалорійної їжі сприяло поширенню мережі закладів з японською кухнею (суші, морепродукти). Утім, більшу популярність мають заклади, що презентують кухню традиційного для українців зорієнтування — круп'яно-борошняно-овочевого. Саме це зумовило популярність піцерій та ресторанів італійської кухні.

Дослідження показали, що навіть у межах одного регіону інформація про якісні продукти чи оригінальні традиційні страви поширюється в основному через усну трансляцію. Найгрунтовнішу інформацію із цієї тематики містять інтернет-ресурси, недоступні для більшості індивідуальних виробників традиційних продуктів, а в доступних джерелах — регіональних ЗМІ — повідомлення такого роду мають епізодичний характер. Тому рекомендації щодо проведення тренінгів, запровадження освітньо-навчальних програм для представників малого та середнього бізнесу й тепер залишаються актуальними. Важливою світовою тенденцією в розвитку виробництва продуктів сьогодні є створення моделей забезпечення їх

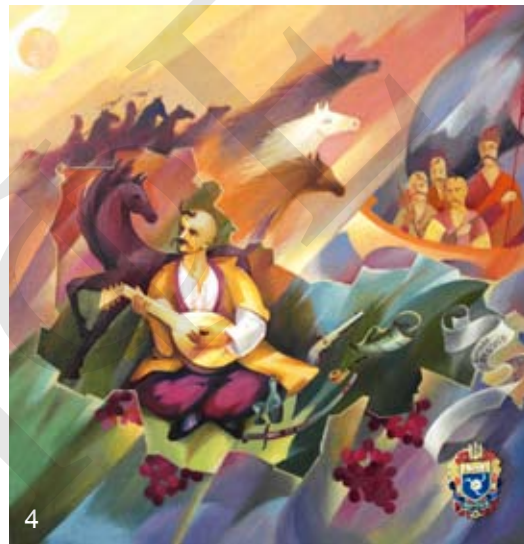
місцевої самодостатності. Раціональне використання місцевих продовольчих ресурсів може суттєво знизити витрати на транспортування їх з інших регіонів. Виробництво таких продуктів впливає на економічні фактори розвитку регіону за рахунок створення робочих місць, зростання вартості продукції, збереження біорізноманіття. Смачні та якісні місцеві продукти й страви можуть стати окремою торговельною маркою та слугувати візитівкою краю, населеного пункту, приваблюючи туристів. Розвиток туризму, зокрема екотуризму, розглядається експертами як один з найважливіших чинників розвитку ринку традиційних продуктів. У Вінницькій та Житомирській областях міститься багато природно-рекреаційних зон та історико-етнографічних пам'яток, потенційно привабливих для туризму.

Можна констатувати, що з традиційних продуктів і страв, представлених на сучасному споживчому ринку цих областей, презентаційне значення мають хлібобулочні вироби (короваї, калачі, пироги, струді), різноманітна олія (ляна, кукурудзяна, ріпакова, соняшникова), домашні копченості (сало, підчеревина, ковбаси), в'ялене м'ясо, байлюк, мацак, багук (польські назви начиненого свинячого шлунка), страви з пшона та капусти (капусняки, голубці), кисломолочні продукти (сири, ряжанка, масло, сметана), страви із сирої та вареної картоплі (деруни, картопляники) й грибів, напої із сухофруктів та фіточаї, мед, алкогольні напої на основі меду, хмелю, ягідні та фруктові настоянки.

Отже, виробництво натуральних продуктів для власного вжитку сформоване історично й залишається пріоритетним для населення обстежених районів Вінницької та Житомирської областей. З огляду на великий асортимент і якість представленої на їхніх місцевих ринках сільськогосподарської продукції, є всі підстави вважати її конкурентоспроможною.

Світлини до статті Л. Босої, А. Журавльової, Т. Перегінчука

1. Олег Федорів. Зборівський Мамай. 2015 р. Полотно на картоні, акрил

2. Олег Курдибаха. Тернопільський Мамай. 2015 р. Полотно, акрил

3. Михайло Кузів. Березанський Мамай. 2015 р. Полотно, олія

4. Богдан Федорів. Чортківський Мамай. 2015 р. Полотно, олія

5. Микола Шевчук. Тербовлянський Мамай. 2015 р. ДСП, акрил

Світлини до статті Г. Бондаренко, М. Беха, О. Таран

1–2. Розважально-відпочивальний комплекс «Колиба».
м. Коростень
Житомирської обл.
Світлини М. Беха

3. Інтер'єр ресторану-музею «Колиба».
м. Коростень
Житомирської обл.
Світлина М. Беха

4. Пам'ятник деруну.
м. Коростень
Житомирської обл.
Світлина М. Беха

«МАМАЙ-ФЕСТ» ЯК РИТУАЛ У ПРОСТОРИ СУЧАСНОГО МІСТА

Любов Боса,
Анастасія Журавльова,
Тарас Перегінчук

Під час ритуалу ми передаємо
повідомлення самим собі.

Е. Ліч

Улітку 2015 року в м. Дніпродзержинську відбувся VIII Всеукраїнський історико-культурологічний фестиваль «Мамай-fest» (з ключовим позивним «Мамай єднає Україну»), присвячений захисникам України. Відбувся, незважаючи на те що в Україні йде війна та попри те що саме місто вписано в пострадянський індустріальний і топонімічний ландшафт, де переважають депресивні настрої жителів, більшість із яких ще донедавна належала до зденаціоналізованого робітничого класу. Це була ще одна спроба розірвати зачароване коло новим (старим) ритуалом «повернення до самих себе», до автохтонної культури краю, спроба стати єдиним цілим перед геополітичними викликами.

Зазначимо, що фестиваль як культурне явище виник разом з розвитком міст. Проте генетично він пов'язаний зі святково-обрядовою народною культурою. Тому очевидно, що за своєю роллю це дійство апелює як до ранніх, так і пізніх структур людської психіки і соціокультурної організації, водночас складаючи частину сучасних цивілізаційних процесів. Таким чином, можна цілком погодитися з дослідниками, що фестиваль відіграє роль ритуалу в сучасному місті [4].

Наразі «Мамай-фесту» притаманні всі ознаки ритуалу як найважливішої форми накопичення й передачі соціально-культурного досвіду, що сягає глибокої давнини і зберігає свою функціональність у сучасності: консолідує спільноту, соціалізує емоції, має циклічний характер тощо. Навіть саме запрошення на фестиваль несло цю важливу складову: «Року Бо-

жого 2015 упродовж 5–7 червня на колишніх Вольностях Запорозьких, у славному історичному місті Кам'янське — Дніпродзержинськ, буде проходити VIII Всеукраїнський історико-культурологічний фестиваль «Мамай-фест».

«В образі Мамає, — відкриваючи фестиваль, наголошувала його очільниця Наталя Буланова, — закодована дуже важлива для української душі інформація. Вона знаходить своє виявлення в найбільш складні для нації часи і виривається назовні... Поки існує цей психотип, поки він не розмитий часом, обставинами, спокусами, доти є сенс думати і говорити про можливість українського відродження. Мамай не просто міфічна постать, оспівана в легендах та змальована на старовинних малюнках. Ця легенда набуває і в сьогоденні рис реальності й тому залишається поза часом» [1].

Саме про це йшлося на всіх етапах «Мамай-фесту». Так, у перший день фестивалю Музей історії м. Дніпродзержинська спільно з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, історичним факультетом Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара та Дніпродзержинським відділенням Національної асоціації українців провели науково-практичну конференцію «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини» за такими напрямками:

- українське козацтво в контексті історичного розвитку Наддніпрянщини;
- сучасні аспекти дослідження козацтва в етнології, етнографії, фольклористиці та усній історії;

- образ рідної землі, тема захисту Вітчизни та героїзації дійсності в народній творчості;
- українське козацтво в мистецтві та музейній справі.

На Конференції панувала творча атмосфера, велися палкі дискусії між науковцями, які представляли майже всю Україну.

Водночас на примузейній території працювала виставка декоративно-ужиткового мистецтва, де було презентовано вироби народних умільців. Майстри з багатьох регіонів України привезли свої неповторні вироби з дерева, кераміки, хутра, шкіри, соломи, бісеру, каменю, а також вишиванки, витинанки, цілющі трави та багато іншого. Упродовж фестивалю учасники мали змогу долучитися до плетіння маскувальних сіток для АТО, ініційованого жіночим товариством «Яворина».

Особливо емоційними видалися наступні фестивальні дні, враження від яких передано нижче авторами цієї розвідки, які не тільки взяли активну участь, а й записали кілька інтерв'ю з гостями фестивалю.

«Коло муз». Поєднання кількох естетичних вимірів — мистецьких творів і музейних предметів, музики та поезії, театру й кіномистецтва — витворило цілком неповторну «мозаїку» другого дня фестивалю.

Супутнім позитивним явищем такого організаторського підходу можна вважати те, що довільна інтерпретація «іконографічного» образу Мамає викликала неабияке хвилювання й дискусії в колі відвідувачів, які вперше ознайомилися з «прообразом» нації. Н. Буланова у зв'язку із цим згадала кумедне запитання однієї з харківських волонтерок: *«Скажіть, пожалуйста, кто же такой Мамай, что он написал, что он сделал, какие его афоризмы Вы знаете и почему я его должна “шанувати”?»* (БНМ).

У межах «денної» програми фестивалю відбулися презентації виставок «МамаЙо», «Мамає єднає Україну», «Україна у знаках і символах». Зупинимось на деяких моментах.

Тетяна Хупава, головний зберігач Дніпропетровського художнього музею, презентувала

виставку О. Висоцького «МамаЙо. Погляд із зарубіжжя: Кельн — Дніпро. Код ідентифікації українців від традиції до модерну». У межах «Мамає-фесту» було представлено 24 картини. Щодо історії створення проекту Тетяна Іванівна зауважила, що роботу над «Мамаєми» було розпочато «задовго до нинішніх подій». *«Еще в 2009 году Александр мне говорит: “Я хочу что-то такое сделать для Украины”... И с тех пор “почался Мамає”*» (ХТІ). Потрібно наголосити, що сам художник уже понад 20 років проживає в Німеччині (м. Кельн). Дослідники його творчості зазначають, що О. Висоцький, «ототожнюючи себе з Україною, постійно відчуваючи свою належність до неї [адже він народився і тривалий час проживав у м. Дніпропетровську. — Авт.], творчим шляхом реалізовує свою іманентну потребу в самоідентифікації» [2].

Якось особлива «сила духу» присутня в картинах «Libertas» (2010) та «Козак-характерник» (2010). За словами куратора експозиції, останню було створено під впливом ознайомлення митця з легендарною постаттю Івана Сірка. Можна припустити, що герой, зображений на картині, і кошовий отаман Запорозької Січі та всього Війська Запорозького Низового пов'язані природою єдиного архетипу «мудрого старця» (К. Г. Юнг). На нашу думку, на цьому полотні художник спробував зафіксувати глибинний медитативний стан — момент звернення особи до своєї Самості.

Наприкінці нашої розмови Тетяна Іванівна висловила таку думку: *«Все-таки Украина — пуп Земли. Мы тут. Мы отсюда»* (ХТІ).

Далі варто відзначити спільний проект тернопільських художників «Мамає єднає Україну». Нам вдалося поспілкуватися з Богданом Ткачиком — митцем, членом Національної спілки художників України. Зауважимо, що в площині історичного живопису нині саме Богдан Іванович намагається по-новому поглянути на запорозьке козацтво.

«Мене якось так затягнуло в глибину тієї історії, весь час тягне на Хортицю, козаччина — моя тема... Я просто бачу, що

до сьогоднішнього дня ніхто глибоко не зачерпував цієї теми. Все це було неправда, малювали для влади, щоб сподобатися, а треба малювати правду. Адже якщо ти на історичну тему щось малюєш — треба знати ЦЮ ти малюєш і треба там бути [на тих місцях. — Авт.], треба відчувати, спілкуватися з людьми, які добре знають цю історію <...> 45 років ми щороку плаваємо на байдарках по річках України. І от... підходить вечір. Ми маємо намети, робимо табір. На другий день ми не пливемо. Ми йдемо по історичних місцях, вивчаємо, як тут люди живуть, музеї і все це. А я, окрім того, малюю. Все, що я побачив, фіксую і потім у своїй творчості використовую. Я на історію дивлюся не з підручників, а конкретно з життя» (ТБІ).

Створюючи полотна, художник відштовхується не лише від власного емпіричного досвіду — свого часу він долучився до археологічних розкопок під керівництвом І. Герети. За словами самого Богдана Івановича, він завдячує Ігорю Петровичу «своїм новим баченням світу» (ТБІ). Очевидно, Б. Ткачик має досить чутливу натуру, здатну через сни сприймати образи несвідомого. «Я багато разів був на Хортиці, на пленері, я там жив. Вночі мені сняться запорожці, я з ними біля ватри сиджу. Воно мені... я не знаю звідкіля це йде... Це десь... сниться. І я стараюсь створити образ тої землі. По суті, 90 процентів моїх творів, вони мені зі сну прийшли до мене. Це щось таке незбагненне, я не можу зрозуміти. Тут рука Господа є — то 100 процентів, бо Він таланти роздає. І нам тільки здається, що то ми малюємо, а то не ми — то Він малює нашими руками» (ТБІ).

Унікальність його світосприйняття вповні відображена й у «Тернопільському Мамаї».

Глибокий душевний щем викликала поезія львів'янки Галини Крук, учасниці ще одного дійства «Мамай-фесту» — «Коло Слова». Авторка не лише декламувала вірші, а й розповідала контекст їх написання, що, звісно, підсилювало враження.

На початку виступу Галина Григорівна поділилася зі слухачами переживаннями про те, як на неї, на її творчість, життя вплинула війна: «За останній рік <...> з тими важкими подіями, що відбуваються, мені на початку зовсім нічого не писалося. Я ніколи не відчувала, що мені бракує слів, чи я не знаю, що з ними робити, але була в мене ситуація, коли <...> я часом ходжу в госпіталь до наших хлопців, які лежать у Львові, найважче мені було говорити з одним хлопцем, в якого не було після тих всіх травм семи сантиметрів спинного мозку і він ніколи не буде ходити, рухатись, нічого... От поговорити з людиною і сказати їй про сенс життя щось насправді було дуже важко, розумієте. Я за той останній весь час вирішила собі, що зараз то є та поезія, яка дає надію і яка дозволяє щось пережити, яка дозволяє залишитися людиною при тому всьому, що відбувається <...> Деякі вірші може будуть важкими. Такий вже наш час» (КГГ).

«Якийсь час тому, ще минулого літа, була ситуація, яка мене страшенно вразила. Ситуація, коли дитина народилася через кілька днів після того як батько загинув. Потім було таких ситуацій вже більше, але ця перша чомусь страшенно вразила, так як колись страшенно вразила розповідь мого старшого товариша, вже покійного, на жаль, який розповідав про свого друга, який намагався в Карпатах відшукати батька [з партизанських загонів УПА. — Авт.]» (КГГ) [3].

«Зброя Мамає». Важливим моментом фестивалю є те, що діти також брали участь, а їхні художні роботи на козацьку тематику сформували окрему виставку в холі Музею історії міста. Згодом було підбито підсумки конкурсу дитячої творчості «Козак Мамай та його пісня». Хочеться відзначити оригінальні дитячі малюнки, витинанки та аплікації: «Козацька потилиця перед Путіним не схилиться» Анастасії Верещак з Нікополя (16 років), «Музика воїнів» Юрія Белова з Дніпродзержинська

(11 років), який зобразив Мамаєв-солдата в сучасній військовій формі, озброєного автоматом та шаблею, та «Великодня пісня Мамаєв» Кирила Гришина (11 років) з Кривого Рогу.

Сьогоднішні військовослужбовці АТО, яким діти пересилають свої малюнки, дуже бережно до них ставляться. Наші воїни вішають їх на стіни бліндажів поряд з іконами, а також розміщують їх між пластинами бронезилетів і тримають у нагрудних кишенях. Микола Степанович Шевчук, художник з Тернопільщини, викладач Тербовлянського вищого училища культури, волонтер, розповідає: *«Це було під м. Щастя. Ось унікальний випадок. Один наш боєць понапихав дитячі малюнки по колу у підкладку кевларової каски. Коли броньована куля пробила його каску і влетіла під саму каску, зробила коло, пройшла саме між дитячими малюнками, де була шпарина, і зупинилася за вухом, зовсім не пошкодивши його. Ті, хто носять дитячі малюнки за пластинами бронезилетів, я не чув жодного випадку, щоб їх прострелили. Ці малюнки мають надзвичайну магічну силу, сприймаються як оберег»* (ШМС).

Учасники фестивалю презентували також створені ними фільми про сучасних Мамаєв — українських воїнів. Один з таких героїв — Віктор Голий (1981—2014), історик, краєзнавець, музейник, а також гармаш Чорноліської сотні Чорноліського куреня Буго-Гардівського округу українського козацтва, який загинув, захищаючи Україну в зоні проведення антитерористичної операції. Про нього розповів Микола Правда з м. Кіровограда.

З початком російської військової агресії проти України Віктор Голий пішов добровольцем до 42-го Кіровоградського батальйону територіальної оборони, попросившись із молодією дружиною і півторарічним сином Мирославом. Від командира взводу стали відомі подробиці останнього бойового зіткнення, у якому проявив героїзм Віктор Голий. 28 серпня 2014 року, супроводжуючи військову колону з Краматорська до Дебальцевого, яка пе-

ресувалася в зону бойових дій, Віктор разом з бойовими товаришами потрапив у засідку. Ворожий снайпер пробив колесо їхнього автомобіля і смертельно вразив водія Миколу Сінченка, після чого бойова машина зупинилася. Розвернувши зенітну установку, бойовий розрахунок вступив у відкритий бій. Ведучи вогонь по супротивнику, хлопці встигли випустити в нападників більше двохсот набоїв, завдавши їм чималих втрат. Ворожі міномети та кулемети відкрили шалений вогонь по їхньому розрахунку. Кілька мін вибухнули поряд, чим спричинили поранення чотирьох бійців, а Віктор, отримавши смертельне поранення, загинув біля своєї зенітної установки. Викликавши вогонь на себе, Віктор Голий — цей Мамаєв XXI століття — зі своїми побратимами дав можливість вирватися основній колоні з ворожої пастки й загинув смертю героя, врятувавши своїх бойових товаришів (ПМ).

Варто наголосити, що військова тематика наявна й у доповідях учасників Конференції, і в художніх роботах митців, а особливої глибини та значимості вона набула під час зустрічі з місцевими учасниками АТО.

Так, машиніст крано-металургійного виробництва (конверторний цех) Роман Журавльов із Дніпродзержинська служив у 93-й окремії механізованій бригаді: *«Дислокація нашої бригади була спочатку на кордоні Луганської області та Росії, пізніше нас перекинули в Горлівку, після цього були Бахмутівка, Авдіївка. Наш бойовий дух постійно підтримували побратими, "идейные ребята", а також безліч дитячих малюнків, обереги та мотанки, які нам привозили волонтери. Це була мотивація "железная"»* (ЖР).

Інший мешканець Дніпродзержинська, Костянтин Касатонов, який був призваний у 25-ту десантну бригаду (взвод артрозвідки), розповів: *«Місця нашої дислокації це — Слов'янськ і Краматорськ. Бліндажі ми взагалі не будували, особливо під час наступу на Слов'янськ — не було часу. Окопи робили мінімальні (півметра), щоб не заче-*

пило осколками. Вибили, вибили ворогів нашою артилерією і просунулись вперед. Закріпились, а потім знову вибили, вибили і займаємо ворожі позиції. Отак і воювали. Мій бойовий дух дуже підтримувала моя мама, за що я їй дякую, а також мій брат, з яким ми служили в одній бригаді» (КК).

Наступного дня глядачі, не стримуючи сліз, передивлялися відеопрезентацію про біографічні ескізи 22-х полеглих місцевих героїв-воїнів АТО — сучасних Мамаїв. Цю презентацію підготували співробітники Музею історії м. Дніпродзержинська. Усі жертви не мають бути марними. Це найважливіше, що акцентувалося на фестивалі.

Щорічною символічною подією є також своєрідне паломництво до сакральних місць, пов'язаних з епохою Козачини. Цього разу всі охочі відвідали с. Дніпровокам'янка Верхньодніпровського району. Потім було дружнє спілкування, обмін думками, цікавими пропозиціями та планами щодо майбутньої зустрічі.

Швидко промайнули фестивалні дні, насичені яскравими подіями, що зливалися в одне ритуальне дійство ретрансляції базових цінностей українства. Найвиразнішою ознакою «Мамай-фесту» стало глибоке усвідомлення значущості та дієвості українських історичних символів в особливий, тривожний та критичний для країни час.

1. Буланова Н. Мамай як інноваційний проєкт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mamayfest.at.ua/Днепропетровский художественный музей>.

2. В честь защитников Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://artmuseum.dp.ua/?p=5042>.

3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=54YIzIQpIac>.

4. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь [Электронный ресурс] // Логос. – 2002. – № 3–4. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>.

Список інформантів

БНМ – Буланова Наталія Миколаївна, 1961 р. н. Записала Л. Боса 7 червня 2015 р. в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської обл.

ЖР – Журавльов Роман, 1982 р. н. Записав Т. Перегінчук 5 червня 2015 р. в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської обл.

КГГ – Крук Галина Григорівна, 1974 р. н., поет, літературознавець. Нині проживає в м. Львові

КК – Касатонов Костянтин, 1986 р. н. Записав Т. Перегінчук 5 червня 2015 р. в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської обл.

ПМ – Правда Микола, 1977 р. н. Записав Т. Перегінчук 5 червня 2015 р. в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської обл.

ТБІ – Ткачик Богдан Іванович, 1951 р. н., громадський діяч, член Національної спілки художників України. Нині проживає в м. Тернополі. Записали Л. Боса та А. Журавльова 6 червня 2015 р. в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської обл.

ХТІ – Хупава Тетяна Іванівна, 1960 р. н., головний зберігач Дніпропетровського художнього музею. Нині проживає в м. Дніпропетровську. Записала А. Журавльова 6 червня 2015 р. в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської обл.

ШМС – Шевчук Микола Степанович, 1965 р. н. Записав Т. Перегінчук 5 червня 2015 р. в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської обл.

ВІКТОРІЯ АРСЕНІВНА ЮЗВЕНКО

(11.08.1924 – 06.08.2015)

6 серпня 2015 року відійшла у вічність Вікторія Арсенівна Юзвенко — відомий український фольклорист-славист, кандидат філологічних наук (1961), провідний науковий співробітник відділу мистецтва та народної творчості зарубіжних країн (нині — відділ зарубіжної фольклористики) Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Вікторія Арсенівна народилася 11 серпня 1924 року в с. Ковалівка Немирівського району Вінницької області в родині агронома. У 1940 році вступила на філологічний факультет Київського державного університету, а після Другої світової війни поновила навчання вже в Чернівецькому університеті, який закінчила 1948 року.

Науковий шлях Вікторії Арсенівни розпочався з навчання в аспірантурі (1955–1958) в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) під

керівництвом директора Інституту академіка М. Т. Рильського. Подальша її доля, а це понад 50 років активної плідної праці на ниві науки, була незмінно пов'язана із цією установою. Після закінчення аспірантури Вікторія Арсенівна обіймала посади молодшого наукового співробітника (1958), вченого секретаря Інституту (1960), старшого наукового співробітника (1964), завідувача відділу слов'янської фольклористики (1969–1987), провідного наукового співробітника відділу мистецтва та народної творчості зарубіжних країн (2004–2008). У 1961 році захистила кандидатську дисертацію і видала монографію «Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст.».

Основним напрямом наукових пошуків Вікторії Арсенівни Юзвенко стала полоністика, зокрема українсько-польські фольклористичні взаємини. Чимало творчих зусиль було вкладено нею в налагодження зв'язків з профільними науковими установами і вченими всього слов'янського світу. Під її керівництвом

почалося інтенсивне історико-порівняльне вивчення проблем історії та теорії фольклору слов'янських народів, народнопоетичної творчості національних меншин України.

У своїх дослідженнях Вікторія Арсенівна багато уваги приділяла історії славистичної фольклористики, жанровій системі сучасного слов'янського фольклору, міжслов'янським фольклорним зв'язкам, слов'янській казковій епіці. За її участю та редакцією підготовлено понад двадцять монографічних видань, зокрема такі фундаментальні колективні праці, як «Розвиток і взаємовідношення жанрів слов'янського фольклору»; «Слов'янська фольклористика. Нариси розвитку. Матеріали»; «Національне та інтернаціональне в сучасному слов'янському фольклорі», і низку студій, присвячених проблемі вивчення народної творчості національних меншин в Україні.

Вікторія Арсенівна завжди вражала своєю нестримною творчою енергією, була одним з активних членів редколегії часописів «Слов'янське літературознавство і фольклористика», «Народна творчість та етнографія»,

заступником головного редактора щорічника «Слов'янський світ». Протягом багатьох років вона представляла українську науку на міжнародних форумах, була незмінним доповідачем Міжнародних з'їздів славистів, а також вченим секретарем Українського комітету славистів, почесним членом Комісії з дослідження слов'янського фольклору при Міжнародному Комітеті славистів. Особлива заслуга належить їй у підготовці та проведенні IX Міжнародного з'їзду славистів (Київ, 1983).

Надзвичайно багато сил і часу Вікторія Арсенівна приділяла вихованню наукової зміни, опонувала на захистах кандидатських дисертацій. Вона створила в Україні наукову школу в галузі славистичної фольклористики, зробила значний внесок у наукове забезпечення та організацію польових експедиційних досліджень.

Вікторія Арсенівна Юзвенко назавжди залишиться в пам'яті колег взірцем доброзичливості, товаришкості, щирості, людської доброти та гармонії, а також жертовного служіння українській науці. Вічна пам'ять.

SUMMARIES

Mayboroda Alexander. Empire and Ethnicity: the Crises of Mutual Influences. The article analyzes the mechanism for international-law securing of the principle of nation-state structuring of the European system since the XVIth century, which would formally put an end to domination of empires and hand the system management over to national states. However, in course of the study we succeeded in ascertaining that in reality the empires had not lost their ability to subjugate separate elements of the system. In addition, with the deepening of capitalisticity of space, the interrelation of the empires became more and more competitive in view of their hierarchical arrangement: the higher was the ranking of an empire in the structure of the system, the more subordinate became the flows of trade, the most profitable of which, for the condensation of potential of national energy, passed along the Silk Road.

As the analysis of historical sources showed, most materials for assessment of mutual influences between empires and ethnicity are given by the histories of Great Britain and Russia. The British Empire was the largest in the history of mankind. It developed by means of annexing both *internal* (Ireland, Scotland) and *overseas* colonies, with India being the largest and most profitable.

The consequences of British governing (it is generally said exactly about English one, thereby confirming the ethnic-core nature of the British nation) in India have no unambiguous appraisal. For instance, the English economist John A. Hobson, who presented his analysis of imperialistic policy in 1902, when Britain was fully taking advantage of its colonies, came forward as its implacable critic and as a protagonist of a consensual model of world order. Militarism being a means of expanding empire's space was estimated by J. Hobson as a bestial yearning for struggle, which has turned from primary necessity into a need.

At the same time, Niall C. Ferguson, comparing the virtues and vices of the British Empire, affirmed that the weight of the former was much greater, since none of societies in history has done more for free movement of commodity, capital and labour force, for dissemination of the Western law and public administration over the world than the British Empire in the XIXth — early XXth centuries. The idea of the positive impact of Britain on the natives of its colonies is not without reason, and if the positive is admitted in the case of India, then it had the more substance with respect to the colonies populated by the ethnic communities endowed with *potestas*. All the more so, because Britain has really elaborated democratic traditions and could offer them to other countries.

As to the capacity for carrying out the civilizing mission, the Russian Empire substantially yielded to the British one. The *Russian* state (having become *Rus-s-ian* after its conversion into multiethnic empire) emerged on the north-eastern fringes of former Russian space. There it unfolded its properties by mixing the political traditions and practices of aboriginal (the ante-Russian habit endowed with *potestas* to augment its potential by looting its neighbours, which has not been completely ousted by the cratocratic order of the Ancient Rus times) and implanted (absolutist concentration of power and establishment from above of its tough line of command modelled after Mongol Empire) nature. Taking into consideration the anti-Western orientation of the Mongol Empire, the borrowing of its model of ruling order (in order to obtain the loyalty of its provinces, Russia exhausted the *Russians* by introducing, into their ethnic consciousness, the complex of uncritical, apologetic ethnocentrism and narcissism from the ability to conquer other nations, to subject them to humiliation and to appropriate their natural resources, while justifying all that by the thesis of historic mission of the *Russian* nation to unite those other nations, forcing them to *friendship*) did not contribute to the civilization progress of the new state: by the tempo-rhythm of evolution, it remained behind the main players of international relations.

Keywords: empire, ethnicity, colony, mutual influences, Great Britain, Russia, John A. Hobson, Niall C. Ferguson.

Sushko Valentyna. Local Variations of Slobozhanshchyna's Ukrainian Traditional Culture. With the rise of independent Ukrainian state, in the Ukrainian ethnology, there has been renewed an interest in the themes whose studying was, in the Soviet times, virtually impossible by political reasons. Among those was the research of Ukrainian traditional culture of north-eastern Ukraine — Slobozhanshchyna.

The paper gives a description of local variants: of folk architecture, which was, for traditional culture, an appropriate ethnic, regional and local marker of community; of folk costume — the same token not only of community, but also an individual; and also of family rituals, which play a role of important indication of folk culture as well.

The historical and ethnographic region of *Slobozhanshchyna* embraces, according to modern administrative division, almost all of Kharkiv Region, south-eastern districts of Sumy Region, some northern districts of Donetsk Region and northern districts of Luhansk Region in Ukraine, as well as — southern Kursk, Bielgorod, and Voronezh regions of the Russian Federation.

The singularity of historical and ethnographic region of Slobozhanshchyna was determined by: 1) late recent colonization of the region — since the second half of the XVIIth century; 2) multinational composition of population with the preservation, within the limits of a certain ethnic group, of local features of its provenance's region; and 3) early and intensive industrial development of the region. At present, the region's modern territorial separation between the two countries has become an important factor. The Ukrainians are, in the region, not only the titular but also the most numerous ethnic group.

The accumulated data array allows distinguishing, within the region's Ukrainian ethnical group, three main groups:

- Populace of southwestern districts of Sumy Region; most of Bohodukhiv, Zolochiv, northern Kharkiv (former Lyptsi district), and Vovchansk districts of Kharkiv Region; and southern Ukrainian villages of Shebekino District of the RF are referred by us to the northern group, while the region of its provenance, by using the data of the exequies, is attributed to Volyn and Eastern Halychyna.

- Chuhuyiv, Shevchenkove, Dvorichna, Iziium, Borova, Kupyansk districts of Kharkiv Region, as well as northern Luhansk Region, constitute a separate common variety of traditional culture, which we designate as the southeast region. And the region of provenance of the bulk of the region's present-day old residents, in our opinion, is Podillia.

- The *interjacent* group is the western districts of Kharkivshchyna (southern Bohodukhiv District, Krasnokutsk, Kolomak, Valky, and Nova Vodolaha districts, and partly Zmiyiv District) since some peculiarities of traditional culture bring it closer to the northern group, and by certain features this part of Slobozhanshchyna gravitates to adjoining Poltavshchyna. In our judgment, the region of provenance of the Ukrainian population of this part of Slobozhanshchyna is Middle Dniπρο Ukraine.

The undeniable fact is the Carpathian, particularly Boyko's, colonization of the lands of modern Lebedyn District of Sumy Region. The information is corroborated by the data of this area's folk and church architecture of both the mid-XXth century and the 1990s.

The degree of scientific examination of the region's traditional culture significantly indicates the originality, level of development, diversity and richness of this culture. The very study of the culture of migrants from different places of their ancestors' fatherland and the comparison of these data with the changes of culture in the regions of provenance give scholars a wide field for researching the dynamics and special features of the transformation processes of folk culture on the whole.

Keywords: Sloboda Ukraine, Sloboda Ukrainians, traditional folk culture, folk architecture, costume, family rites, natal rites, nuptial rites, exequies.

Ponimariova Iryna. Specific Features in the Alimentary System of the Cis-Azov Greeks. The article analyses the state of conservation of the cooking traditions of the cis-Azov Greeks and ascertains the extent of ethno-cultural interplays which have arisen in consequence of their migration from the Crimea to the Ukrainian lands during the 1768–1774 Russian-Turkish war. While researching, a number of local names and recipes of local dishes have been recorded and put into scientific circulation. Due to making use of the field materials, the authoress succeeded in tracing changes in cis-Azov Greek traditional cuisine and in analysing its current state.

The detection of original elements in the Greek alimentary system has witnessed that its specificity is an ambiguous phenomenon, being complex in a peck of set of interacting factors as well. Among them can be distinguished natural geographical, demographical, confessional, and historical factors. The latter are connected with the people's ethno-genetic memory and contain deep archaic features. Depending on specific conditions and their interaction, in the course of evolution of the nutritional traditions, new elements appeared, each of which bore the imprint of historical period of its emergence.

The conducted study, being based on the use of various sources, made it possible to state that the alimentary system, after having undergone a prolonged historical formation, comprises three layers: Balkan; Crimean and Asia Minor; and cis-Azov.

The food of the Mariupol Greeks changed depending on their economical activity and natural geographical conditions. On the whole, by name and technology of cooking, most of the traditional dishes widespread in the XIXth to early XXth centuries have Turkic roots. The cuisine of the Mariupol Greeks states numerous similarities with the nutrition of the Black and Mediterranean peoples.

In general, the modification of alimentary traditions of the Greeks during the cis-Azov period is marked by the Ukrainian influence, being the consequence of ethno-cultural contacts. For example, the ration of Greek daily nutrition contains borsch with cabbage, buckwheat gruel.

Meanwhile, the Ukrainian cuisine has been enriched owing to the Greek dishes. The Ukrainians and Russians living in the cis-Azov ethno-contact zone, borrowed *chebureks* (a kind of meat pastry) from the neighbouring Greek inhabitants.

The set of the dishes of ritual meals, as well as the methods of their cooking, changed insignificantly throughout the XXth century. This concerns first of all to sacrificial food. The great difficulty is finding out the connection between ritual food and ethnicity. Worthy of particular note is the transformation of composition of ritual meals and related customs, which is observed for some time past. The changes were applied to the food-related rituals as well. Some of them are forgotten, whereas some remained as a model of post-figurative culture.

Keywords: ethnic minorities, ethno-cultural interactions, cis-Azov Greeks, traditional dishes, Cis-Azov region.

Kimakovych Iryna. Lebenswelt and Folklore (Pre-Theoretical Experience, Folk Knowledge): On the Issue of the Phenomenological Method of Studying Modern Folkloric Consciousness of Different Subcultures. The paper deals with the consideration of one of the central universals of phenomenology — living world (*Lebenswelt*), as well as its interrelations to the folkloristic concepts — *folklore*, *folk knowledge*, *folk experience*, and *folkloric consciousness*. The authoress asserts that the modern positivistic science, having acquired the term *living world*, extended the sphere of usage of this notion while disregarding

the initial meaning which has been introduced into scientific practice by Edmund Husserl. On the other hand, from a perspective of the study of folklore, the primary sense of the term *living world* should be specified since the *pre-theoretical consciousness* records the evidences not only of the Christian but also the pre-Christian experiences. The demarcation of pre-theoretical and theoretical experiences, between folkloric (popular) and scientific consciousness still remains important since the archaic models of folkloric reality and the scientific (physicalistic) world model record partly different conceptions on world structure and man's place in it.

The paper attempts to show the ontological attitudes of the phenomenological method, as well as the problematic range of modern folkloristics which they actualize. The authoress proves that the usage of the terms *living world* and *folkloric consciousness* requires a more accurate definition of the subject – their carrier-operator in its time and space. On the other hand, this causes concretization of the notions *intentionality* and *intersubjectivity*. The paper states that the material for researching the modern folkloric consciousness of different subcultures (not only peasant, but also other ones) and for analysing their *living worlds* is served by the so called artistic and non-artistic forms of folk spiritual and material culture.

Keywords: folkloric consciousness, folklore, folk knowledge, folk experience, living world, phenomenological method.

Artiukh Alina. Myth and Cognition (A Manifesto of Cognitive Relativity). The task of the article is determining the theoretical principles for the research of primary cognitive structures of mythological epoch. The mission of myth is a synthesis of fundamental concepts, initial abstract categories, which arrange the outlook and lay the foundation for proto-classification. The initial mythological classification evolves through possessiveness and is formalized by way of the structures of affinity that play a part of initial meta-language. Initial abstractions are personified due to syncretic unity of pragmatic *Ego*, generalization and totality of sensually-perceived objects, which are generalized via a feature, a quality. There is a consideration of the mechanism of the categories' synthesis, in which a prominent role is played by sense-making through a feature, a quality. The author compares the categories of myth with ones of ancient natural philosophy, which are similarly formed. She submits a certain extended notion on the evolution of cognitive process that is considered through the lenses of cognitive relativity and originates from myth.

Keywords: myth, totem, affinity, cognitive structures, possessiveness, category, feature, classification, elementary logical structures, categorical synthesis.

Diedush Oleksiy. On the Issue of Relativistic Theories of Nation. The article deals with the importance of relativistic nation theories for modelling of a future ethno-political course of a state. There are three the most popular relativistic theories of nation – multiculturalism, internationalism, and the theory of the *melting pot*.

The multiculturalism is a dominating nation theory in Western Europe and the European Union. The key idea of the conception is building a society of absolute tolerance due to harmonious coexisting of difference cultures within one social space. This theory emerged as a radical reaction to the horrors of Nazism and negative consequences of European colonialism. The theory and practice of the multiculturalism contributed to active migration to the highly developed states of the Old World. Of late years the multiculturalism undergoes crisis because of the Middle East migrant stream and the exacerbation of interethnic conflicts. The crisis of the approach has been also acknowledged by leaders of main European states. Nowadays Europe searches after a new conception of nation that can solve the problems of the multiculturalism.

The internationalism as a theory was elaborated in the USSR on the base of Marxism-Leninism. Although the concept had features of relativistic approaches, it was indeed a latent assimilation doctrine. Both the Soviet and socialistic regimes aspired at creating new supernations on the ideals of proletarian culture by way of destroying the identity of ethnic minorities. After the breakup of the Eastern Bloc, the internationalism was rejected by new democratic states. Certain features of the internationalism are observed in communistic China as Sinocentrism, as well as in socialistic Vietnam where they assimilate minor native ethnic groups.

The emigrant Anglo-Saxon states adopted the theory of the *melting pot* as their ethno-political doctrine. The main idea of this conception is stimulating the voluntary interethnic and interracial mixture for creating the long-lasting society and the supnation. In reality practice demonstrates a low level of spreading of interracial and intercultural marriages. Descendants of mixed marriages look for their own identity by means of creating new ethno-racial markers that threatens with marginalization of these individuals. Drastic political correctness sets up a tension in these societies owing to positive discrimination, subsidies for emigrants, etc.

Keywords: theory of nation, multiculturalism, socialist internationalism, melting pot, interracial mixture, cultural relativism.

Pisklova Iryna. Peculiarities of Dancing Folklore Adaptation (By Way of Example of Modern Productions). The article analyses the specific features of stage treatment principles of dancing folklore by modern choreographer. There is also an outline of main trends in creating dance routines within the framework of modern attitude to the issue of national identity.

The study's results are founded on watching dance numbers of the competitors of the IVth Pavlo Virskyi All-Ukrainian Folk Choreography Festival-Contest, making them fit for further research.

For facility of analysing the principles of treating folk dance, there exists the conventional classification of folk-dance stage productions. It is based on determining the form and type of dance works. It can be distinguished five main groups: narrative and figurative dances created by the third principle of folklore; home dances created by the second principle of folklore; choreographic composition and suites; folk dances treated by the second principle; and, finally, stylized folk dances created by the third principle.

The results of the study show heterogeneity of usage of the principles of handling modern folk dance by various choreo-authors here and there in Ukraine. In particular, the development of folk dance in Ukrainian western and central regions is much higher in comparison with Eastern Ukraine. There is a domination of the stage course of national dance based on the second principle of treating folk dance. There are characteristic motions, majority of images of folk dances, as well as musical line-up and costumes. Also quite common are choreographic compositions showing the unity of ethnic subgroups of the Ukrainian Westerners (and their multicoloured traditional culture). The learning of the choreo-authors is caused by significant achievements in folklore, as well as owing to the timely collecting and recording of folk dances by choreographers and ethno-choreologists of the past.

The difficulty in creating the Slobozhanshchyna national stage dancing similar to archaic forms is due to devastating historical and social processes. Thus, in the eastern regions of Ukraine, there is a prevalence of the national stage dancing with a clear plot or images created by the third principle of treating traditional folk dance. Unfortunately, plot development and deep drama of dance routines cannot serve as a substitute of authentic composition. The lexicon of motions of national stage dancing is based on movements commonly performed on the principles of classical dance.

The distribution of dancing productions in the eastern regions of Ukraine, in comparison with the western ones, stylized folk-dancing stage being caused by acceleration of modern dance development and apartness of the population there from authentic samples of dance.

Keywords: Ukrainian folk dance, dance authenticity, treatment of choreographic folklore, Ukrainian choreographers.

Вимоги до наукових статей *, що подаються в журнал «Народна творчість та етнологія»

Оформлення

Стаття подається в електронному вигляді в редакторі Word for Windows 6.0 і вище, а також роздруковується на папері формату А 4 шрифтом Times New Roman, кеглем 14 (малюнки, таблиці також кеглем 14) з інтервалом 1,5 без переносів. Сторінки обов'язково мають бути пронумеровані (унизу сторінки, праворуч).

Розміри полів:

- ліве — 30 мм;
- праве — 15 мм;
- верхнє — 20 мм;
- нижнє — 20 мм.

До статті обов'язково додаються:

- розгорнуте резюме обсягом 2 сторінки (українською та англійською мовами);
- коротка анотація (українською, російською та англійською мовами);
- ключові слова (українською, російською та англійською мовами);
- інформація про автора: прізвище, ім'я та по батькові (повністю), вчене звання (якщо є), посада (де і ким працює), телефон (моб.), електронна адреса, коло наукових зацікавлень;
- література, оформлена згідно з вимогами ВАКу (див.: Введення в дію нового стандарту з бібліографічного опису. ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.—84. Нові правила бібліографічного опису. http://www.ukrbook.net/DSTU_pabl.htm).
- рецензія з підписом рецензента.

Стаття має відповідати вимогам наукового стилю викладу та правилам чинного правопису. За достовірність поданої в статті інформації, зміст, правильність написання власних назв (прізвища, імена, географічні назви, назви закладів тощо) та висновки повну відповідальність несе автор (автори).

Докладніше див.: <http://www.etnolog.org.ua>

* Обсяг статті в межах 0,5–1 друкований аркуш.

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського

Наукове видання

Народна творчість та етнологія
№ 5, 2015 (357)
вересень-жовтень

На першій сторінці обкладинки:

Богуславські дівчата. 1924 р.

Світлина із фондів Богуславського історико-краєзнавчого музею.

м. Богуслав Київської обл.

Формат 60×84/8, 205×290мм

Умов. вид. арк. 7,52

Наклад 340 прим.

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,

виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 1831 від 07.06.2004

Шановні пані та панове!

Державне підприємство з розповсюдження періодичних видань «Преса» повідомляє, що з **28 вересня** поточного року стартувала передплата на періодичні видання **на 2016 рік**.

Ви можете оформити передплату за «Каталогом видань України» та «Каталогом видань зарубіжних країн»:

- у відділеннях поштового зв'язку
- в операційних залах поштамтів
- у пунктах приймання передплати
- на сайті УДППЗ «Укрпошта» www.ukrposhta.ua
- на сайті ДП «Преса» www.presa.ua